

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. ШЕВЧЕНКА

Д-р Іван М. НОВОСІВСЬКИЙ

НАРИС ІСТОРІЇ ПРАВА
БУКОВИНІ І БАСАРАБІЇ

**НАРИС ІСТОРІЇ ПРАВА
БУКОВИНИ І БАСАРАБІЇ**

**MEMOIRS OF THE SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY
MÉMOIRES DE LA SOCIÉTÉ SCIENTIFIQUE ŠEVČENKO
MITTEILUNGEN DER SCHEWTSCHENKO GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN**

VOL. 199

Dr. I. M. NOWOSIWSKY

**AN OUTLINE
OF THE HISTORY OF LAW
IN BUKOVINA AND BESSARABIA**

Introduction by Yaroslav PADOCH

**New York — Paris — Sydney — Toronto
1986**

**ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА
ТОМ 199**
ІСТОРИЧНО-ФІЛОСОФІЧНА СЕКЦІЯ
ПРАВНИЧА КОМІСІЯ

Д-р Іван М. НОВОСІВСЬКИЙ

**НАРИС ІСТОРІЇ ПРАВА
БУКОВИНИ І БАСАРАБІЇ**

Передмова: Ярослав Падох

**Нью-Йорк — Париж — Сідней — Торонто
1986**

**Copyright 1986 by Shevchenko Scientific Society
Library of Congress Catalog Card Number: 86-61113
ISBN: 0-88054-122-9**

**Computerized Typesetting and Printing by:
META PUBLISHING CO., P.O. Box 54101, Linden Hill Station,
New York, N.Y. 11354. Tel.: (718) 445-2836**

J.W. Hobson

*Присвячую цю працю
моїй Дружині Анні.*

ПЕРЕДМОВА

ПРО ПРАВНИЧУ КОМІСІЮ НТШ І Її ПЕРЕДВІСНИКІВ

Не зважаючи на великі досягнення української науки в галузі історії давнього права, яку справедливо можна назвати наймолодшою ділянкою українознавства, ми ще досі не маємо повного курсу цієї дисципліни, що повинна включати всі українські землі, як під власною, так і під чужою державною зверхністю.

Зробити систематичний огляд цієї дисципліни, важливої не тільки в культурному, але й в державно-політичному аспекті, не наважилися ні піонери ранньої Київської доби, ні дослідники славної Комісії для вивчення історії українського права Всеукраїнської Академії Наук в Києві, ні вчені, згуртовані навколо Українського Вільного Університету спочатку в Празі, а згодом у Мюнхені. Цей закид так само стосується до Наукового Товариства імені Шевченка, зокрема в періоді його золотої доби під проводом Михайла Грушевського. Це занедбання тим дивніше, що для цього були першорядні сили й була свідомість того, що наявність власного давнього права засвідчує його державне минуле й обґрунтовує право на його відновлення.

Однією, хоч далеко не головною, причиною цього був брак систематичного дослідження нашого давнього права на всіх частинах української землі, включно з обговорюваним у цій праці правним розвитком Буковини й Басарабії. З цього погляду праця д-ра І. Новосівського має своє, можна б сказати, піонерське значення і тому заслуговує, щоб її особливо тепло привітати.

Певне значення для праці має те, що її написав правник-практик (автор — колишній буковинський суддя) й історик, а до того ж і справжній поліглот. Гортуючи багату восьмисторінкову бібліографію на восьми мовах, можна оцінити сумлінність дослідів автора та його ерудицію. А втім, він дійсний член Історично-філософічної секції НТШ і автор ряду друкованих праць, зокрема пов'язаних з історією та правом Буковини, дві з яких вийшли з друку раніше також у виданнях НТШ.

Праця дає систематичний огляд історичного минулого обох країв, Буковини й Басарабії, і їх права, починаючи від доби Київської Русі та Галицько-Волинської держави через численні трагічні періоди.

окупацій — монгольської, молдавської, турецької, австрійської й російської. За коротким з'ясуванням політичної історії обох країв йде огляд їхнього права, передовсім державного, й правних джерел та певною мірою цивільного, карного та адміністративного права, а далі й судового устрою. Одним словом — це коротка правнича енциклопедія цих окраїнних земель. Автор шукає в пізніших добах слідів давнього українського права, державного й звичаєвого, що своєю якістю перевищувало місцеве, здебільшого звичаєве право, подібно, як це було на українських землях у межах Великого Князівства Литовського й деякий час у Галичині після її окупації Польщею.

Ухвалюючи до друку цю нову працю, Правнича Комісія Історично-філософічної секції Наукового Товариства імені Шевченка, бажає пов'язати її з активною науковою й видавничою діяльністю цієї Комісії, що перервалася в 1939 р. Це бажання тим актуальніше, що послабилася також діяльність Товариства українських правників (ТУП) у ЗСА й перестав виходити його **Правничий вісник**, у якому друкували свої праці визначні правники-історики Андрій Яковлів, Микола Чубатий, Лев Окіншевич та інші.

Правничі студії вже з самого початку заснування НТШ займали в Товаристві визначне місце. Другий том **Записок НТШ** 1893 р. згадує, що в НТШ постали три секції: Філологічна, Лікарсько-природнича (яка була першою й впродовж 25 років єдиною організацією українських лікарів) та Історично-філософічна, яка мала два відділи: історичний і правничий. Головою історичного відділу був директор секції Омелян Вахнянин, а головою правничого — Кость Левицький, заступник директора. Цей поділ мав оправдану причину. В Галичині й Буковині йшла тоді затяжна боротьба за зрівняння українського населення під правним оглядом з іншими народами Австро-Угорської держави, в якій перед вели правники-практики, адвокати й судді, а з часом також науковці-професори права Львівського університету. Отже, історики Історично-філософічної секції мали дбати про студії минулого свого народу, а правники — про його майбутнє, безпосередньою метою чого було відділення Східної Галичини й утворення з неї окремого коронного краю. Пізніше немає згадок про правничий відділ, зате його ролю перебирає Правнича Комісія Історично-філософічної секції, яка постала ймовірно в 1892 р. або й раніше.

Історичну роль в організації українських правників та забезпечення за ними провідної ролі в боротьбі за емансидацію українського народу в Австрії відіграла **Часопись Правника**, що видавалася заходами Костя Левицького, Євгена Олесницького та Антона Горбачевського з

беззмінним редактором К.Левицьким. На третьому році свого десятирічного існування (1889-1899 рр.) видавання **Часописі** перейняло НТШ, точніше, його Правничя Комісія. Редактором далі був К.Левицький. В передньому слові **Часописі** подано, що «це перша проба нашої наукової сили на полі правознавства, як також нашої правничої термінології». Редакція запевняла, що газета буде видавана «живим руським словом кожному зрозумілим» — для правників «Галичини, Буковини, Угорщини, України, Боснії і Герцоговини».

Продовженням **Часописі** Правничої, хоч під децю зміненою назвою, була **Часопись Правника і Економічна**, яка виходила в 1900-1912 рр. під редакцією Станислава Дністрянського й з великими перервами видала десять книжок у семи томах. Можна згадати, що в 1901-1909 рр. НТШ видавало також **Правничу Бібліотеку**, здобутком якої були чотири томи монографій, присвячених австрійському праву. Останнім серійним виданням Правничої Комісії були **Збірники Правничої Комісії ІФСекції НТШ**, три томи яких вийшли друком в 1925, 1927 і 1929 рр. під редакцією Володимира Вергановського.

Поза межами НТШ, в 1910-1913 рр., заходами новоутвореного Товариства українсько-руських правників появлявся у Львові **Правничий Вістник**, а в 1928-1939 рр. заходами Союзу українських адвокатів у Львові виходив картальник **Життя і Право**. До історії українського правничого світу належать також товариства правників у Києві. Празі й, можливо, деінде. В Києві при Всеукраїнській Академії Наук існувало Правниче товариство, що його головами були академіки Микола Василенко, а згодом Олександер Малиновський. Членом того Товариства був також Андрій Яковлів. Головою празького Товариства правників був Ростислав Лащенко.

Тридцяті роки були періодом помітного послаблення діяльності НТШ, спричиненого передусім економічними труднощами. Польський уряд не лише не допомагав НТШ, як це було до 1918 р., тобто до окупації Галичини Польщею, але й робив перешкоди в праці. Цим і можна пояснити те, що Правничя Комісія впродовж повного десятиріччя не видала ні одного тому **Збірника**.

Незабаром після окупації Львова советськими військами членам НТШ поставили вимогу розв'язати Товариство, мовляв, вистачить відійти Української Академії Наук у Києві. Представник молодшого покоління членів Роман Зубик запротестував проти постанови советського уряду, після чого слід по ньому пропав. Зник також під час відступу советських військ в 1941 р. колишній голова НТШ Кирило Студинський.

НТШ було офіційно заборонене також за німецької окупації, але, попри це, наражуючися на небезпеку, воно таємно вело діяльність і навіть іменувало нових наукових членів. Навчені попереднім досвідом, багато членів НТШ не чекали нової совєтської окупації й масово подалися на Захід разом з головою Іваном Раковським, де в Мюнхені в 1947 р. відбули чергові загальні збори й на них відновили діяльність. Незабаром після цього постало НТШ в Нью-Йорку. Хоч не було тоді зможи відновити активну діяльність Правничої Комісії, праці членів НТШ — правників й істориків права — Л.Окіншевича, А.Яковлева й інших вийшли з друку, як перші нові томи *Записок НТШ*, а «Нарис історії українського карного права» Я.Падоха в новій серії *Бібліотека Українознавства*.

Правнича Комісія не була зліквідована, але з 1939 р. не проявила активної діяльності. Відновлено її в 1973 р. з нагоди і в час сторічного ювілею НТШ. Після консультації з засновником НТШ в ЗСА М.Чубатим та з директором Історично-філософічної секції й головою Європейського НТШ В.Кубійовичем, автор цього переднього слова скликав загальні збори Комісії, запросивши на них членів НТШ та кандидатів у члени, правників та істориків. Збори відбулися в Нью-Йорку 25 листопада 1973 р. в межах ювілейних святкувань.

У зборах особисту участь узяли члени НТШ: Микола Чубатий, Юрій Фединський, Микола Бараболяк та Ірена й Ярослав Падохи. На зборах були також уповноважені таких членів НТШ: Юрія Старосольського, Богдана Галайчука, Богдана Цюцюри, Вікентія Шандора, Володимира Комаринського й Степана Ріпецького. Збори відбулися за відомом також Лева Окіншевича, Василя Гришка, Матвія Стакова, Андрія Білинського та інших.

Головою Комісії обрали М.Чубатого, заступником голови Ю.Фединського, секретарем Я.Падоха й дещо пізніше членами М.Бараболяка і Б.Цюцюри. Згодом увійшли до управи Степан Ріпецький і Вікентій Шандор. Після смерти 10 липня 1975 р. М.Чубатого головою став Лев Окіншевич, а після його смерти 7 листопада 1980 р. — Я.Падох.

Збори схвалили відновити діяльність Комісії й вести її в двох напрямах — дослідів і публікування праць з історії українського права та дослідів сучасного советського права на Україні. Для цих останніх утворено групу, до якої запрошено Ю.Старосольського, Ю.Фединського, М.Бараболяка й А.Білинського. Схвалено також приспівати іменування дійсними членами Ю.Фединського і Б.Цюцюри, приступити до виготовлення збірника на пошану М.Чубатого й

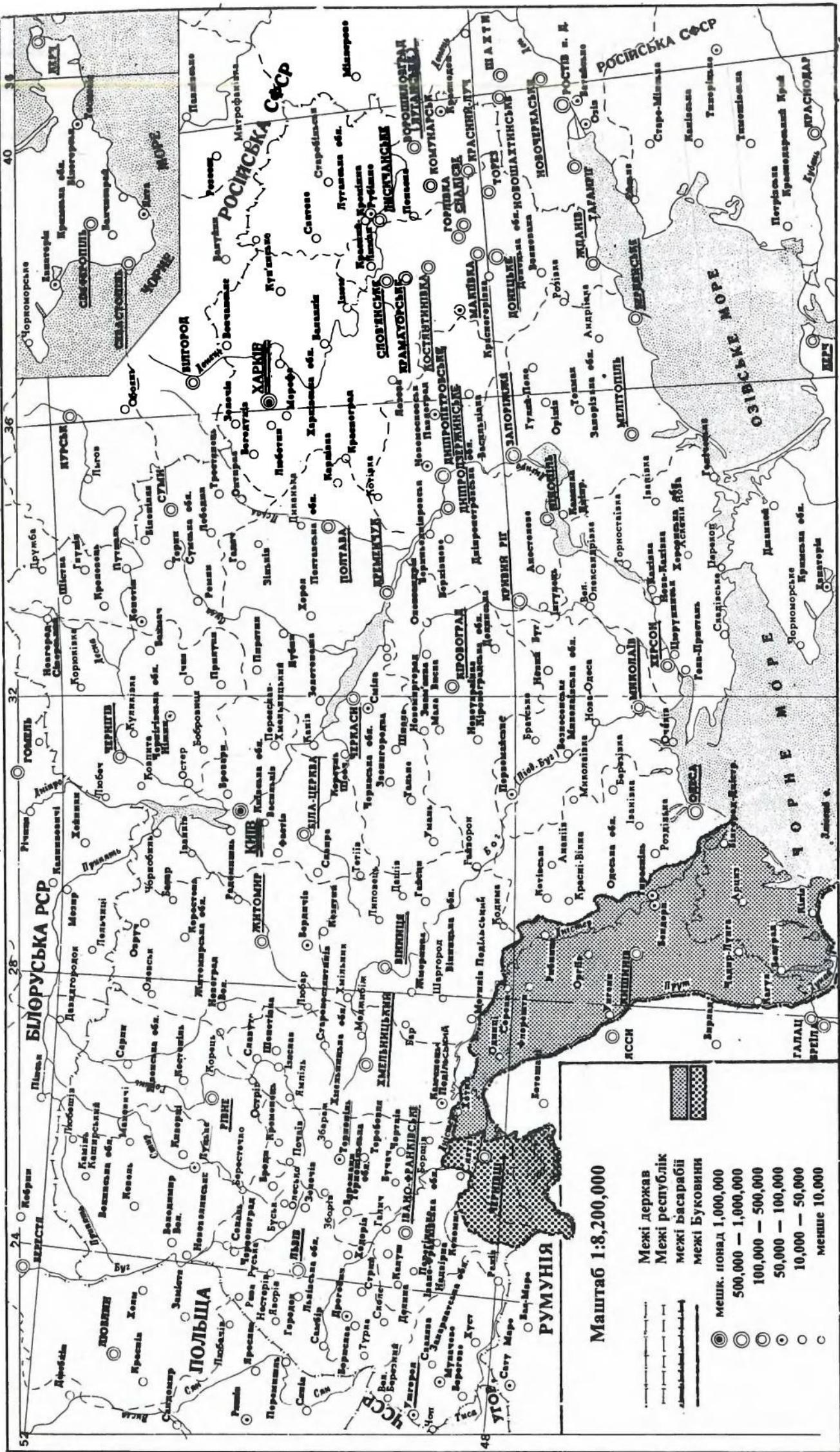
нав'язати тісну співпрацю з ТУП у ЗСА та редакцію **Правничого вісника**. Збори не прийняли пропозиції М.Чубатого, щоб Комісію перейменувати на Комісію історії українського права, мотивуючи це потребою також студій права на Україні під совєтською окупацією. Намічено новими членами Комісії ряд активних правників, а саме: І.Новосівського, І.Витвицького, І.Лозинського, В.Палідвора, В.Маркуся, В.Гришка, З.Нижанківського, В.Савчака, Я.Зозулю. Схвалено також влаштувати спільно з ТУПом серію правничих і правничо-історичних доповідей та брати участь у виданнях цього Товариства, зокрема його **Правничого вісника**, що його досі з'явилося три томи із різноманітною й цінною тематикою.

Чималий успіх дала співпраця Комісії з ТУП у влаштуванні чотирьох річних циклів правничих доповідей у 1978-1981 рр. Доповідало десять членів обох установ — по чотири доповіді виголосили В.Шандор, І.Новосівський і Я.Падох, по дві — Б.Цюцюра і Ю.Фединський і по одній — В.Комаринський, Ю.Старосольський, В.Савчак, І.Витвицький і З.Нижанківський. Тематика доповідей включала: п'ять доповідей з історії українського давнього права і стільки ж про Карпатську Україну; чотири — зsovєтського права і три про Буковину й Басарабію та по одній — про Визвольні Змагання, польську окупацію, німецьку окупацію, карне право й міжнародне право. Доповіді притягли численних слухачів і відбулись цікаві дискусії. Виняткові заслуги в організуванні цих доповідей мав покійний голова ТУПу Володимир Савчак. Про співпрацю членів Комісії в органі ТУП **Правничий Вісник** треба зазначити, що побіч ряду статей, що їх надіслали члени Комісії, зокрема з історії українського права, дійсний член НТШ В.Маркусь зредагував один том **Вісника**, а до його постійної редакції належали ще інші члени Комісії.

Комісія намітила й частинно підготувала до друку ряд праць і збірників, присвячених правничій науці та заслуженим правникам-науковцям М.Чубатому, С.Дністрянському, В.Старосольському і споминам А.Яковлева та Л.Окіншевича. З уваги на це видається корисним відкрити нову серію видань Правничої комісії Історично-філософічної секції НТШ.

Ярослав Падох

БУКОВИНА І БАСАРАБІЯ — ІХ ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ

ЗАГАЛЬНІ ІСТОРИЧНО-ТОПОГРАФІЧНІ ВІДОМОСТІ

Буковина й Басарабія — це дві історичні провінції південно-східної Европи, назви географічно-територіальні, які урядово присвоєно, у свій час, цим провінціям: для Буковини після її окупації Австрією (1774 р.), а для Басарабії після її окупації царською Росією (1812 р.). До того часу Басарабією називано тільки наддунайську частину Басарабії (Буджак). Російський уряд поширив цю назву на всю територію цієї провінції.

До цих вищезгаданих окупацій Австрією і Росією — пізніші Буковина й Басарабія були складовими частинами території Молдавії, Молдавської держави. Буковина й Басарабія сумежні тільки в північних їх частинах між Прутом і Дністром сухопутним розмежуванням.

I

Буковина межує на півночі й заході з Галичиною, а також із Семигородом, на півдні й сході з Румунією (колишня Молдавська держава), а північно-східнім кінцем, від Пруту до Дністра, Буковина межує з Басарабією, колишнім сухопутним австрійсько-російським кордоном.

Площа історичної Буковини — 10,442 кв. км., з населенням на цій території — за урядовим народочисленням 1910 р.— 794,929 осіб, з чого 305,101 (38,4%) українців і 273,254 (34%) румунів. Але правильність цього перепису на Буковині (переведено під верховодством румунів) необхідно приймати з певним застереженням. Доказом на це може послужити порівняння чисел українців і румунів у кількох селах в останніх двох урядових переписах: 1900 і 1910 рр. Наприклад: с. Мелешівці у 1900 р. мало 2,216 українців і 168 румунів, а в 1910 р. тут записано тільки 457 українців і 2,096 румунів. Село Мереції мало в 1890 р. 1,152 українців і 16 румунів, а в 1910 р. українців було тільки 447, а румунів з'явилося вже 1,217. А масових міграцій у той час не відбувалося. У переписі 1910 р. у селах Сучавського повіту взагалі зникають українці, які були записані там у попередніх переписах. Так само в с. Данила, Радівецького повіту. У цьому селі навіть тепер, за комуністичної влади, від 1948 р. навчання в народній школі відбувається українською мовою, бо ж мешканці села були й залишились українцями. Там народився й отримував початкову освіту сучасний український поет у Румунії, Ст. Ткачук [який недавно відвідав США, щоб отримати присуджену йому літературну нагороду].

Згідно з румунським прелімінарним народочисленням 1941 р., переведеним ультрашовіністичним диктаторським урядом ген. Антонеску, національний склад населення північної Буковини (без Хотинщини й району Герца), приєдданої до УССР, на всього населення 456,322 українців нараховано 233,583 (51,20%), а румунів 141,838 (31,30%) — при чому в цьому переписі всі т.зв. «резіські села» записано румунськими, щоб надати і північній частині Буковини румунський характер — хоч населення в них мало й має українську національну свідомість.¹ А советське народочислення 1970 р. подає в Чернівецькій області (себто: північна частина Буковини враз із Хотинським повітом та районом Герца), простором 8,100 кв.км. і з населенням 844,887 осіб, з чого українців 581,109 (68,78%), румунів-молдаван 163,268 (19,33%), росіян 58,364, жидів 37,459, поляків 5,275 та інших 4,412.

ІІ

Історична Басарабія охоплювала площу 44,400 кв.км. Вона знаходиться в межиріччі Пруту-Дністра і — за винятком сухопутного розмежування між Басарабією і Буковою у північно-західній частині Басарабії — Басарабія має природне розмежування: рікою Прут, нижній Дунай, Чорне море й рікою Дністер з її лиманом.

Населення Басарабії: за урядовим народочисленням 1897 р. виказує загальне число населення 1,935,412 осіб, з того українців 379,698 (19,6%) і румунів-молдаван 920,919 (47,6%).² В етнічному відношенні населення Басарабії дуже різноманітне. Це — як сказав проф. Степан Рудницький — правдива етнографічна мозаїка. Загальну більшість населення становили молдавани, головно в центральній частині провінції. Другою з черг національністю були українці, третьою — жиди, четвертою — росіяни і т.д. Сьогодні центральна частина Басарабії, враз із наддністрянськими п'ятьма районами кол. МАССР, творить нову союзну МССР. Наддунайську частину Басарабії, а саме повіти Акерманський (Білгород-Дністровський) та Ізмаїльський і більшу частину Хотинського повіту приєддано до УССР.

У 4 ст. по Хр. у просторах між Східними Карпатами, Дністром і нижнім Дунаєм зустрічаємо східні слов'ян, населення, яке творило Антську державу. Початковий український літопис і візантійський

¹ Schriften der Publikationsstelle Wien fur den Dienstgebrauch. Die Bevölkerungszählung in Rumanien 1941. Geheim. Wien, 1943, S. 129, 137, 139;

Institutul Central de Statistica. Recensamantul general al Romaniei din 6 Aprilie 1941. Date sumare si provizorii, publicate de Dr. Sabin Manoila. Bucuresti. 1944

² Л. С. Берг: Население Бессарабии. Этнографический состав и численность. С 10-верстной этногр. картой. Российская Акад. Наук. Труды Комиссии по изучению состава населения России. Петроград, 1923;

В. С. Зеленчук: Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в. АН МССР. Отдел этнографии и искусствоведения. Кишинёв — Штиинца, 1979

автор К.Багрянородний говорять про слов'янські племена в цих просторах, тиверців та уличів — предків українського народу. Ці території, зокрема пізнішої Буковини і Басарабії, входили, у певний час, у склад Київської великороджави, а потім Галицько-Волинської держави. Від 1241 р., і ціле сторіччя, перебуває тут монгольська окупація. Після відходу монголів за Дністер приходять у ці простори волоські військові частини (як частини угорської армії), вони захоплюють простори між Карпатами, Дністром і нижнім Дунаєм, скоро унезалежнюються та створюють своє державне твориво — Молдавську державу.

Про всі наступні зміни суверенності в цих просторах буде мова докладно в наступних розділах цієї праці.

До окупації Буковини Австрією у 1774 р. і Басарабії Росією у 1812 р. ці території не творили окремих географічних, ані окремих самостійних політичних одиниць. Щоправда, басарабська «Крайова Рада» (Сфатул Цирій) 2.12.1917 р. проголосила «Басарабську Молдаванську Республіку» незалежною, але ця «незалежність» перетривала тільки до 27.3.1918 р., коли Басарабію було прилучено до Румунії як окрему провінцію.

ВСТУПНІ ЗАУВАГИ

Право, взагалі — це сукупність правил, які в нормовують людські взаємини в організованій спільноті: взаємини людей між собою та їх ставлення до державної влади. Історія права — це історія чинних норм права, позитивного права, що виникають через потребу життя в суспільстві, а наука про їх розвиток вивчає історичний розвиток правних взаємин і правної поведінки людини в організованому суспільстві на певній території впродовж історії.¹ Наука історії права має подавати розвиток правних понять, які складали позитивне право.

Позитивне право, себто норми позитивного права, не є виключно твором законодавця чи юриспруденції. Воно інколи зароджується навіть проти волі державної влади. Життєві інтереси громадянина та їхнє зіткнення з інтересами іншого співгромадянина призводять до певної розв'язки правових взаємин між ними. Це стається часом шляхом однобічного насильства або шляхом компромісової гармонізації суперечних інтересів як справедливої розв'язки конфлікту. Під час повторного застосування такої розв'язки подібних конфліктів, така розв'язка стає правною, правом. Бо право, взагалі, випливає із загального погляду, переконання більшості тієї суспільної групи, в межах якої воно виникає.

Норми звичаєвого права мають у собі глибоку народню рацію, апробацію народу. Вони не змінюються без підставових змін. Тому й законодавець, державна влада, не відважується скасовувати звичаєве право народу, щоб не захитувати «суспільного миру», громадської гармонії.

Основним первісним правом у всіх народів було звичаєве право. Воно було основним джерелом права також українського народу, відображуючи правні взаємини українського народу.

* * *

Історія права Буковини й Басарабії не була безперервною еволюцією правних понять і форм, бо цю властиву еволюцію переривали часті

¹ Л.Окіншевич: Лекції з історії українського права. Мюнхен, 1947. Видання циклостилеве, стор. 3 і наст.;

М.Чубатий: Огляд історії українського права. Вид. 3-те, циклостилеве. Мюнхен. 1947, стор. 3 і наст.;

Р.Лащенко: Лекції по історії українського права. Ч. I, Прага, 1923, стор. 14.

зміни суверена цих земель, і новий суверен --- щонайменше в публічному праві — звичайно накидав свої поняття і форми права, свої відмінні норми права. Але в народі правна творчість все таки не переривалася. Вона діяла, передаючи свої правні поняття, за традицією, у звичай, згідно із своїми життєвими умовами та з народнім поглядом на право й справедливість. І все ж таки українські народні маси під чужою суворенністю знаходилися «під впливом чужих факторів, які не могли не залишити слідів у формі права».²

Історія права — це в першу чергу історичний розгляд суспільного устрою держави, історія джерел права цивільного, карного, судового та інших ділянок права. Це дослідження виникнення й розвитку стосунків і правил поведінки у зорганізованому суспільстві на даній території, історія розвитку правних норм, правної творчості, історія правних понять і форм. Простежити фази розвитку правних норм народу — народньотворчого, законодавчого й юриспруденційного характеру — є завданням історії права.

Тут потрібно підкреслити, що історія розглядуваного нами права — це не обов'язково історія сукупності правних інститутів, що їх творив і розвивав сам український народ, а сукупність правних норм, які регулювали життєві правові взаємини народу у згадуваних провінціях упродовж історії. Бо український народ сторіччями був поділений державними кордонами чужих окупацій, не був сувореном у справі творення для себе власних національних правних норм — за винятком звичаєвого права, в обмеженій ділянці приватного місцевого права; в усіх інших ділянках права творив і накидав українському народові на цих теренах — особливо норми цивільного права — той, хто силою накинув українському народові свій суворенітет. Цьому накиненому праву український народ мусів коритися і користуватися ним, бо був змушений жити під цим правом. Це особливо стосується українського народу Буковини й Басарабії.

Зміни суверена в цих провінціях відбувалися часто, зокрема від другої половини ХУІІІ ст. Кожна зміна суверена приносила з собою нову регляментацію правного життя даного населення, зокрема в ділянці конституційно-адміністративній, фіiscalльній тощо. Новий суверен не мусів від початку радикально змінювати все чинне право. Ці зміни приходили поступово. Він не мав потреби відразу змінювати норми приватного права, які упорядковували правні взаємини окремих осіб між собою. Це відбувалося поступово, в міру потреби та інтересу держави. Після введення конституційно-адміністративних і фіiscalьних норм приходили зміни карно-правні і, вкінці, цивільно-правні та інших

² Р.Лащенко, цит. твір стор. 16

ділянок суспільно-правного життя. Можна сказати, що джерелом права був тут юридичний звичай і законодавча діяльність державної влади.

* * *

Для періодизації історії права в наших нарисах, оскільки суворени мінялися часто, в короткі періоди, ми користуємося поділом періодів за критерієм періодів влади відповідних суворенів у цих провінціях. Ці періоди відповідають, зрештою, окремим соціально-економічно-державним етапам розвитку даних державних структур: феодального, станового і новітньо-демократичного. Правні норми кожного з цих періодів відбивали в собі свій специфічний зміст, характер та певні розбіжності.

Отже, наш розгляд ми поділили на такі періоди-доби:

- I. Доба Київської і Галицько-Волинської держав;
- II. Монгольська доба;
- III. Доба Молдавської держави;
- IV. Буковина під австрійською суворенністю;
- V. Басарабія під російсько-царською суворенністю;
- VI. Буковина під російською окупацією — 1914-1918 рр.;
- VII. Буковина й Басарабія під суворенністю «Великої Румунії — 1918-1940 рр.;
- VIII. Буковина й Басарабія у складі СССР — 1940-1941 рр.;
- IX. Буковина й Басарабія під поновною румунською зверхністю 1941-1944 рр.

I

ДОБА КИЇВСЬКОЇ Й ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВ

І. Про правне життя населення в просторах між східніми Карпатами, Дністром і нижнім Дунаєм у цей період маємо обмежені джерельні відомості. Про наявність слов'янського населення на цих просторах свідчать арабські, грецькі та римські писемні джерела. Підтверджують це також археологічні знахідки на цих теренах.³ Про наявність тут предків українського народу: антив, а пізніше тиверців, говорять незаперечні історичні джерела.

За словами Прокопія Кесарійського, анти і слов'яни жили з давніх-давен у демократії: всі їх справи вирішувалися на народніх зборах. Археологічні знахідки на цих просторах вказують на те, що їхнє населення було в той час хліборобським,⁴ таким, як його бачимо в добу Київської Русі, Київської Великої держави та пізніше. Але вже й у тих часах маємо сліди досить розвинутого кустарного домашнього промислу, зокрема ганчарства, а за тим і торгівлі. За таким критерієм — основного заняття людини — складалося й суспільство даної доби із належними правними стосунками окремих груп населення. Об'єднання слов'янських племен у державу Київської Русі почалося вже за князя Ігоря після того, як він сів на трон у 862 р. Відомо, що під час походу Русі на Візантію у 907 році тиверці входили вже в склад Київської держави й брали участь у тому поході.⁵ Заходи приборкати тиверців у 885 р. не були вдалими.⁶

³ М.Грушевський: Історія України-Русі. Т. II. Нью-Йорк, 1954, стор 460 і наст. Далі цитується як: Грушевський, число тому і сторінки;

Б.О. Тимощук: Слов'яни Північної Буковини У-ІХ ст. Київ, 1976;

Г.Б. Федоров: Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячел. н.э. Москва, АН. СССР, 1960;

І.А. Рафаилович: Славяне VI-IX в. в Молдавии. Кишинёв, АН МССР, 1972

⁴ С.В.Юшков: История государства и права (Москва, 1950), стор. 63 і наст.;
Істория Молд. ССР, Т. I. Кишинёв, 1965, стор. 67 і наст.; 80;

⁵ М.Грушевський, цит. твір, Т. I, стор. 413 і наст.

Нариси стародавньої історії Української ССР. Київ, 1957, стор. 389;
Повесть временных лет. Ч. I. Москва-Ленінград, 1950, стор. 23 і 220.

⁶ Там таки, Ч. II, стор. 254.

Політична влада в Київській Русі характеристична поєднанням політичної влади із землеволодінням. Київська держава складалася з кількох давнішніх політичних організацій окремих племен як місцевих окремих князівств. Вони становили найдавніші адміністративні одиниці велиkokняжої держави, очолювані місцевими династіями.

Спочатку об'єднання різних племен у Київській державі не було тривким, бо князі окремих племен часто виявляли відосередні тенденції. Цьому поклала край — хоч не надовго — адміністративна реформа Володимира Великого в 988 р. Ця реформа скасувала племінно-князівську автономію, всюди замінивши місцеві династії представниками київського велиkokняжого роду або ж довіреними тисяцькими чи посадниками.⁷ Але така зцентралізована Київська держава не тривала довго, бо Ярослав Мудрий знову ділив землі-волості між своїми синами — за принципом старшинства й важливости окремих земель. А ці удільні князі згодом і собі почали виявляти незалежницькі тенденції. Великий князь не міг управляти сам безпосередньо всіма землями Київської держави. Провівши адміністративну реформу 988 р., великий князь розсаджував в окремих волостях своїх довірених осіб (воєвод чи посадників або навіть членів княжого роду), які від його імені управляли довіреними їм волостями, здійснюючи всі дії верховної влади. Вони були «на казнь лихим, а на ласку добрим».

2. Для кращого зрозуміння правних взаємин населення якогось народу, дух і рацію права та його історичного розвитку, потрібно пізнати суспільну структуру: станового, клясового чи безклясового суспільства даного народу в його історичному розвитку.

Структура суспільства в державах Київській і Галицько-Волинській, а спочатку навіть у Молдавській державі (у склад якої увійшли від половини ХІУ ст. Буковина й Басарабія), загалом не різнилася між собою. Ця структура формувалася на основі політико-економічних сил державної організації, яка надавала обличчя і напрям еволюції правних стосунків влади та громадян й останніх між собою. Подібність структури — із незначними, може, відхиленнями — українських княжих держав (а потім і молдавської) завдячувала духові часу та укладові суспільних сил у державі.

Суспільна піраміда в княжу добу Київської, а потім Галицько-Волинської держав виглядала так: князь, бояри — помічники в управлінні державою — і без такої служби — духовенство, княжі й боярські вільні слуги, вільні селяни та залежні селяни на боярських, церковних і монастирських землях.

Юрисдикції великого князя підлягала вся територія Київської держави. Він мав верховне право на всю державну територію, так зв.

⁷ Нариси стародавньої історії УРСР. Київ: АН УРСР, 1957, стор. 546 і наст. М.Ю.Брайчевський: Походження Русі. Київ: АН УРСР, 1968, стор. 181.

‘*jus ducale*’, яке охоплювало в собі право розпоряджатися державним земельним фондом, право судочинства й адміністративної влади, право накладати податки на інші повинності, право на певні монополії — як карбування грошей тощо.⁸ Йому, як голові держави, належиться повнота державної влади: законодавчої, виконавчої, судової та військово-оборонної. Він міг передавати, на певний час і на певній території, виконування судочинства чи стягування податків окремим приватним особам.⁹

У рідких випадках повнота влади князя була обмежена постановами віча.

Князь розпоряджався державним земельним фондом і княжими земельними угіддями. Він власник княжих угідь для особистого користування двора.

Княжа територія адміністративно ділилася на землі, землі на волості, а волості на полки з тисяцьким на чолі (за десятковою системою військової побудови, при чому найбільшою одиницею була тисяча). Тисяцькі — командири полків — одночасно очолювали адміністративну владу. Найменшою одиницею була громада-верв, з обраним нею старостою, як виконавчим органом.¹⁰

Помічниками князя в обороні й управлінні держави були дружинники-бояри, члени княжої думи. Вони отримували за свою службу князеві спочатку вільні землі з державного земельного фонду і обробляли їх руками невільників — військовополонених, які на свій прожиток отримували частину врожаю. Коли ж вичерпався фонд вільних земель, князі, користуючися своїм верховним правом на всю територію держави, наділяли бояр землями, вже заселеними вільним селянством (смердами). За користування своїми ділянками землі селяни або відробляли, або давали боярам частину плодів із своїх ділянок землі. Селяни вважалися далі вільними, а попадали в залежність від бояр шляхом заборговання, коли були не в силі оплатити свій борг.

Склад людности в державі був строкатий, але не було замкнености груп людности.

З Церковного уставу Ярослава Мудрого довідуємося, що на Русі було боярство «великих» і «менших» (отроки) на дальному щаблі (мали обов’язок військової служби), і «нарочитые люди» або «градские» (між ними купці) та «простая чадъ або сельские люди».¹¹ Тут значення окремих груп бояр пізнаємо по карах за порушення на їх особах.

⁸ Б.Д.Греков: Крестьяне на Руси. Кн. I-II, Москва, 1952-1954, Кн. I .стор. 263

⁹ Б.Д.Греков, там таки

Нариси стародавньої історії Укр. РСР. Київ, АН УРСР, 1957, стор. 491

¹⁰ М. Чубатий, цит. твір Ч. I., стор. 79

¹¹ Б.Д.Греков; цит. твір, I. 279 і наступні та подані там джерела

Останньою категорією вільного населення Київської Руси були смерди, які сплачували землевласникамів натуральні повинності. Вони були вільними громадянами. «Руська Правда» згадує їх як таких, котрі сплачували державі певні повинності.¹² Пізніше вони попадали в залежність від великих землевласників через заборгування (на основі договору — «ряду»), зберігаючи своє власне господарство. Вони ставали «рядовичами» і «закупами» (від «купи» — суми позичених грошей).

Смерди — члени сільської громади, верви — територіальної одиниці, яка мала юридичну підметність і в певних обставинах несла відповідальність за злочини, заподіяні на її території: якщо не викрито злочинця, а «верв» не могла відвести сліди поза свою територію. Про це можна дізнатися зі статті 70 поширеної Руської Правди. В основі такого об'єднання людей, зв'язаних місцем проживання, була так звана кругова відповідальність.

Населення «верви» само правується на своїх зібраннях, вічах — подібно як на пізніших «копних судах» литовської доби. Про сільські громади та їх населення маємо небагато відомостей. Відомо, що смерди були власниками дрібних господарств з орним полем, господарськими будовами, тягловими тваринами та іншим господарським знаряддям. Руська Правда дає перелік господарських забудов-будинків і видів домашніх тварин смерда. У сільських громадах домінують індивідуальна сім'я і приватна власність на землю.

Основним джерелом існування масиву населення княжої держави була земля і її плоди: хліборобство, тваринництво, полювання, рибальство тощо. До цього можна додати також ремісництво, промисел і торгівлю.

Плата за землекористування мала характер продуктової ренти. Вона сплачувалася від домогосподарства («диму») як одиниці.

3. У Галицько-Волинській державі княжа земельна власність не могла значно зрости до більших розмірів, бо більшість землі знаходилася вже у володінні бояр, які стали значною економічною і політичною силою в державі. З тих причин і церковне землеволодіння не розвинулося в своїх розмірах, як це було в Київській державі. Маючи охорону зі сходу, станово-клясова суспільність могла тут набрати сили і розвинутися. З другого боку, торговельні шляхи в цій державі легше сполучалися з Заходом, аніж із торговельним шляхом «із варяг у греки». Галицьке боярство природно зростало з надрів сільського вільного селянства, а не в службі князеві і з його ласки. Міста були малочисленні, бо їхній вік не був давній. А оскільки княжа земельна власність була тут обмежена, то переважна більшість сільського населення була в залежності від бояр. Тому боярство в Галицько-Волинській державі

¹² Нариси стародавньої історії Укр. РСР, стор. 447

відігравало велику політичну роля, вело себе часами свавільно з князем. Князеві Романові, батькові Данила, вдалося дещо загнуздати бояр репресіями та конфіскаціями маєтків. Також король Данило старався приборкати боярську сваволю, підтримуючи міщанський і селянський стани, які терпіли від боярського насильства й ставилися з великою ненавистю до нього. Данилові вдалося таки зломити могутність бояр, і їхнього колишнього впливу вже не помічалося за пізніших князів.

Галицько-Волинська територія ділилася на воєвідства, з воєводами на чолі. Місцеву владу призначали з бояр або з осіб, що були пов'язані з ними.

Правна система в Галицько-Волинській державі мало чим різнилася від правної системи в Київській державі.

* * *

4. Право виникає в організованій людській спільноті, починаючи від родини, роду тощо. Найдавнішим джерелом права українського народу, як і кожного народу, було звичаєве право, основане на звичаях і традиціях. На початковій стадії правові взаємини складалися, коли зіткалися суперечливі інтереси осіб у родині чи в роді, основуючися на «родинній моралі», родинних почуваннях, симпатіях, а, може, й антипатіях до певного члена родини, роду. На початковій стадії воно не знато санкції. У племінній добі й пізніше правові взаємини й звичаєве право формувалися вже на компромісовій основі та мали забарвлення суспільної моралі, справедливости й суспільного спокою. Вони, взагалі, випливають із загального погляду більшості тієї суспільної групи, серед якої виникають.¹³ Ці норми поведінки творяться впродовж довгого часу, шляхом компромісу і доброго порозуміння моральної людини, на підставі однакового почуття і відчуття справедливої розв'язки даного спірного випадку. Повторення подібної поведінки у таких випадках складається в те, що ми називаємо правом звичаєвим або «правдою». У княжій державі воно було найважливішим джерелом права. Ба й писане право «Руської Правди» — це у великій мірі зафіковані на письмі норми чинного звичаєвого права, продукт народної творчості.

5. Право Київської княжої держави напочатку не мало в собі прикмет станового поділу щодо злочинів і кар за їх вчинення. Це бачимо, зокрема, у тій частині, що описує провини проти чести й свободи. Станові відмінності з'являються пізніше, особливо під впливом чужого права.¹⁴

¹³ Я.Падох: Охорона чести й свободи в карному праві княжої України. «Науковий Збірник Українського Вільного Університету», Т. УІ, Мюнхен, 1956, стор. 187

¹⁴ Я.Падох, там таки, стор. 196

Історичні лихоліття українського народу не дали можливості зібрати й утримувати друком звичаєве право українського народу. Тільки деякі найдавніші норми цього права знаходимо зібраними в найдавнішому пам'ятнику українського права -- «Руській Правді».

«Руська Правда» — це, як сама назва вказує, пам'ятка права «руського», себто народу Русі, що була первісною назвою полян, себто Києво-Руської держави, бо назва Русь була етнографічною назвою українського народу. Ім'я Русь вказує на Полянську землю і старий її центр Київ.¹⁵ Бо Київська земля — це Русь.¹⁶

У правотворчій ділянці княжої Русі особливо відомий Ярослав Мудрий. Його починові належить Збірник постанов, головно звичаєвого права, відомий під назвою «Руської Правди». Вона відома в трьох основних редакціях: короткій, поширеній і скороченій із пошириної. Коротка редакція «Руської Правди» знайдена в «Новгородському літописі», де про неї згадується під 1016 роком у зв'язку з тим, що Ярослав подарував новгородцям «Правду Руськую», і там поміщений її текст. Але своїм змістом коротка «Руська Правда» складається щонайменше з двох частин, з яких перша могла належати Ярославові, я друга — Ярославовичам, бо термінологія цих частин різна, звідси висновок, що обидві частини могли бути складені в різні часи і в різних місцях.¹⁷

У законотворчій діяльності Ярослав Мудрий займає окреме місце в традиції українського давнього законодавства. «Руська Правда» вважається «уставом» або «судом» Ярослава, як його визначає кодекс «Кормчої» XIII ст. Це був справжній кодекс. Ярослав наказував новгородцям дотримуватися його, ¹⁸ хоч «Руська Правда» не була офіційним кодексом, але приватним збірником правних норм. Обставини дозволяли Ярославові на таку законотворчу діяльність, бо державні взаємини в той час були більш устійнені.

«Руська Правда» — це збірник норм цивільного, карного і процесуального характеру. Вона знає приватну землевласність і дає їй правну охорону. Вона є збірником майнових стосунків і постанов карного права. Суспільство «Руської Правди» було вже в процесі формування суспільних станів.

Збірники «Руської Правди» Київської держави дійшли до нас у великому числі списків, а ознайомлення з ними переконує нас, що ця кодифікація права Київської Руси зазнавала багаторазових змін. На це вказують поважні розбіжності в постановах як про зміст, так і про

¹⁵ М.Грушевський: Історія України-Русі, Т. I, стор. 188 і наступні

¹⁶ Там таки, Т. I, стор. 379, 410

¹⁷ М.Н.Тихомиров: Пособие для изучения «Русской Правды». Москва, Изд. Московского университета, 1953, стор. 21

¹⁸ М.Грушевський, цит. твір Т. II, стор. 38

систему окремих списків.¹⁹ В окремих редакціях і їх списках можемо простежити еволюцію правних поглядів і традицій у кожну добу. Там ми спостерігаємо відмірання кровної помсти, блідне звичаєве право як виключне джерело права, а на його місце висувається князівська законотворчість і судова практика.²⁰

Еволюційний процес законодавства й його гуманізації найкраще ілюструє законотворча діяльність Володимира Мономаха, який створює такі суспільні закони, як закон проти лихварства, закон про орохону збанкрутованих купців, охорону селян-закупів, які працею відробляли борг. Зауважимо, що «Руська Правда» в статті про збіглого закупа виправдувала його втечу від свого пана, щоб «искать кунь» для сплати боргу або щоб поскаржитися на нанесені йому образи; дивись ст. 52 поширеної «Руської Правди» (Троїцький список).

Мономах повчав своїх синів не дозволяти кривдити слабших: «Я і бідного селянина й вбогої вдовиці не дав сильним кривдити».²¹ «Не дозволяйте отрокам,— казав він,— чинити зло ні своїм, ні чужим, ні в селах, ні на полях — щоб вас не почали проклинати... куди не підете, де не остановитесь — напійте й накорміть бідного...»²² Мономах, прославляючи свого батька, Всеволода, каже, що він володів 5-ма мовами, а Іпатіївський літописець додас, що Всеволод змалку любив правду, був ласкавий до убогих, цурався п'янства і похоті.²³

Щодо списків скороченої із поширеної редакції «Руської Правди», то ці скорочення не були механічними скороченнями, але при цьому зроблено й зміни, пристосовані до змін у правних поглядах новіших часів, зокрема на московській території десь у ХУ ст.

Більшість дослідників права уважає «Руську Правду» короткої і деякі списки поширеної редакції кодифікацією офіційного походження. Б.Д.Греков твердить, що «нема сумніву, що «Руська Правда» була чинним кодексом у Червоній Русі не тільки в часи існування Галицької землі як самостійної держави, але й після втрати цієї самостійності».²⁴

6. Другим писаним джерелом права Київської Руси були церковні устави, себто:

а). Устав князя Володимира Великого — постанови про дар Церкві, десятини, про підсудність церковних людей церковним судам, про нагляд Церкви за правильністю міри й ваги.

б). Устав Ярослава Мудрого — постанови про кари за провини, підсудні церковним судам. Ці кодекси церковного судового права

¹⁹ С.В.Юшков: История государства и права СССР. Ч. I. Москва, 1950, стор. 91

²⁰ С.В.Юшков, там таки, стор. 93

²¹ М.Грушевський, цит. твір II, стор. 118 і наступні

²² Хрестоматия по истории СССР. Т. I. 4 изд. Москва, 1951, стор. 81-82

²³ М.Грушевський, цит. твір II, стор. 80

²⁴ Б.Д.Греков: Крестьянство на Руси, Т. I. стор. 281

стосувалися до осіб, котрі були в юрисдикції Церкви, а саме в справах шлюбів, родинних стосунків і порушення моральних норм.

Устав князя Володимира Великого перераховує справи, котрі підлягають церковній юрисдикції, а саме: розпуста, самовільне розв'язання шлюбу, гвалтування, викрадання жінки, образа словом, церковна крадіжка, «зелоничество» (вживання рослин для шкодження іншого), спір між дружинами за маєток тощо. За Ярослава Мудрого цей перелік поширювався, доповнювався. Єпископи та ігумені монастирів отримували право юрисдикції над всіма церковними людьми, над населенням сіл, підлеглих цим єпископам та монастирям.²⁵

Треба згадати про те, що такі пам'ятники права як церковний Устав Володимира Великого і його сина Ярослава (Свиток Ярославль) складалися на основі відповідних візантійських джерел, номоканонів, які діставалися на Україну разом із християнством та церковною ієрархією грецького походження. Ці устави нормували взаємини й застосовувалися тут у церковних судах до «церковних людей» і не лише в справах злочинів, але також у справах родинного цивільного права. Але на Україні використання цього візантійського права зазнавало впливу «Руської Правди» й українського звичаєвого права, при чому жорстокі кари візантійського пам'ятника тут пом'якшено.

З церковних уставів дізнаємося про ставлення Церкви до держави, про права духовенства, про особи й справи, які підлягають церковній юрисдикції-судам, а також про правні норми, які не мали місця в «Руській Правді».

З приходом на Україну християнства слідом за ним приходить з Візантії і церковна ієрархія, яка приносить із собою і засади візантійського права у перекладі на слов'янську мову. Перекладено Номоканон Івана Схоластика: збірник церковного й світського права та Номоканон патріярха Фотія. Цей останній в XI ст. став уже офіційним канонічним кодексом Східної Церкви.²⁶ Ці номоканони знані під назвою «Кормчих книг».

У списки «Кормчих книг» часто входив т.зв. «Закон судний людям» (закон для суду мирян)²⁷ — болгарська компіляція візантійського права, складена на основі Еклоги. Цей закон охоплює 32 статті або глави (найкоротшої редакції, бо є редакції, що мають навіть 77 глав), з

²⁵ С.В.Юшков: История государства и права. Ч. I. стор. 126 і наступні

²⁶ О..Лотоцький: Українські джерела церковного права. Варшава, 1931, стор. 79

²⁷ Відомі три редакції цього збірника: коротка, середня і поширенна. Перша поміщена в «Кормчій» 13 ст.. середня з пол. 14 стол. додана до поширеної «Руської Правди», а третя, поширенна, відома в останньому списку «Руської Правди», але тут бракує початку «Закону судного людям». С.В.Юшков уважає, що це було свідоме пропущення, яке відображує вплив візантійського права на «Руську Правду» (М.Н.Тихомиров: Пособие для изучения «Русской Правды». Изд. Московского университета, 1953, стор. 125).

постановами права цивільного, адміністративного й карного. Туди входила новеля 29 Олексія Комнена (1084 р.) про заручини, а також новеля 31 того ж імператора про розв'язання заручин.²⁸

«Кормчі книги» охоплювали в собі суттєво те, що кружляло в Україні після її охрещення.²⁹ «Кормча книга» на старослов'янській мові складалася з двох частин (70 розділів). Перша частина мала виключно канонічні постанови, а друга — постанови цивільного й карного права — головно постанови Еклоги й Прохірону.³⁰ На Україні користувалися цими джерелами, доки Церква мала переважний вплив на мирянське життя у державі. У процесі переписування «Кормчих» київські переписувачі, подаючи свої вияснення, додавали до номоканонів візантійські кодекси Еклоги Лева й Константина (з 739-740 рр.) і Прохірона (закона гражданського права розлични) Василя Македоняна (з 879 р.) — на відміну Еклоги — і Судебник царя Константина (властиво болгарського царя Симеона), до якого увійшли Еклога й Прохірон.³¹

Цікаво, що в наші «Кормчі книги», у другу їх частину, в яких були збірники світських прав, увійшло багато постанов українського звичаєвого права. Отож, ці компіляції не були звичайним прийняттям візантійського права, бо на українському ґрунті вони переходили через фільтр українського правного світогляду.

7. Про Київської і Галицько-Волинський період історії пізніших провінцій Буковини й Басарабії не маємо жодних точних даних. Ми не знаємо про існування у передмонгольські часи племінних князів у просторах між Дністром, Дунаєм і Карпатами — за винятком князя Івана Берладника, хоч правдоподібно такі й мали бути. Геополітичне розташування цих просторів у «брамі мандрівних народів» у ті бурхливі часи, коли цим шляхом раз-у-раз прокочували кочовики зі сходу, не сприяли збереженню таких місцевих джерел життя автохтонного населення на цих землях. Та й саме населення могло склонитися від знищення тільки втечею у недоступніші місця. А перекази хронік та інші історичні джерела щасливіших сусідів, звичайно, світять незнанням, неточністю і навіть перекручуванням правдивих фактів. Тому не маємо певних даних про суспільне та правне становище населення давніших часів. Але суспільно-економічні стосунки на цих просторах були подібні до взаємин в інших волостях Київської держави, хоч тут, як для

²⁸ О.Лотоцький, цит. твір стор. 82 і наст.

St.Gr. Berechet: Istoria vechiului drept românesc. Vol. I. Iasi, 1933, pag. 136 утм

Дальше ця праця цитується як: Ст.Гр.Берекет, цит. твір і сторінка

²⁹ Ст.Гр.Берекет, цит твір, стор. 54

³⁰ С.Гр.Берекет, цит твір, стор. 55

³¹ Р..Лащенко, цит твір, стор. 37

віддаленої від Центру периферійної волости, вплив центральних державних органів мусів бути порівняно слабкий.

Правне життя мусіло відбуватися під певним впливом права Київської і Галицько-Волинської держав, які в певний час виконували суверенні права над даними територіями. Але тому, що ці території — Буковини й Басарабії — були периферійними, вплив центру міг бути тут слабким. Залежність віддаленіших від центру земель слабшала, а з відсутністю на місці намісницького представника центру, влада центру майже нічим не могла проявлятися.

8. Про родонаочальників чи князів у цих провінціях-волостях ми не маємо жадних історичних джерельних вісток. Можемо робити тільки висновки з правних взаємин у той час у сусідніх волостях тієї ж держави. А з археологічних знахідок та історичних джерел відомо, що ці простори не були пусткою, а були заселені слов'янськими племенами. На основі археологічних джерел територія між Карпатами й Дністром представляє єдиний етнокультурний масив із значним числом археологічних пам'яток, що належали до єдиної матеріальної культури. А тому можна з великою певністю припускати, що тут діяв суспільно-політичний устрій, подібний до устрою сусідніх племен Київської держави. Молдавський історик І.Г.Хинку вважає, що поширення на Карпато-Дністрянські землі давньоруської влади (Київської держави — І.Н.) мало велике значення для розвитку економіки й культури населення країни (цієї землі — І.Н.).

Сучасний румунський історик К.Чігодару вважає, що панування на цих Карпато-Дністровських просторах Київської і Галицько-Волинської держав було позитивним фактором суспільного розвитку країни, забезпечуючи її мешканцям спокійний розвиток, створюючи умови консолідації місцевих політичних органів, а зокрема залишає тут значні сліди культурного впливу, які були відчути ще в ХІУ і ХУ сторіччях.³²

Влада Київської Руси поширилася на південно-західні простори по Карпати і нижній Дунай вже в Х та на початку XI сторіч. Сюди продовжується просуватися політичний і колонізаційний рух та господарський вплив у наступні два сторіччя Галицько-Волинської держави. Особливо в останній період була посилена українська міграція з півночі на ці наддунайські простори.³³

У добу Галицько-Волинської держави простори на схід від Карпат аж по Дунай входили в склад цієї держави.³⁴ Зі «Слова про Ігорів похід»

³² История Молд. СССР. Т. I, стор 69; *Istoria României*, Vol. II, p. 103

³³ Б.Д. Греков: Борьба Руси за создание своего государства. Москва-Ленинград, АН СССР, 1945, стор. 57 і наступні

M.Грушевський: Історія України-Русі, Т. II, стор. 519-526

³⁴ История Молд. ССР. Т. I, стор. 67 і част.

Istoria României. Acad. Rep. Populară Române. Vol. II, 102 șt. Bucuresti у дальшому ця праця цитується як: «Історія Румунії», число тому й стор.

довідуємося, що за Ярослава Осмомисла його володіння сягали аж по нижній Дунай, що він «підпер угорські гори своїми залізними полками, заступивши королеві (угорському — I.Н.) дорогу, зачинивши Дунаю (Залізні — I.Н.) ворота, рядчи суди по Дунаю».³⁵

Навіть створюється окреме Берладське князівство, з князем Іваном Берладником, володіння якого простягалося аж до південного Богу.³⁶

Дехто вважав «берладників» залежними селянами, які втікали в наддунайські простори від утисків своїх панів. Можна припустити, що частина їх могла бути такими втікачами, але тут мова про політично-державну організацію князівства.

Про цей міграційних рух маємо, щоправда, скупі джерельні відомості, але він безперечно має місце: його стверджує навіть румунська історіографія.³⁷

Про волохів-румунів на території пізнішої Молдавії до XII ст. не стрічаються історичні згадки. Від XIII ст. вже можна знайти про них систематичніші відомості, але вони стосуються в більшості Семигороду, менше Волощини, а вже дуже скupo Молдавії. Перший раз стрічаємо про них згадку у візантійського історика Микити Хоніята у зв'язку з епізодом 1164 р. про втечу претендента на візантійський трон Андроника Комнена, якого, у випадку втечі, мали б задержати «волохи» на коронах Галицько-Волинської держави. Але в той час (за Ярослава Осмомисла) кордони Галицької держави доходили до Дунаю. І тому, гадає сучасний молдавський історик Н.А.Мохов, задержання могло трапитися на північному березі Дунаю.³⁸

Археологічні розкопки вказують на те, що на цих просторах знаходилося переважно хліборобське населення та дрібні ремісники. Історичні джерела говорять про громади, керовані обраними ними старшими їх членами — старішими з адміністративними, поліційними та судовими функціями, а в воєнні часи також з функціями оборонних заходів. Становище цих провідників громади давало їм і матеріальні користі. З часом вони вибивалися на політичних провідників з домінантним становищем у суспільстві, переходячи в аристократичний стан.

9. У часи, коли Карпато-Дністровські простори (Буковини й Басарабії) належали до Київської і Галицько-Волинської держав, місцева влада користувалася широкими автономними правами.

³⁵ Там таки, стор., 101 і наст.

М.Грушевський: Історія України-Русі, Т. II, стор. 435 і наступні

³⁶ Історія Молд. ССР. Т. I, стор. 79

³⁷ Історія Молд. ССР. Т. I, стор. 67 і наступні, стор 80

Istoria României. Vol. II, pag. 95 urm.

³⁸ Історія Молд. ССР. Т. I, стор. 80

Основними джерелами права було звичаєве право. Але й «Руська Правда» та «Кормчі книги», які були в обігу в Київській Русі та Галицько-Волинській державі, напевно були відомі й в користуванні також і в цих українських периферійних волостях Київської і Галицько-Волинської держав, хоч про це не маємо прямих доказів-пам'яток. Сліди впливу «Руської Правди» залишилися тут в інституті «гонення по слідам» (ст. 70 поширеної «Руської Правди»), який ми стрічаємо й у праві пізнішої доби, у праві Молдавської держави.

II

МОНГОЛЬСЬКА ДОБА

1. ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ ПРО МОНГОЛІВ ТА ЇХ ЗАВОЮВАННЯ

Сильну монгольську імперію створив Тимучин, обраний Великим Курултаєм джінгіс-ханом (великим ханом) у 1206 р. Невдовзі він поширив завоюванням свою первісну територію (Монголію) на всі сторони в середушті Азії. Згодом він вирушив на дальші завоювання на Захід, на Волгу та Передню Азію.

Монголи під проводом своїх видатних полководців Субутея і Джебе стрінулися у 1223 р. над річкою Калкою з силами українських князів, які зазнали тут важкої поразки. У наступному поході на захід монголи дійшли до Дніпра, після чого на деякий час повернули звідси назад.

Післях смерти джінгіс-хана Тимучина завойовані ним землі були поділені між його синами: Джучі, Джугатаєм, Угедеєм і Тулуєм. Імперія була поділена на Улуси, а ці незабаром почали керуватися самостійно, незалежно від великого хана, ба навіть почали воювати між собою.

Новим джінгіс-ханом Великий Курултай обрав сина Тимучина Угедея, а після його смерти в 1241 р. сина останнього — Куюка.

Території від Дніпра аж поза Волгу, які включали в себе т.зв. половецькі степи, були приділені синові Тимучина, ханові Джучі, який взявся далі поширювати свої володіння. Його син Бату вирушив у 1239 р. у дальші завоювання.

Хан Бату мав спеціальну інформаційну службу «Юрта джі», яка збирала точні інформації про політичні взаємини в усіх країнах, де мав здійснюватися військовий похід, зокрема про багаті міста і монастири.¹

Монголи не мали власного письма, а тому великий хан наказав уйгурським знавцям грамоти навчити монголів свого письма. Але й уйгури також не мали власної абетки, а перейняли від мандрівних несторіянських черців — арамейське й сирійське письмо.²

Після здобуття Києва в 1240 р. Бату пішов походом на Червону Русь і далі на захід, а інша частина монголів подалася на південь, у

¹ Desiderius Sozanski: Anfang und Ende des Mongolentums in Osteuropa 1241-1242. 'Sudostdeutsche Vierteljahres-Blätter' 1980, Folge 4, S. 283 ff.

² Desiderius Sozanski: там таки, стор. 284 і прим. 9

наддунайські простори. У висліді цих походів створилася могутня держава, знана як Золота Орда. Вона була спочатку в складі єдиної імперії Джінгіс-хана, але невдовзі стала фактично незалежною від нього.

Головну масу кочового населення Золотої Орди становили кипчаки-половці (турки), так що з бігом часу монголи асимілювалися, перейнявши від кипчаків мову, а також і віру — іслам, поступово розчинившися в половецько-туркських масах.³

Золота Орда підкорила собі Київську Русь та багато інших князівств, а також наддунайські простори між Карпатами, Дунаєм і Дністром.

Після поклону представників переможених народів у ханській столиці та їхнього визнання над собою васальної залежності Золотої Орди вони отримували ханський ярлик, яким цим народам надавалися адміністративно-автономні права з обов'язком платити Золотій Орді данину та надавати військову допомогу.

У половині ХУ ст. Золота Орда поділилася на два ханати: Казанський ханат зі столицею в Астрахані і Кримський ханат зі столицею у Сараї.⁴

Політичний устрій Золотої Орди був подібний до устрою Великого ханату. Важливі справи рішав хан з Радою-Курултаєм видатних февдалів, у склад якої входили царевичі — члени ханського роду та нойани, які займали високі військові посади. Вони вирішували важливі державні справи, як: вибір нового хана, про нові воєнні виправи та про поділ областей між окремими військовими начальниками.

Компетенції військові й цивільні були чітко поділені. Представниками вищої адміністрації були даруги і баскаки, які завідували, передусім, фінансовими справами. Головним завданням місцевих органів був збір данини та інших прибутків.

На чолі військової організації стояв бакаул, який відав управлінням, розподілом військових частин, видавав їм прохарчування та розподіляв здобич із новоздобутих територій. Військо ділилося, за десятковою системою організації, на десятки тисяч — під проводом темників, на тисячі, поділені на сотні й десятки.

Суд у Золотій Орді, після прийняття мусулманства, був у руках кадіїв, які судили на основі давнього звичаєвого права — «яси». Джінгіс-хан склав збірник законів п.н. «Велика яса».⁵ Цей збірник не дійшов до нас, але різні письменники подавали його фрагменти, головно карного права, з особливо суворими карами, в більшості карами смерті.

³ С.В.Юшков, цит. твір. стор. 234

⁴ С.В.Юшков, цит. твір, стор. 235

⁵ С.В.Юшков, цит. твір, стор. 237

Важливою постановою цього права була постанова про вшанування всіх релігійних віровизнань.⁶

Після переходу на іслам джерелом права став **шаріят**— сукупність юридичних і релігійно-обрядових норм, викладених у корані, але й правила яси не були скасовані.

* * *

3. Наприкінці березня 1241 р. монголи під командою Кадана — сина майбутнього великого хана Куюка — вдираються у південно-східні простори Європи, захоплюючи сучасну Молдавію (з Буковиною і Басарабією), а звідси продовжують похід на Угорщину.

Монгольське лихоліття на землях між Східними Карпатами й Дністром продовжувалося ціле сторіччя. Монгольське вторгнення проходило дуже трагічно для населення, з великими втратами людського життя й майна.⁷ Монголи громили все на своєму шляху. Вони щадили життя населення, якщо воно добровільно піддавалося і погоджувалося платити їм данину. Інші могли рятуватися втечею у недоступні місця, в ліси тощо. Не дивно, що землі на шляхах переходу монголів порожніли, і велика частина населення, яке жило тут перед тим, назавжди зникала. Взагалі, тактикою монголів було сіяти паніку, щоб паралізувати всякий можливий опір противника.⁸ Мадярський канонік Роджеріус⁹ має жалюгідну картину після переходу монголів: всі domi в руїнах, уціліли тільки деякі domi культу (церкви). Дороги зарослі травою. Всюди валялися черепи голів та кості замордованих людей. Монголи залишали за собою лише пустку.

Монгольські напади в джерелах часто названо також татарськими. В цьому, як твердить Грушевський, не було ніякої помилки, бо в монгольських походах в складі їх військ було більше татарів — кипчаків-половців тюркського роду.¹⁰

Коли в березні 1242 р. помер великий хан (Джінгіс-хан) монгольської імперії, всі головні провідники військових експедицій були покликані до центру для вибору нового голови монгольської імперії. В той час суворість окупації дещо послабла.¹¹ Переможцем на виборах у 1246 р. вийшов Куюк, син Угедея.

⁶ С.В.Юшков, цит. твір, стор. 238

⁷ Istoria României. Editia Acad. Rep. Populare Române. Vol. II, pag. 117 si urm. Bucuresti

⁸ Ibidem, pag. 123

⁹ Rogerius: Carmen miserabile. ‘Scriptores rerum Hungaricorum’ Vol. II in: G. Popa-Lisseanu, editor: Izvoarele istoriei românilor. Vol. V, Bucuresti, 1935; Istoria României. Vol. II, pag. 123

Istoria României. Vol II, pag. 126, 163

¹⁰ М.Грушевський: Історія України-Русі. Т. II, Нью-Йорк, 1954, стор. 541 і наступні

¹¹ М.Грушевський: Історія України-Русі. Т. II, стор. 541 і наступні

¹¹ Дезідеріус Созанський, цит. твір, стор. 286

Якщо монголи за якийсь час залишали якусь європейську країну, то в просторах між східніми Карпатами й Дністром вони затрималися понад одне сторіччя. Після певної стабілізації уцілілі народні маси виходили з криївок, життя повільно нормалізувалося. Це автохтонне населення було зобов'язане обробляти землю, вирощувати домашніх тварин для постачання цими продуктами монголів. У збиранні данини особливими повновладдями користувалися монгольські баскаки. Гійом де Рубрук каже, що на дворі хана він стрінув послів уярмлених народів: руських, болгарських і влахських (мова тут, правдоподібно, про «воловських» князів чи князьків на півден від Дунаю або від Семигороду), себто васальних народів, князів, які визнавали монгольську зверхність і несли ханові дари та обов'язкову данину.¹²

Монголи не мали можливості власними силами адмініструвати такі широкі простори опанованих ними земель (від Азії по середушу Європу) і володіти над народами, ворожо наставленими до них. Тому вони надавали цим васальним народам певну адміністративно-політичну автономію, залишаючи за собою особливо нагляд над зборами данини та центральне керівництво. Вони залишали льокальну адміністрацію у руках довірених місцевих осіб, які отримували від своїх зверхників певні привілеї і з часом творили своєрідну місцеву аристократію. Роджеріус твердить, що взаємні між переможчими і переможцями регулювалися за посередництвом цих місцевих представників населення, котрих він називає « canesi », себто князями чи князьками,¹³ які виконували адміністративні й судові функції та збирали з населення данину для монголів. Частину зібраного для переможців вони задержували для себе, багатіли і закріплювали своє соціальне становище. Коли ж наприкінці XIII ст., особливо після смерті Ногая, панування монголів послабшало, міцніла влада місцевої адміністрації.¹⁴

Н. П. Шастіна (за А. Ю. Якубовським) вважає, що причиною припинення походу монголів і навіть їхнього повернення назад була не тільки смерть великого хана, але, може, у більшій мірі, вибух повстань болгар і кипчаків-половців та інших народів на Поволжі, а тому монголи мусіли частину своїх похідних військ вислати для приборкання повсталих народів.¹⁵

¹² Гильом де Рубрук: Путешествие в восточные страны, Москва, 1957, гл. I, стор. 89, згадуваних на той час волохів виразно уміщує на півден від Дунаю, «в направление к Константинополю»

¹³ Дивись праці, цитовані в попередній нашій примітці ч. 9. А також: Istoria României, vol. II, pag. 126, 163

¹⁴ Ibidem, Vol. II, pag. 163

¹⁵ Н. Шастіна в «Вступительной статье» до твору Джованни дель Карпіни: История монголов. — Гильом де Рубрук: «Путешествие в восточные страны», Москва 1957, стор. 6

Після урегулювання стосунків між монголами й їх васальними народами народні маси були приневолені обробляти землю, плекати домашніх тварин, займатися промислами й торгівлею для постачання цими продуктами монголів. Для полегшення володіння над народами вони знаходили і співпрацювали з провідними особами васальних народів, щоб за їхньою допомогою тримати народні маси в покорі та отримувати від них данину. Гійом де Рубрук, який у 1253 р. подорожував у Монголію, твердить,¹⁶ що монгольські провідники (баскаки) «поділили між собою Скитію, котра тягнеться від Дунаю до сходу сонця (Індії). І кожний начальник (*capitaneus*) знає, скільки має під собою поневоленого населення, доки простягаються для кожного пасовища для їх черед». Часто ці монгольські достойники отримували від хана ярлик на звільнення його населення, в цілості або частинно, від данини для хана, яка потім ішла на користь даного достойника.¹⁷

Народні провідники — князі чи князьки — в своїй діяльності керувалися статусом монгольських васалів з певними автономно-політичними правами. Вони отримували від хана ярлик, зобов'язуючися забезпечувати в своїй өволості спокій та виконувати в означений час зобов'язання до монголів, до Золотої Орди. Так і в цю добу виділяється кляса упривілейованої шляхти, боярства і навіть колишніх князів.

Збиранням податків займалися монгольські наглядачі-баскаки. Деколи монголи здавали збір податків в аренду місцевим особам.¹⁸

Для охоплення всього населення повинностями на користь завойовника у 1257 р. проведено в українських князівствах загальний перепис населення. Зі всією правдоподібністю цей перепис населення проведено також на просторах між східними Карпатами, Дністром і Дунаєм.¹⁹

Деякі місцеві провідники-князі здобувають у монголів більше довір'я, і монгольська центральна влада передає їм ширші повноваження у керуванні своїми волостями. Такими були провідники в північній Буковині між Прутом і Дністром, т.зв. Шипенецької Землі, яка в той час досягала значного економічного розвитку та більшого зросту населення.

Монголи мали багато невільників, переважно військовополонених, частину яких за якийсь час звільняли, поселюючи їх на окремих ділянках землі, щоб користуватися їх продукцією.

¹⁶ У попередній примітці (Ч. 15) цитована праця, гл. 2, стор. 91

¹⁷ Istoria României, Vol. II, pag. 125

¹⁸ Istoria României, Vol. II, pag. 125

¹⁹ Istoria României, Vol. II, pag. 125

Ремесло й торгівля займали належне місце в економіці васальних країн і були джерелом прибутку для монгольських зверхників і їх постачання.

3. Головним конституційно-правним джерелом писаного права монгольської доби був ханський ярлик, який нормував взаємини васального народу чи пак його провідника з монгольським зверхником-сувереном. На основі такого ярлика монголи залишали окупованим територіям повну адміністративно-політичну автономію.

Монголи не могли й не провадили політики монголізації окупованих територій. На цих територіях вони залишали дуже незначну кількість військових осіб з родинами — для забезпечення тут своєї зверхності.

Зв'язок між різними частинами монгольської імперії здійснювався за допомогою надзвичайно вдосконалених естафет кінних кур'єрів, котрі постійно кружляли від однієї частини імперії до другої.

4. Монголи не могли й не накидали підкореним народам свого права, взагалі не втручалися в їхні внутрішні справи. Адміністративно-політична автономія, яку вони залишали васальним народам, включала, зокрема, адміністративну і судову владу на основі власного місцевого права даної країни. Очевидно, у нашему випадку, може бути мова тільки про матеріяльне право, яке діяло тут перед приходом монголів і яке ми бачили за доби Київської і Галицько-Волинської держав, а саме: звичаєве право, постанови «Руської Правди» та номоканони, та й то так, як їх стосовано в передмонгольську добу на просторах між Дністром, східнimi Карпатами й Дунаєм; або згідно з тим, як якийсь звичай формувався у добу монгольського володіння. Але ми не маємо жадних історичних даних про правування і судові виправи в монгольську добу, а тому в цьому ми змушені покладатися тільки на дедукції-висновки з конкретних фактів чи обставин даної доби.

Побіч провідника-князя певне упривілейоване становище в системі управління окупованою територією займали духовні особи та торгівці. Відомо, що монголи віддавали духовним особам більше уваги й пошани. А тому церковне судочинство напевно відігравало відповідну роль, зокрема в родинних справах, коли стосувалося візантійське право у формі «Кормчих книг».

5. Перед появою монголів вся територія Київської і Галицько-Волинської держав підлягала єдиній зверхній церковній владі Київської митрополії, в юрисдикції якої знаходилися єпископства окремих волостей-земель, а між ними єпископства: Галицьке, Володимир-Волинське, Луцьке, Перемиське, Турівське й Холмське.²⁰

²⁰ Іван Власовський: Нарис історії Української Православної Церкви том I (Х-XII) Нью-Йорк, 1955, стор. 103 і наступні

Можна припускати, що в часи Берладського князівства мала б існувати там церковна організація, хоч писані згадки про це нам невідомі. Також не маємо історичних згадок, щоб у той час на території пізніших Буковини й Басарабії існувало якесь єпископство, приналежне до Київської митрополії. Але в той час на цих теренах напевно існували монастири, а ігумені монастирів виконували функції єпископів.

На Буковині в історичному селі Василеві над Дністром виявлено поховання знатної особи, на кам'яній плиті саркофагу якої було вирито герб Рюриковичів. Поховання датоване XII ст.²¹ Здогадно воно належало князівському родові Василька Теребовельського, який у Василеві мав свій двір і від якого походить назва села Василева. У Василеві відкопано сліди будови величавої святині, що свідчить про організацію тут культу. Церковне життя тут і взагалі в інших заселених людьми пунктах між східними Карпатами і Дністром пульсувало в передмонгольську добу, воно напевно продовжувало існувати й за монгольського панування.

Після деякого стабілізування взаємин між монголами й населенням на території між Карпатами й Дністром папа Микола III у 1279 р. доручив своєму легатові з Угорщини заснувати Мілковське єпископство на пограниччі монгольських володінь. Наступний папа старався реорганізувати у 1332 р. це єпископство, бо воно було сплюндроване татарами: катедра розвалена, а її добра спустошені.²²

Повільне послаблення монгольської влади — особливо після смерті Ногая в 1299 р. — призводить до зміцнення економічного життя, про що говорять генуезькі джерела. Генуезці на переломі XIII-XIV сторіч напевно вели торгівлю і в цих просторах з центром у м. Вічіна-Дітціна в Добруджі. Торгівлю проваджено з представниками автономних громад, з надлишків продуктів, за порозумінням з монголами. Є згадки в той час про міста й містечка, як Серет, Сучава та інші, згадані у «списку руських міст, більших і дальших», з кінця XIV ст. Про адміністративно-політичні територіальні формациі між Дністром і східними Карпатами, перед створенням Молдавії, знаходимо в документах ХУ ст. назви: округа, волость тощо.²³

²¹ Б.О.Тимошук: Північна Буковина — земля слов'янська. Ужгород, 1969, стор. 91

²² Istoria României, Vol. II, pag. 162

²³ Istoria României, Vol. II, pag. 165

III

ДОБА МОЛДАВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

І. У румунській історіографії устійнився погляд, що Молдавська держава (як і Мунтянська-Волоська) створилася шляхом осадництва-окупації (*descălăcare*).¹ Лазар Шайняну² подає на слово « *descălăcare* » такі значення: 1) злізти з коня (про вершника); 2) колонізувати. Ця історіографія визнає також, що на зайнятих румунськими пришельцями з Семигороду просторах пізнішої Молдавії румунські осадники знайшли там — хоч і рідке — автохтонне населення, переважно слов'янсько-руське (похідне від «Русь»).³ Це автохтонне населення мешкало на своїх земельних участках, з яких живилося.

Після перемоги угорського короля Людвика Великого над монголами в 1345 р., монголи відходять на схід, за Дністер, а слідом за ними, через гірський перевал-перехід Борго (*Bargău*) посунули на схід волоські військові частини, які входили до складу угорського війська. Ці волоські частини осідають у сучасній середуцій і південній Буковині, заводять там свою державну владу, поступово поширюючи її на північ, південь і схід аж по Дністер і нижній Дунай. Румунська історіографія визнає, що в подоланні монгольських окупаційних сил чималу поміч мармароським осадникам подали мешканці з просторів Берладу (себто українські берладники!).⁴

Рівночасно з переможним походом короля Людвика відділи литовського князя Ольгерда у 60-і роки ХІУ ст. звільнюють від монголів Київ. Це у великій мірі забезпечує здобуток по монголах земель між Дністром і Карпатами. Так справа доходить до створення Молдавської держави, спочатку залежної від угорської корони, а від 1359 р. самостійної. Від цієї дати господарський розвиток і правний статус населення новоствореної держави формувався на основі своєрідного правопорядку нової держави. Ця державна влада

¹ *Alexandru D. Xenopol: Istoria Românilor din Dacia Traiană*. Madrid, Vol. I, pag. 232 urm.

² *Lazăr Sâineanu: Dicționar universal al limbii române*, ed. VI, Craiova, 1929

³ *A.D. Xenopol*, op. citat. Vol. I, pag. 195 urm.

⁴ *Istoria României*, citat, Vol. II, pag 166

встановлювала правила, які мали охороняти тривалість державного порядку і правні основи охорони життя, права та інтереси громадян цієї держави — згідно з історичним процесом господарського, суспільно-правного державного життя і форми державної структури даного часу.

Своєрідними були тут суспільно-політичні взаємини ще й з уваги на етнічний склад населення новоствореної держави. Цей склад був влучно відображеній у назві «Росовлахія», яку стрічаємо в грецьких джерелах ХІУ-ХУ ст., що свідчить про поважну кількість етнічного руського (від «Русь») населення, коли його назву задержано в назві держави.⁵

Тут подано лише дуже загальний схематичний нарис історичних подій, які призвели до створення Молдавської держави, що викликало зміну суверенності на територіях пізніших Буковини й Басарабії. Їх населення опинилося в орбіті цієї новоствореної держави, і проти своєї волі, мусіло поділяти історичну, економічно-суспільну і правну долю цієї держави. У новій політично-державній дійсності розвивалися своєрідні суспільно-правні стосунки, твориться і розвивається своєрідне правне життя. Це правне життя місцевого українського населення пішло тут дещо відмінним шляхом, аніж в українців на інших українських етнографічних територіях.

Зasadничо все населення новоствореної Молдавської держави вважалося підданим господаря чи пак — держави, і за цим статусом мусіло виконувати певні повинності стосовно до держави: відбувати військову службу, сплачувати податки, виконувати роботи на дорогах та при будові будівельних споруд тощо. У привілейовані стани — бояри-шляхта і духовенство — швидко звільнялися від більшої або меншої частини цих повинностей і навіть отримували від господаря за вірну службу та інші заслуги в дарі великі земельні володіння, разом із селянами на них, які пізніше поступово попадали в залежність від обдарованого володіннями землевласника. Деколи в документах, які візаконювали ці дарунки, зазначалося, що селяни на подарованій землі звільняються — на користь обдарованого — від усіх або деяких повинностей до держави. Від цього часу ці повинності — замість державного обов'язку — виконувалися на користь землевласника.

Про волосько-румунське населення на цих просторах, між східними Карпатами і Дністром, у час створення Молдавської держави — нема точних даних. «Повесть временных лет» під 898 роком згадує про волохів у сучасній Трансільванії (Семигороді). Про одного з князів

⁵ 'Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana Colecta' Ediderunt Franciscus Miklosich et Josephus Mueller. Vol. II, 'Acta Patriarchatus Constantinopolitani'. Vindobonae, 1862, pag. 241 sq.

«волохів і слов'ян» у Семигороді згадує хроніка 12 ст. (*Gestae Hungarorum*) анонімного нотаря-секретаря короля Бели III.⁶

У візантійських джерелах є більше згадок про волохів, але вони здебільша стосуються до територій на південь від Дунаю. Треба припускати, що волохи зайшли на території пізнішої Молдавії більшим числом аж у другій половині ХІУ ст.

Хроніка Томи Тускуса згадує про конфлікт у 1277 р. між «*bruteni* » і «*blaci* » (правдоподібно між «рутенами» і «волохами») в Семигороді — розуміється, між політично організованими етнічними спільнотами — у зв'язку з участю у війні між богемською і угорською державами.⁷

Монах-мінорит, Гільйом де Рубрук, переїжджаючи в 1253 р. з Константинополя на північ у наддунайський басейн, залишив цікавий опис цієї подорожі у своїх «Путешествиях в восточные страны», де подавав описи країн і народів на своєму шляху. Він ясно вказує на розташування «Валахії» «за Дунаєм, в направлении к Константинополю; Валахия, земля, принадлежащая царю (болгарскому — I.H.) Ассану», отже, на південь від Дунаю.⁸ Звідси висновок, що в той час «Валахія» була на Балканах або в Семигороді, але не в пізнішій Молдавії.

Щодо південної частини Басарабії, то є історичним фактом, що тут увесь Буджак від ХУ ст. перейшов під повну татарсько-турецьку адміністрацію і юрисдикцію. У цю татарсько-турецьку епоху щонайменше більшість християнського населення покинула Буджак. Мабуть і молдавани-волохи, якщо вони там вже були, могли скріпити свої поселення аж після 1806 р., тобто після закінчення там татарсько-турецької влади.

Про творення молдавського діялекту румунської мови румунський історик А.Д.Ксенополь пише таке: «Слов'янські елементи... стрічаються особливо в молдавському діялекті, котрий формувався пізніше на рівнинах між Дністром і Карпатами, де у великій частині замешкало населення рутенської раси в той час, коли румуни приходили з Трансільванії».⁹ А сучасний румунський дослідник про вплив

⁶ История Молдавской ССР. Т. I. Кишинёв, 1965, стор. 80

Istoria României, Vol. II, pag. 42, 44

⁷ Там таки. Т. II, стор. 160 і наступні

⁸ Джованни дель Плано Карпини: История Монголов.

Гильом де Рубрук: Путешествие в восточные страны. Москва, 1957, гл. I, стор. 89 і примітка 25, стор. 224

⁹ ‘Elemente slave... intălnesc mai ales în dialectul moldovenesc, care se formă mai tarziu în câmpia cuprinsă între Nistru și Carpați, locuită în mare parte atunci, când au coborat Români din Transilvania, de populația de rasă ruteană’ (A.D.Xenopol, opus citat, Vol. I, pag. 157)

української мови на румунську мову пише так: «Впливи української мови відображені в писаних чи копійованих текстах (джерелах) у північній Трансільванії, Марморошині й у Молдавії».¹⁰

Про те, як заселявали волохи землі між Карпатами, Дністром і Дунаєм та про етнічно-популяційний стан після їх закріплення на цих теренах розповідає найбільший румунський історик А.Д.Ксенополь (1847-1920) так: «Отже, є очевидним, що на рівнинах сучасного королівства Румунії мешкали певний час слов'яни, яких повністю абсорбували румуни, котрі сходили з гір Семигороду і поширювалися аж до берегів Дунаю і Дністра. Спочатку, доки рівнинами, які прилягали до Карпат, володіли печеніги й кумани, цей вихід (з гір) проходив повільно й обережно. А після того, як татари знищили сили куманів, які спиняли поширювання румунів, він (вихід із Семигороду) перетворився в дуже сильний іміграційний потік-повінь. Тоді були створені обидва князівства: Мунтенія-Волощина і Молдавія».¹¹

До цих знаменних слів Ксенополя потрібно додати малу коректу. Після зміцнення Молдавської держави та закріплення в ній волосько-румунського елементу слов'янський елемент поступово присвоює собі румунську мову (звану тоді молдавською) і повільно розчинюється в румунських масах довкілля, особливо в центральних областях країни. На периферіях, особливо в сусідстві з українським материком, як на Буковині й Басарабії, у сусідстві з галицьким Покуттям і українським Поділлям та в західній частині Дорогойщини й Ботошанщини, вони затримали свою українську розмовну мову аж до наших днів.¹²

У цьому зв'язку і з приводу такого етно-популяційного стану в Молдавській державі впродовж її існування важливо навести таку думку проф. Л.Окіншевича:

«Почуття народної єдності може переживати саму державну організацію даного народу. Під впливом певних зовнішніх (здебільшого) факторів ця державна організація може перестати існувати. Але створене на попередніх етапах її існування почуття народної єдності зберігає даний народ від розчинення в інших державних організаціях, які розібрали й поділили його територію. Ця свідомість народної єдності може тривати віками, за самих несприятливих обставин і за всіх зусиль держави-переможця

¹⁰ P.P.Panaiteescu: Manuscrisele slave din biblioteca Academiei RPR. Vol. I, Editura Acad. Rep. Populare Romîne. Bucuresti, 1959, pag. 11

¹¹ A.D.Xenopol, opus citat, Vol. I, pag. 196

¹² М.Павлюк — І.Робчук: Регіональний атлас українських говірок Румунії. «Праці XII республіканської діалектологічної наради». Академія Наук УРСР. Київ: Наукова Думка, 1971, стор. 24-36. У цій праці зауважений список українських поселень, в яких простежувано українські говірки, між іншими, і в селах повітів Дорогой і Ботошани

ліквідувати її. І на певних етапах вона виявляє себе у вигляді могутнього національного руху за створення нової, спільної для всього народу, спільної організації, за звільнення всіх частин даного народу від усіх держав, що розібрали його територію, за створення своєї національної державної організації».¹³

Молдавський літописець Мирон Костін (1633-1690) у своїй польською мовою віршованій поемі — Історії Молдавії і Волошини — подавав таке: «Драгош воєвода (1352-1360) поселив також рутенських селян з Покуття і Поділля: вони осіли в Чернівеччині, Хотинщині та в усьому регіоні Дністра, в цінутих (округах) Оргейю і Сороки та (в регіоні) Прута; в половині цінути Яського, як також в половині цінути Сучави». А в примітці сказано: «Цінути Чернівці й Хотин, половина цінутив Яс і Сучави є цілковито рутенськими». Так отже, після таких поселень цілі цінути (округи) Чернівецький і Хотинський та половина Сучавського й Яського (сучасних Більського і Сороцького) були рутенсько-українськими.¹⁴

Цей твір Костіна датований, у передмові, 1684 р. Отож такий популяційний стан був у кінці ХVІІ ст. у згаданих цінутих. Від того часу стан тільки дещо змінився на некористь українців.

У мазепинську добу, за молдавського господаря Дімітря Кантеміра (1673-1723), слов'яно-український елемент по всій території тодішньої Молдавії був ще загально відчутий. Це стверджує сам Кантемір у своїй праці «Опис Молдавії».¹⁵ Подібне ствердження стрічаемо в хроніці Григорія Уреке (1590-1647), де читаємо: «... відомо, що дотепер країна складається з половини русинів (в оригіналі — руських) і половини румунів».¹⁶ Цей же автор в іншому місці розповідає про те, що Стефан Великий у своїй воєнній віправі проти Польщі 1498 р., повертаючися з віправи, забрав з Поділля понад 100,000 чоловіків, жінок і дітей (українське населення — I.Н.) та поселив їх у Молдавії.¹⁷ А Богдан Петрічейку-Гаждиу (1838-1907) вважав, що румунська культура формувалася і розвивалася під впливом переважно слов'янських культур.¹⁸

* * *

2. Коли в половині ХІУ ст. Буковина й Басарабія опинилися в кордонах новоствореної Молдавської держави, вони поділяли з нею від

¹³ Лев Окіншевич: Вступ до науки про право й державу. Курс Інституту заочного навчання при УВУ, Зшиток II, Мюнхен, 1949, стор 24. Циклостилеве видання

¹⁴ Miron Costin: Opere. Acad. RPR Bucureşti, 1958. Poema, pag. 233, versul 25-28

¹⁵ Dimitrie Cantemir: Descrierea Moldovei. Bucureşti, 1967, pag. 199 urm.

¹⁶ Grigore Ureche: Letopiseul Ţării Moldovei. Bucureşti, 'Classici Români', 1956, pag. 68

¹⁷ Там таки, стор. 107

¹⁸ B. Petriceicu Hajdău: Istoria critică a românilor din ambele Daci. Bucureşti, 1874

цього часу спільну історичну долю та підлягали тим самим економічним і суспільно-правним процесам. Правний статус суспільних верств формувався на основі своєрідного правопорядку нової держави.

Правопорядок Молдавської держави й правне становище її суспільних верств здебільшого різнився від правопорядку сусідніх народів, зокрема українського народу під іншими займанщиками. А проте, історики українського права зовсім не присвячували своєї уваги правним стосункам суспільних верств на Буковині й в Басарабії у складі Молдавської держави.

Про ранні часи Молдавської держави виявлено мало документів, а тому історики змушені покладатися переважно на чужі історичні джерела. У Молдавії літописання починається аж у час із наказу господаря Стефана Великого (1457-1504), але ця хронографія знаходитьться у різних і неоднакових відписах, яких, через страту оригіналу, не можна звірити.¹⁹

Після зайняття волоськими осадниками — виходцями з Семигороду — території пізнішої Молдавії вся ця територія стає воєводським доменом, а її мешканці — воєводськими людьми.

Цікаву, хоч і малопохвальну розповідь про прихід волоських осадників у східні прикарпатські простори і про методи опанування ними цих просторів подає Ян Длугош у своїй «Історії Полоніка». Цитуємо в українському перекладі: «... волохи попрограмали давніх панів-володарів і рутенських хліборобів, заволоділи їхньою землею (Молдавією), спочатку обманом-зрадою, а коли їх число збільшилося — насильством; а щоб легше володіти нею (землею) вони, як вироджене від предків плем'я, прийняли рутенську віру й звичаї».²⁰

Політична організація Молдавської держави і всі її інститути були слов'янською еманацією. Молдавські осадники принесли з собою слов'янський суспільно-політичний устрій, перейнятій, мабуть, від болгар або від якогось іншого слов'янського народу чи племени, з яким вони раніше жили в сусідстві або на тій самій території. Окрім того, вони приносять із собою також церковнослов'янську урядову мову, якою користуються аж до ХУІІ ст. — не тільки в державному житті, але навіть у приватному — на дворі господаря і його придворної знаті-бояр. Мабуть ці обставини у великій мірі полегшили молдавським осадникам закріпити свою владу над місцевим слов'янським населенням на цих просторах без більшого опору автохтонного населення.

¹⁹ *Istoria României, Vol. II, pag. XXX utm*

²⁰ 'Veteribus Dominis et colonis Ruthenis primum sobdole, deinde abundante in dies multitudine, per violentiam expulsis, illam occuparunt, in Ruthenorumque ritus at mores, quo facilior parveniret occupatio, a propriis degenerantes transmigrarunt'. (Ioannis Dlugosii seu Longini: 'Historiae Polonicae libri XII'. Lipsiae, 1711, Liber nonus, pag. 1122)

Молдавські осадники не принесли з собою писаного права. Вони такого й не застали в зайнятій ними країні. Верховна влада в новоствореній державі знаходилася у руках воєводи-господаря: законодавця, виконавця і верховного судді.

Його влада була необмежена, автократична. Він добирал собі дорадників і помічників для управління державою. Ця повнота його влади простягалася на всю людність його території і на все державне майно. Державне майно не було відділене від особистого майна господаря.

1. СУСПІЛЬСТВО МОЛДАВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Історію права треба вивчати на його суспільній базі, маючи на увазі структуру суспільства даної доби та основи його культурного й економічного стану. Суспільство Молдавської держави від початку його творення формувалося за становим принципом, за зразком тогочасних суспільно-економічних взаємин у сусідніх країнах. На історичній арені поступово з'являється упривілейований боярський стан — дружинників і помічників управління держави, духовна ієрархія (світське і монашє), вільне селянство, залежне селянство та невільники.

У Молдавській державі суспільні стани не були закритими групами населення. Перехід від одного стану до іншого був відкритим. Навіть невільники (цигани й військовополонені) часто ставали слугами господаря або двірськими боярами. Коли своїм хистом, здібностями і вірністю вони заслуговували довір'я свого пана, вони ставали вільними, ба навіть могли набувати шляхетські права.²¹

В організованому суспільстві, державі, суб'єктом права є людина, член суспільства. У демократичному суспільстві право має загальнорівне, однакове стосування до всіх членів суспільства. У становому суспільстві такої «рівності» немає, натомість існують привілеї вищих та з особливими тягарами та обов'язками нижчих станів до держави та упривілейованих станів.

Вільне дрібноселянське землеволодіння вважалося первісним загальним землеволодінням новостворених румунських воєводств — Молдавії і Волощини. Але вже прихід нових волоських осадників, як нової влади, ставив автохтонне населення — вільних землевласників — у стан певної підлегlosti до новоприбулих елементів.

Фактично вся земля автохтонного населення, вільних землевласників, залишалася у їх користуванні, але юридично, на основі т.зв. « *jus accale* » вважалася власністю держави чи пак господаря, який міг

²¹ *Istoria României*, цит. твір Т. II, стор. 302 і наступні, 308

нею вільно розпоряджатися. Але фактичні землевласники залишали за собою спадкове користування своїх земель, вони далі вільно розпоряджалися ними, передаючи їх з покоління в покоління на основі давнього звичаєвого права. Верховне володарське право « *jus ducale* » давало господареві право адміністративної і судової влади, право на податки та службові повинності. Тільки земля, яка нікому не належала або яка належала особам, що опинилися поза кордонами новоствореної держави, переходила в державний земельний фонд господаря, яким він міг вільно розпоряджатися, обдаровуючи ним своїх близьких осіб, які допомагали йому управляти державою. Oprіч того, господар мав свої власні володіння для потреб свого двору.

Коли ж вичерпався, шляхом дарування, вільний державний земельний фонд, господар роздаровував боярству і монастирям за «вірну службу» та інші услуги також землі, які були у володінні автохтонних землевласників. Землю даровано на базі спадково-вотчинного, а не ленного права. За своїм характером вотчина була дідизна, набута (куплена), успадкована. Землю можна було вільно успадковувати, продавати, дарувати — при чому такий перерозподіл не попадав в конфлікт із верховним правом господаря.

У Молдавії до пізнього часу, у справі землевласницьких взаємин, діяло звичаєве право, яке доповнювала рецепція римсько-візантійського права.

Основною тенденцією розвитку землеволодіння у Молдавській державі ХІУ-ХУІІІ ст. було поглинання дрібноселянського землевласництва великим землеволодінням: боярським, монастирським і церковним. В історичному процесі землеволодіння у Молдавії бачимо велике землеволодіння (поміщицьке), дрібноселянське та державно-господарський фонд-домен.

Неоднаковим був розмір влади господаря в певних частинах території держави, щонайменше в перші сторіччя існування Молдавії. Тут, звичайно, беруться під увагу три окремі територіальні зони, де суспільно-політичний режим влади був дещо відмінним.

I. До першої зони входили села, які належали господареві на втримання потреб двору. Місцева адміністрація в цих селах була в руках місцевих ворників (двірників), які мали й судові компетенції. Ставлення господаря до цих сіл було подібне до ставлення великих землевласників до сіл, які їм належали;

II. До другої зони належали великоремельні добра, в яких бояри й монастирі до другої половини ХУ ст. мали владу на основі особливих привілеїв, зокрема в адміністративно-фінансових рамках. Пізніше, у зв'язку з процесом зміщення централізації державної влади, господар через своїх уповноважених перебирає адміністративну зверхність й над селами боярського і монастирського домену;

III. В третій зоні системи влади господаря були села вільних селян на основі окремих актів господаря, але без шляхетських привілеїв. До цієї категорії входили також містечка й торговиці, які не входили до домену першої і другої зони, але які входили до домену т.зв. господарських державних земель, які вважалися власністю держави-господаря, але їх становище було кращим, аніж господарських сіл першої зони.²² Господар часто підтримував свої села й містечка, часом і села залежних селян — у противагу росту сили бояр.

2. ПИТАННЯ ФЕВДАЛІЗМУ В МОЛДАВСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

Румунська історіографія до кінця Другої світової війни заперечувала наявність у Молдавії і Волошині феодалізму як юридичного інституту за браком основних ознак цього інституту. Він був принесений із Заходу, але через своєрідні економічні і політичні стосунки не міг тут розвинутися, завершивши і закорінитися. Бо пансько-селянські взаємини в Молдавії виникли на ґрунті безклясового суспільства.²³

Істотним для феодальної системи є умовне замлеволодіння шляхтича-vasalja та переуступлення йому на тій території прерогатив державної влади, з обов'язком давати суверенові-королеві вояка для оборони держави. У Молдавії надання земель були безумовні, у вічність, за заслуги перед сувереном і без переуступлення влади над населенням на дарованій землі. У Молдавії бояри, як високі державні достойники, виконували державні функції іменем і замість господаря. Тому не можна поставити знаку рівності між молдавською суспільно-державною системою та інститутом феодалізму клясичного зразку.

Структура землевласності в Молдавії мала ієрархічний характер, тобто верховне право власності господаря на всю територію держави (*dominium eminens*), велику боярську землевласність (землі, роздаровані боярам, монастирям та іншим церковним інституціям і достойникам), землі дрібних вільних селян, і, врешті, посесорське право залежних селян на боярських землях, право посідання власних ділянок землі з обов'язком віддавати десятину всіх своїх здобутків та відбувати певну кількість днів панщини.²⁴

Більшість роздарованих земель була вже в користуванні автохтонних дрібних землевласників, які їх обробляли і ними

²² *Istoria României, citat, Vol. II, pag. 319*

²³ *Dionisie Gherman: Die kommunistische Umdeutung der rumaenischen Geschichte unter besonderen Berücksichtigung des Mittelalters, München 1967;*

V. Costache-P.P. Panaitescu-A. Cazacu: Viața feudală în Tara Românească și Moldova (sec. XIV-XVIII). București, 1957

Istoria României, Vol. II, pag. V-VI

²⁴ *Istoria României, Vol. II, pag. VIII*

годувалися. У наслідок таких обдарувань ці землевласники попадали в залежність від нових власників, які щойно дістали в дар землю. Дрібні землевласники залишалися вільними та незалежними, коли їм щастило отримати від господаря грамоту, яка підтверджувала їхню власність на землю. Ріст великої землевласності, починаючи від ХУ ст., відбувався шляхом пограбування селянської дрібної землевласності.

Для зрозуміння джерел станового права у Молдавській державі приглянемося, хоч побіжно, до структури молдавського суспільства.

3. ГОСПОДАР-ВОЄВОДА

У початковій історії Молдавської держави — до ХУІ ст.— політична організація держави була примітивно проста, поступово приираючи і змінюючи її одностайний характер — згідно з духом тогочасних стосунків. Головою держави був господар, який згromаджував у своїх руках, на просторі своєї держави, всю повноту влади: законодавчої, виконавчої і судової. Господар стояв на горі станової піраміди суспільства, він був понад станами і понад законом.

Інституція воєводів давня, відома в Семигороді ще перед приходом угрів-мадярів. Ксенополь уважає, що ця інституція напевно існувала в часи болгарського ціарства на Балканах і була організована, мабуть, за зразком його суспільно-політичної організації.²⁵ Ксенополь уважав цей інститут слов'янською еманацією. Ба навіть імена історичних волоських воєводів у Семигороді: «Літової», «Сенеслав» вказують на їх слов'янське походження. Угри не міняли їх політичної організації, а тільки підпорядкували їх собі та отримували від них данину. Що більше, слов'янська мова стала урядовою мовою волохів в адміністрації держави й Церкві, ба навіть розмовною мовою на дворі господаря і бояр.

Звичайно, господар не міг сам виконувати всіх державних функцій: частину їх він доручав своїм довіреним помічникам; спочатку своїм дружинникам, а пізніше своїй двірській знаті, яку, з поваги до її високого сану, називали боярами. Але таку делегацію він міг колинебудь відкликати і сам провадити дану справу.

Господар мав два види допоміжних органів, які допомагали йому у виконанні його завдань: 1) дорадчий комітет для вирішення важливих справ; 2) виконавчих агентів для здійснення прийнятих рішень.

Спочатку дорадники господаря, мабуть, рекрутувалися серед місцевих родонаочальників, які творили тут своєрідну місцеву шляхту і були обізнані з місцевими взаєминами.²⁶

²⁵ *Alexandru D. Xenopol*, op. citat. Vol. I, pag. 249 uitm.

²⁶ *I.C. Filitti-I.V. Gruia*: Administrația Centrală a României. In: 'Enciclopedia României'. Vol. I, București. 1938, pag. 272

Добір дорадників залежав від довір'я чи визнання заслуг і посвяти державним справам — без огляду на станову приналежність даної особи. Це була аристократія з ласки господаря, яка могла підноситися навіть понад аристократію з походження.²⁷

Життя і майно громадян повністю залежали від волі господаря. Його воля була законом, особливо коли були заторкнуті власні інтереси.²⁸

Господар мав свою прибічну Раду — диван, яка була тільки його дорадчим органом без права вирішального голосу. До цієї Ради належали двірські достойники і державні достойники-представники центральних державних органів. Були два види дивану: звичайний і великий, поширений.

У склад звичайного дивану входили такі великі бояри: логофет (завідувач державною канцелярією і охоронець державної печатки), два головні ворники (губернатори верхньої і нижньої Молдавії та їх верховні судді), гатмен чи гетьман (головний комендант війська — хоч верховним комендантом був господар), постельник (маршал двору господаря), спатар (комендант арсеналу), пагарник (двірський боярин з функціями відповідального за бенкети господаря), вістієрник (державний скарбій), стольник (завідувач кухнею двору й постачанням для неї), коміс (завідувач стайнами двору). До дивану входив також митрополит столиці.

До великого дивану входили, на додаток, дрібніші державні достойники та військові коменданти.²⁹

На дивані вирішувано справи політичні, адміністративні й судові. Молдавське боярство виконувало, в потребі, військові й дорадчі обов'язки (auxilium et consilium). Хоч частина придворних достойників виконувала особисту службу господареві, він у потребі доручав їм також виконання окремих державних адміністративних і судових функцій — зокрема під час воєнних виправ.³⁰ Вирішальний голос диван набув аж на основі першої конституції 1832 р. Але в той час Буковина й Басарабія знаходилися вже поза суверенністю Молдавії.

Верховне володарське право господаря давало йому право розпоряджатися земельним фондом держави, встановлювати податки від населення і його службові повинності до держави. Спочатку не було поділу власності господаря на приватну і державну. Конституційно-правно ця структура мала всі ознаки централізованого й абсолютистського державного устрою.

²⁷ Ibidem, pag. 272

²⁸ Alexandru D. Xenopol, op. citat, Vol. I pag. 250

²⁹ Istoria României, Vol. III, Bucuresti, 1964, pag. 80

³⁰ Ibidem, pag. 80

Як верховний власник всієї землі на території держави господар міг нею довільно розпоряджатися і фактично широко користувався цим правом, роздаровуючи широкі латифундії за службу та інші заслуги. Ці роздарування базувалися на вотчинному праві, не мали ознак західноєвропейського феодалізму.

Історики відмітили таке явище, характеристичне для перерозподілу земельної власності в Молдавії: у документах до половини XVI ст. стрічаються переважно обдарування землі господарем своїм придворним достойникам чи монастирям, а від цього часу — продаж переважно малої селянської власності боярам і монастирям. Після продажу землі селянин, звичайно, попадав у залежність даного великого землевласника. Це був продаж, вимушений суспільно-економічними обставинами нестерпного господарського становища селян. Це видно з того, що коли тільки траплялася можливість, селяни відкуповували свою землю.

У такому становищі часто знаходилася і здрібніла шляхта, т.зв. «мазилі», від яких відвернулася ласка господаря.³¹

Система наслідування господарів була виборно-спадкова, але боярський стан все ж таки був верховним авторитетом, який вирішував про наслідування господаря. Ксенополь уважає, що систему наслідування господарем трону перейнято від болгар.³² За винятком особливо авторитетних господарів, які довго і сильною рукою володіли — як Олександер Добрий і Стефан Великий — вплив бояр на державні справи, а також і на наслідування трону був мінімальний: рішення приймав сам господар.³³ Коли бояри втрачали вплив на державні справи і старалися їх відзискати, господарі часто топили ці спроби в крові бояр.

Господар міг також розпоряджатися долею церковної ієрархії, включно з митрополитом, міг навіть виносити їм смертну кару.³⁴

4. БОЯРСЬКИЙ СТАН – ШЛЯХТА

Правне становище населення Буковини й Басарабії у Молдавській державі відповідає суспільній структурі та схемі суспільства в державному організмі тогочасної Молдавії. Ця структурна схема суспільства дозволяє нам пізнати панівну верству населення, яка надає

³¹ *Alexandru D.Xenopol*, op. citat, Vol. II, pag. 182

³² *Alexandru D.Xenopol*, op. citat. Vol. I, pag. 251 urm.

³³ *Alexandru D.Xenopol*, op. citat. Vol. II, pag. 193 urm.

³⁴ *Dimitrie Cantemir: Descrierea Moldovei*, pag. 111;

Alexandru D.Xenopol, op. citat. Vol. I, pag. 251

характеристичні властивості суспільству і якою вона — як провідна верства — оформляє й надає тон і напрям суспільству. Таким був у Молдавській державі, від початку її зародження, боярський стан.

Загально прийнято вважати, що інститут боярства в Молдавській державі проходив процес історичного розвитку, подібний до розвитку сусідніх народів. У час заснування Молдавської держави і на перших стадіях її розвитку, поки вона не зміцніла, основним обов'язком боярського стану було нести військову повинність, брати участь у всіх воєнних виправах господаря. Це були дружинники господаря.³⁵ Певна їх частина в мирні часи виконувала доручені їм адміністративні і судові функції, а в час походу залишала на цих місцях своїх заступників.

Як платню за службу вони отримували від господаря великі обшири землі разом із осілими на них селянами, звільнялися від прямих податків, але платили посередні. Деякі високі державні достойники отримували прибутки з певних міст чи пристаней. Їх державна функція була пов'язана з їх особливими привileями з ласки господаря. Вони були рівночасно військовими старшинами, творячи військовий штаб господаря.

Справа вибору дорадників і помічників-виконавців державних функцій залежала від довір'я господаря, признаних заслуг або посвяти державним справам — без уваги на станову принадлежність довіреної особи. Це була аристократія з ласки господаря, яка могла підноситися на становій драбині навіть понад родову аристократію. Творилося станове суспільство, але воно залишалося відкритим, тобто перехід від найнижчого стану до найвищого залежав від довір'я господаря чи пак від ініціативи, мудrosti, спритності та працьовитості даної особи.

Початкові дорадники господаря могли рекрутуватися із уцілілої місцевої аристократії (князів, князьків або родоначальників), котрі визнавалися у місцевих стосунках, а тому були надто корисними.

Члени боярського стану займали державні посади в центральній адміністрації країни, в дивані — дорадчому органі господаря, який був немов підміною парляменту та найвищим господарським судом.

Найважливішою повагою в господаря користувалася посада великого логофета, державного канцлера, який виготовляв державні документи, ставив на них державну печатку і зберігав її. Він був рівночасно суддею у справах між боярами, у справах їх земель і їх межових спорів. Важливими були посади великих ворників — головних суддів; їх було два: для південної і для північної Молдавії. Великий логофет отримував за свою службу десятину прибутків цінуту (округи) Чернівці, а великі ворники — десятини прибутків цінутів

³⁵ *Alexandru D.Xenopol*, op. citat. Vol. I, pag. 258

Берлад і Дорогой.³⁶ Окрім цих трьох чільних боярських посад, були ще такі посади: спатар, гетьман, постельник (маршал двору, особистий секретар господаря та завідувач зовнішніми справами), вістієрник, пагарник, стольник, ключер, житнічес та інші. Це були великі бояри. Кожний з них мав ще своїх менших рангою тоді самої назви, з доданням «другий» або навіть «третій». Число центральних органів не було стабільним: воно, в потребі, збільшувалося або зменшувалося. Всі бояри були звільнені від прямих воєводських податків, але платили посередні податки.³⁷ Великі бояри, звичайно, додавали до свого титулу прикметник «великий», а коли залишали уряд або посаду,— часто вживали свій попередній титул з добавкою «бів» — бувший.

Але ці великі державні достойники не мали стабільності. Вони часто мінялися, зокрема з приходом на трон нового господаря, який добирал своїх дорадників і помічників із довірених йому осіб.

Всі бояри — державні достойники, сучасні й колишні, їх родини й спадкоємці мали шляхетський стан і певний вплив на політичне життя держави, зокрема мали активне право вибору господаря, але також обов'язок виконувати військову службу.

Але боярство без державних функцій, ті, які втратили такі функції, т.зв. мазилі, не мали ані таких почестей, ані будь-якого політичного впливу на хід державних справ. Вони користувалися прибутками зі своїх латифундій, але через приналежність до стану землевласників мусіли виконувати військову повинність власним коштом. Вони платили особистий податок. Шляхта без державних функцій — це була немов проміжна верства між боярами й вільними селянами. Вони різнилися від останніх тим, що їх оподаткування було індивідуальне, за оцінкою державного скарбу, а оподаткування селян визначалося гуртом однією сумою на все село.³⁸

У половині ХVІ ст. підсилився вплив бояр на державні справи, іх політична сила викликала реакцію тодішніх господарів, які — як наприклад Олександер Липушняну, Петро Хромий тощо — почали вбивствами впроваджувати «профілактику» до їх лав. Така профілактика боярського стану (інші втікали закордон!) значно зменшила їх кількість. З другого боку, руїна боярського стану відбувалася також в наслідок надмірного люксусу, який приводив до заборгування, якого вони не в силі були сплачувати. Наслідком цього в дальшому була втрата боярами земельної власності, зубожіння і втрата значення.

³⁶ Alexandru D. Xenopol, op. citat. Vol. I, pag. 263;
Istoria României, Vol. III, pag 80 urm.

³⁷ Alexandru D. Xenopol, op. citat. Vol. I, pag. 263

³⁸ Alexandru D. Xenopol, op. citat. Vol. II, pag. 192

Місцеві уряди в цінугах (округах) та околах були також у руках бояр, як представників господаря, і від його імені вони виконували там адміністративні, фінансові й судові функції. Вони виконували, зокрема, розпорядження й накази господаря. Вони мали в різні часи різні назви: капітани, паркалаби, старости, ватафи, ісправники тощо.

Велике число слов'яно-українського населення просторів Молдавії мусіло давати певний відсоток бояр свого роду на державні посади Молдавії. На самому початку існування цієї держави вплив бояр українського роду на дворі молдавського господаря мусів бути досить поважний. Це видно хоча б з того, що в 1372 р. на молдавський престол обрано — молдавськими боярами — князя Юрія-Югу Корятовича. У тогочасних волоських-румунських документах ми часто стрічаємо боярські імена слов'янськогозвучання. Під кінець ХІУ ст. ми стрічаємо в Молдавії на найвиднішій посаді державного канцлера-логофета українця, якого в документах названо '*Ruthenicus cancellarius Stephani voyevodae terraes*'.³⁹

Але ця українська боярська еліта з часом меншала, заради особистих інтересів поринала в молдавське етнічне середовище і розчинялася в ньому.

Із збільшення числа шляхетсько-боярських родів почалося «полювання» на урядові посади та за впливи в державі. Боярин, від котрого відвернулася ласка господаря, біdnів, його земля дробилася шляхом спадкування, він не міг виконувати військової повинності власним коштом, його нащадки й поготів не могли виконувати згаданий обов'язок, а, позбувши своєї землі, легко попадали в залежність від багатих бояр, таким чином отримуючи статус залежних селян.

5. ДУХОВНИЙ СТАН – ЦЕРКВА

Про духовенство у Молдавії, як окремий суспільний стан, важко говорити, зокрема коли розглядати спосіб його формування. Але його передове становище в суспільстві надає йому — як духовним особам — належний авторитет і пошану, особливо його єпархії. Саме цей авторитет і висуває духовенство у перші лави суспільства, воно становить певну суспільну групу з рисами станових прикмет і, як така, у правному становищі, стойть відокремлено від інших станових груп населення держави.

³⁹ R.F.Kaindl: *Geschichte der Bukowina. Von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart — unter besonderer Berücksichtigung der kulturellen Verhältnisse. Teil II.* Czernowitz, 1903, Seite 27, 36

У такому фактичному і правному становищі духовенство у Молдавії користувалося певними привілеями, звільнялося від державних тягарів. Церковна і монастирська ієрархія мала вплив на вирішування державних справ не тільки серед високих державних достойників-бояр, але навіть на господарському дворі. Господар користувався порадами столичного архиєрея-митрополита, який завжди входив до складу його державної влади — дивану.

Церква і її служителі — духовенство відігравали важливу роль у формуванні церковно-релігійного й культурного життя народу. Церква була підпорою влади в державі, зокрема господаря і представників його центрального правління. Церква ж проповідувала науку Христа Спасителя: «Віддайте кесареві кесареве, а Богові — Боже» (Марко — 12:17 і Лука — 20:25). Вже ця підpora світської влади ставила носіїв християнської віри — духовенство в особливі становище в державі.

На початку Молдавської держави Церква здійснювала справжню монополію письмової культури.⁴⁰ Під проводом Церкви при монастирях організовувалися головні центри книжкової та мистецької діяльності. Тут були майже виключні місця переписування правних пам'ятників, головно номоканонічного характеру, які приходили з Візантії у слов'янських перекладах через Болгарію.

Спочату молдавська православна Церква була залежна ієрархічно від Галицької митрополії, мабуть, ще з часів, коли цими просторами володіло Галицько-Волинське князівство. Ще в 1303 р. константинопольський патріярх після переведення Київської митрополії до Москви підніс Галицьке єпископство до гідності митрополії. Але вже в 1347 р., на вимогу московського князя і київського митрополита (переведеного до Москви), Патріярший Собор скасував попередню ухвалу про створення Галицької митрополії, а її митрополита відкликав до Константинополя.

Після прилучення Галичини до Польщі на вимогу польського короля Казимира царгородський Патріярший Синод у 1371 р. відновив Галицьку митрополію, висвятив галицького єпископа Антонія митрополитом Галича.⁴¹

За молдавського господаря Юрія-Юги Коріятовича (1374 р.) молдавська Церква розриває зв'язок з Галицькою митрополією і звертається за висвятою церковної ієрархії до Охриди. Константинопольський патріярх посилає до Молдавії митрополита-грека, якого молдавський господар з обуренням відсилає назад. Тоді господар

⁴⁰ Istoria României, Vol. II, pag. 179 urm.

⁴¹ І. Власовський: Історія української православної Церкви. Т. I, Нью-Йорк, 1955, стор 103 і наступні

Петро Мушат (1391 р.) звертається знову до Галицької митрополії, і митрополит Антоній висвячує єпископа Йосифа (пізнішого митрополита) та єпископа Мелетія.⁴²

У боротьбі політичних партій бояр між собою за господарський трон та в боротьбі бояр проти господаря Церква завжди займала нейтральне становище, а тому була шанована й щедро обдарована всіма боярами й господарем.⁴³ Не дивно, що, хоч кількість монастирів у Молдавії була набагато менша від кількості боярства, монастирі нагромадили в своїх руках більше землі, аніж вся боярська кляса разом. Монастирів обдаровував кожний господар, іх обдаровували землями також окремі бояри.⁴⁴ Так використовувало духовенство свою упривілейовану позицію у державі — хоч Церква не грала тут значної політичної ролі.

Тут вона знаходилася завжди під світською верховною владою, під час виборів нового господаря не новообраний цілавав руку владики-консакратора, а владика — новообраного господаря.⁴⁵

Господар мав завжди зверхність над духовенством. Так чином митрополит не міг усунути єпископа, ані єпископ —protoієрея без згоди господаря.⁴⁶

І все ж таки духовенство мало політичний вплив у державі. Митрополит і єпископи брали участь у нарадах дивану господаря, де вони мали голос не тільки в церковних справах, але й у світських. Після вибору нового господаря консакрацію проводив митрополит, і часто перед ним господар складав присягу про те, що не буде накладати певних нових податків.

Часто господар передавав деяким ігуменам при монастирях право судочинства над населенням, яке знаходилося на їх землеволодіннях. Зауважимо, що такого права юрисдикції у Молдавії світські великі землевласники не мали над залежними селянами, які проживали на їх землеволодіннях.

При монастирях створювалися школи для вишколу священиків. Таку школу було створено за господаря Олександра Доброго (1400-1432) при монастирі в Сучаві, на Буковині.

Господар Мирон Барновський подарував село Топорівці, на Буковині, монастирській церкві св. Трійці, в Ясах, визначивши, які державні податки селяни згаданого села мали платити на користь

⁴² *Alexandru D.Xenopol*, op. citat. Vol. I, pag. 268

⁴³ Там таки, Т. II, стор. 220 і наступні

⁴⁴ Там таки, Т. II, стор. 221 і подані там джерела

⁴⁵ *Alexandru D.Xenopol*, op. citat. Vol. II, pag. 222

⁴⁶ *Ibidem*

ігумена того монастиря, якому господар передавав рівночасно судові функції над населенням того села.⁴⁷

Єпископство у Радівцях, на Буковині, засновано за одними джерелами в 1401 р. — Олександром Добрим, за іншими — Стефаном Великим. Першим єпископом був Йоанікій. Після його смерті новий єпископ отримав від Стефана Великого право судити всіх мешканців, які жили в селах, що належали монастиреві Путна.⁴⁸

6. МІСТА, МІСТЕЧКА Й МІЩАНСТВО

Територія міст і містечок була, звичайно, воєводською землею, отже їх мешканці були вільними людьми, залежними тільки від господаря, якому вони платили державні податки та виконували інші обов'язки, накладені міським правлінням.⁴⁹

Початком розвитку міст і містечок були більші сільські скupчення вільних селян, основним заняттям яких було хліборобство. Якщо місцевість знаходилася біля торговельних шляхів, побіч стану хліборобів і ремісників з'являється також купецький стан.

З розвитком ремесла по містах ремісники ставали заможнішими міщенами і попадали до проводу міста. Так у 1507 р. ми стрічаємо посадником м. Сучава лимаря, а 20 років пізніше — столяра.⁵⁰

Ремісництво стояло на початку під впливом церковних братств. Але на грані ХVI-ХVII сторіч ще нема слідів організації ремісників і купців у цехи — хоч купці вже діють між собою як солідарна група.⁵¹ Зате в другій половині ХVII ст. стрічаємо ремісників, організованих у цехи, для оборони своїх прав, особливо перед чужою конкуренцією. Із зростом числа ремісників — вступ до цеху ставав все складнішим.⁵²

Торгівлею займалися також монастири й бояри. Але невдовзі торгівля опинилася переважно в руках чужинців, особливо турків, греків, жидів і вірменів.⁵³ Д.Кантемір твердив, що «комерсанта-молдаванина можна стрінути дуже рідко».⁵⁴

Для зовнішньої торгівлі були потрібні великі матеріальні засоби, спеціальльні риси характеру та особиста компетентність: енергія,

⁴⁷ Franz Adolf Wickenhauser: Bochotin oder Geschichte der Stadt Czernowitz und ihrer Umgebung. Heft 1, Wien, 1874, Seite 73-74

⁴⁸ Franz Adolf Wickenhauser: Molda. B. 4. Czernowitz, 1890, Seite 12-40

⁴⁹ Dimitrie Cantemir, op. citat, pag. 199

⁵⁰ Istoria României, citata Vol. II, pag. 581

⁵¹ Там таки, Т. II, стор. 837

⁵² Там таки, Т. III, стор. 365 і наступні

⁵³ Там таки, Т. II, стор. 837

⁵⁴ Д. Кантемір, цит. твір, стор. 199

ініціатива та знання місцевих взаємин, а зокрема широкий життєвий досвід. Але через постійне неспокійне становище в країні складність товарообігу і непевність шляхів купецький стан знаходився на примітивному рівні, бо не встиг ще розвинутися. Цю функцію перебрали закордонні купці, які отримували для цього від господаря певні привілеї, наприклад, львівські купці.⁵⁵

Після визнання турецької залежності Молдавія була змущена спрямовувати свою зовнішню торгівлю у турецькі канали. Вкінці Порта забезпечила за собою монопольне право на зовнішню торгівлю Молдавії, наказуючи (1566 і 1568 рр.) господареві, щоб той заборонив експорт домашніх тварин до Польщі, а спрямовував цей експорт до Туреччини. Тільки залишки товарів, після задоволення Туреччини, можна було продавати в інші місця.⁵⁶

Якийсь час мешканцями міст були переважно ремісники й купці. Згодом осідає по містах певне число бояр, засновуються в містах монастири, які беруть активну участь у культурному та економічному житті міста. Завдяки тому, що вони використовували в своєму господарстві працю невільників-циган, кухарів, візників, наймитів та для інших послуг, ці останні також попадали до міст. Таким чином склад мешканців міста зі станового погляду прибирає різновидний характер.⁵⁷

Міста й містечка як торговельні центри користувалися певною автономією, самоврядуванням, з правом обирати своє міське правління з багатогранними завданнями. Але понад ними звичайно стояв представник господаря: ворник або паркалаб. Керівником міста міщани обирали на один рік війта — шолтуза (звідси — солтис), а йому в поміч 6-12 присяжних, радників (пиргарів). Міський уряд мав різноманітні функції: нагляд над діяльністю комерсантів і ремісників, судові функції, складення бюджету, накладання і збір податків, розподіл між мешканцями міста податків, належних державі. Війт чи посадник міста презентував місто перед господарем, а також перед урядуванням закордонних міст, як Львів тощо.

На базі міських управлінь зароджується окрім звичаєве право, т.зв. «купецький звичай», оснований на щоденій життєвій практиці.⁵⁸

З бігом часу міська автономія звужувалася. Для певних актів міської адміністрації вимагалося підтвердження центральних державних органів влади. Важливіші судові справи переходят у компетенцію господаря і призначених ним його представників — у цінутах (округах):

⁵⁵ Istoria României, Vol. II, pag. 300 urm.

⁵⁶ Там таки, Т. II, стор. 785 і наступні

⁵⁷ Там таки, Т. II, стор. 836

⁵⁸ Там таки, Т. II, стор. 330 і наступні

капітани, ватафи, паркалаби, старости тощо, які мали адміністративні, судові і фінансові функції, а зокрема вони виконували накази й розпорядження господаря на місцях.

По містах і містечках діяли такі ремісники: столярі, теслярі, ковалі, ткачі, кравці, шевці, кушніри, футляри, мулярі, слюсарі, сідлярі, колесники, лимарі, боднарі, різники-м'ясарі, мельники, пекарі, городники та майстри золотих і срібних виробів. Ремісники були організовані початково в братства, а пізніше в цехи під проводом свого старости.

Купці були посередниками між виробниками і споживачами товарів.

У міських торговельних і промислових центрах, добре фортифікованих та з автономним правлінням, торгівля могла добре розвиватися. Населення таких міст скоро зростало за рахунок втечі до міст вільних і залежних осіб із сіл.

Центральна влада була зацікавлена в розвитку міст, підтримувала його, звільнючи від плати прикордонного цла, надаючи право на склади товарів, право ярмарків тощо. Великі щорічні ярмарки відбувалися у Чернівцях, Сереті, Хотині та Сучаві, на котрі прибували і закордонні купці.⁵⁹

Товари з Польщі й до Польщі переходили через Львів, Снятин-Чернівці і Кам'янець-Хотин. Експортовано головно збіжжя і домашні тварини.

Експорт, імпорт та транзитна торгівля приносила державі з митних оплат великі прибутки.⁶⁰

7. СЕЛЯНСЬКИЙ СТАН – ВІЛЬНІ СЕЛЯНИ

Під час виникнення Молдавської держави поважну частину населення цієї території становили автохтонні дрібні землевласники.

Незаперечним був факт існування трудового селянського землеволодіння як початкової форми землеволодіння у Молдавській державі. Селянин був тим, хто освоював землю, прочищував її від лісу, роблячи її придатною для хліборобства. З другого боку, є певним, що після опанування просторів пізнішої Буковини й Басарабії волоськими осадниками — після приблизно 100-річного панування монголів на цій землі — нові волосько-молдавські осадники знайшли тут (хоч може й рідке) автохтонне населення, яке промишляло хліборобством, скотарством, рибальством, полюванням та іншими видами домашнього промислу. Про велике землеволодіння не могло бути

⁵⁹ Istoria României, citata, Vol. II, pag. 846

⁶⁰ Там таки

мови, бо воно тримається чужою невільницькою працею, а для того не було відповідних умовин — добре зорганізованої влади, яка була б на сторожі виконування невільницької праці.

Землеволодіння у Молдавській державі від самого початку мало характер вотчини-дідизни: землі, набутої, купленої, дарованої, успадкованої. Землю можна було вільно успадковувати і відчужувати, не створюючи конфлікту з верховним правом власності господаря на всю землю держави. Господар міг відбирати землю у випадку державної зради або конфіскувати з причини неплати податків.

До створення молдавського станового суспільства дрібноселянське землеволодіння ототожнювалося з земельною власністю селян. Румунський історик Ніколай Бальческууважав, що найдавнішою, первісною земельною власністю у румунських князівствах була індивідуальна землевласність вільних селян, яку не заторкнула хвиля варварських наїздів, і вона частинно затрималася аж до наших днів.⁶¹ Бальческу вважав, що державно-воєводські володіння утворилися з земель (званих у римлян « *ager publicus* »), що були поза володінням приватних землевласників селян. Між іншим у тому дусі складена «Анафора» Ради молдавських бояр 1817 р., про що буде мова пізніше.

У час приходу волоських осадників у східноприкарпатські простори все автохтонне населення цих просторів було вільним. Воно жило на своїх ділянках землі, з плодів якої годувалося.

Новостворена молдавська влада спочатку дотримувалася «статусу кво» й вимагала від населення на захопленій нею території данину, яку автохтонне населення давало монгольським баскакам, а саме: десятину від урожаю, приплоду і промислу. Та невдовзі господар скасував ці норми і встановив свої нові. Десятину вимірювали в грошах, але пізніше ця повинність дублюється: приходить податок у грошах, а окремо десятина.

На основі володарського права господар теоретично вважався верховним власником всієї землі державної території, а фактично переважна частина цієї землі залишилася в спадковому володінні й користуванні вільних селян-автохтонів.

Господар роздаровував широкі простори землі своїм дружинникам, своїй двірській знаті, монастирям і високим церковним достойникам за різні послуги, зроблені в минулому або прийдешньому. Населення, котре знаходилося на обдарованих землях, поступово попадало в залежність від обдарованого землею власника. Залишалися вільними селяни, ділянка землі яких не входила до латифундій, подарованих

⁶¹ Цитата Н.Бальческу: за: П.В.Советов: Исследования по истории феодализма в Молдавии. Т. I: Очерки истории землевладения в ХУ-ХУІІІ вв. Кишинёв, 1972, стор. 50 і наступні

господарем, а також ті, що мали від господаря спеціальні грамоти, які підтверджували їхнє право на землю. Але такі грамоти малоземельному селянинові важко було отримати, а зокрема в пізніші часи. Таку грамоту отримав був перший український житель, Яцко, якого знайшли осадники на його господарстві-пасіці біля Сучави — у місцевості, де пізніше постав монастир Іцкани.⁶²

Ніколи не могло бути рівності між членами селянського стану: деякі були працьовитіші, успішніше вели своє господарство й багатіли — іншим менше щастило, їх відвідували нещастя, або вони вкладали в свою працю менше наснаги, і вони біdnіli. Багаті мали більше можливостей відбувати обов'язкову військову службу без шкоди для власного господарства, добиватися в господаря певних привілеїв, звільнення від податків чи інших повинностей, наділення землею або й шляхетським правом. Такі привілеї могли отримувати, звичайно, за великі подвиги на війні, для держави чи господаря або й за виконання певної служби в прийдешньому: наприклад, за охорону певної дільниці кордону, певного замку тощо.

Вільними селянами-однодвірцями були також т.зв. «резиші», головно в прикордонних поселеннях. Їх обов'язком була охорона кордону, зокрема від грабіжників та інших злочинних елементів. Вони використовували цей статус для одержання певних привілеїв у нагороду для себе як прикордонних сміливців.

Привілеями вільних селян користувалися мешканці 15 сіл повіту Кімполунг, на Буковині, а також Тигіняни в Кагульському повіті, в південній Басарабії; частинно цими привілеями користувалися мешканці округи українського Довгополя Вижницького повіту — хоч увесь Довгопільський район тим часом був роздарований великим землевласникам.

Румунський історик і письменник Іоан Будай-Деляну (1763-1820), який з доручення австрійського уряду робив дослідження на Буковині, на початку XIX ст., подає такі резицьські села на Буковині: П'ядиківці, Бросківці, Бобешти (мабуть Бобівці), Костешти (Костинці), Станівці Долішні, Волока, Велавче, Замістя, Кучурів Малий, Боянчук, Ботошениця, Мушениця, Іздашти, Банилів Волоський, Давидени та Іванківці.^{62a}

Різниця між резицями і мазилями полягала в тому, що останні, звичайно були власниками більших обшарів землі й мали формальні

⁶² Grigore Ureche: *Letopisețul Tării Moldovei*. Ediție de P.P.Panaiteșcu. București, 1956, pag. 64 urm.

^{62a} Ioan Budai-Deleanu: *Kurzgefasste Bemerkungen über die Bukowina*. (Memorandum vom 1803). Ein Inspektionsbericht des Hofrates von Reichman in der Bukowina aus dem Jahre 1804. In 'Der Südostdeutsche' Nr. 8 vom 15.8.81

документи про своє шляхетство; а також могли мати залежних селян, у той час, як резиші їх не мали.

Селянське землекористування було зумовлене своєчасним виконанням їхніх державних повинностей, пов'язаних із землеволодінням, а саме: податкові й військові зобов'язання. Поза цим вільні селяни не знали іншої залежності.

Село користувалося певною автономією, з виборним комунально-громадським урядом, голова якого — ворник (дворник, звідси на Буковині «двірник»), атаман, був рівночасно суддею для мешканців села у менших справах.^{62б} У важливіших справах селян судив представник господаря — ворник, паркалаб або староста. У карних справах за вбивство, коли жертвою була звичайна особа, не шляхетного походження, помсту стосовано членом родини вбитого.⁶³

Податки селян визначував гуртом, однією сумою на всю сільську одиницю, а старшина села — ворник чи атаман розподіляв цю суму між дворами, що називалися «числами». Але управа села відповідала перед урядом за цілість накиненої на село суми. Старший села відповідав також за виконання селянами інших обов'язків перед державою, як наприклад, будівництво і ремонт доріг, будівництво і ремонт споруд господаря тощо.

Вільні селяни, які були власниками землі, мусіли відбувати військову повинність у такій самій мірі, як і великі замлевласники — так само власним коштом і з власним конем. Але на час воєнного походу селяни звільнялися від податкової повинності. Великі землевласники не відчували на собі важкий тягар виконання військового обов'язку, зате дрібноселянське господарство занепадало у відсутності власника, oprіч того, він мусів заборговуватися у багатьох бояр або монастирів, коли не міг сплатити великих податків та інших витрат у зв'язку з виконуванням військової повинності, що пізніше часто призводило до продажу власної землі та втрати незалежності.⁶⁴

Подібною була доля вільних селян у Молдавії після введення найманого війська наприкінці XVI ст. Наймане військо потребувало великих витрат, які лягали важким тягарем головно на вільних і залежних селян. Коли вони цих податків не могли платити, господар конфісковував їх землі, і їх продавали на сплату податків. Взагалі, податкові тягари були великі через постійні війни з турками за незалежність, але вони ще збільшилися після визнання Молдавією

^{62б} Istoria României, Vol. II, pag. 305

⁶³ Istoria României, Vol. II, pag. 332

⁶⁴ Там таки, Т. II, стор. 588 і наступні;
А.Д.Ксенополь, цит. твір Т. II, стор. 182

турецької залежності. Податки падали тягарем передусім на селянський стан; селяни поступово позбувалися власної землі, попадаючи в залежність від великих землевласників або монастирів. У зв'язку з переходом землі з рук в руки ми стрічаємося,— як твердить Ксенополь,— з таким загальним явищем: «... У той час, коли документи від першої половини ХУІ ст.— це дарування землі господарем своїм військовим і придворним чинникам чи монастирям, то, починаючи від цього часу, стрічаємо все частіше документи про продаж малої (селянської) землевласності боярам і монастирям. Хоч документи говорять про «добровільний» і «невимушений» продаж, нема сумніву, що продаж був змушений важкими економічними умовами...»⁶⁵

Ці економічні перетворення, правдоподібно, почалися вже за часів постійних воєн за незалежність Молдавії за Стефана Великого (1457-1504). Це було причиною зменшення селянської землевласності на користь боярської і монастирської. У половині ХУІІ ст. цей процес був майже закінчений. Почала переважати велика землевласність, а селянська стала винятком.⁶⁶ З утратою власної землі селянин звичайно попадав у залежність від великих землевласників.

Із зменшенням селянської землевласності зменшувався контингент кінноти (*călărite*), послаблювалася оборонна відпорність держави. Піхота (*darabani*) рекрутувалися з числа залежних селян. Але великі землевласники нерадо відпускали свою робочу силу.

Вважалися вільними воєводськими людьми мешканці міст і містечок і ті, які жили на т.зв. воєводських землях чи пак у воєводських селах, які не були роздаровані боярам чи монастирям. Вони виконували обов'язки тільки належні господареві.⁶⁷

Легко попадали в стан вільних селян нащадки боярських родин, коли спадкове землеволодіння кількаразово дробилося, а спадкоємець отримував невелику частку землі, залишився без служби, біднів і, як дрібний землевласник, міг легко попасті в категорію селян. Але здекларований боярський нащадок (як і збіднілий резиш), доказавши своє шляхетське походження, міг отримати службу представника господаря у місцевих урядах. Бо всі служби в органах державної влади були зарезервовані тільки для представників шляхетських родів.

В наслідок частих військових дій та вторгнень, які відбувалися головно на території Молдавії, а також через постійну боротьбу між боярами за трон господаря економічний стан країни підупадав. Найбільших утрат зазнавав селянський стан, який ніс у державі

⁶⁵ А.Д. Ксенополь, там таки і подані там джерела

⁶⁶ Там таки, Т. II, стор. 182 . Istoria României, Vol. II, pag. 588 urm.

⁶⁷ Там таки, Т. II, стор. 305

найбільші тягарі. Вільні селяни попадали в борги, позбувалися своєї землі і попадали в залежність від великих землевласників. Не дивно, що тільки невелика частина вільних селян затримала до ХУІІІ ст. свій вільний стан.

Але від самого факту продажу вільним селянином своєї землі він не ставав автоматично залежним. Таким він ставав тільки на основі окремого договору з великим землевласником.

Цікаво, що на запит військового адміністратора Буковини генерала Енценберга в 1782 р., звернений до дивана в Ясах, про історичний характер землеволодіння у Молдавії, «Анафора» Ради бояр у 1817 р. у своїх рекомендаціях господареві пояснювала, що: 1) волоські осадники знайшли землі Молдавії, заселені автохтонами, які були довговічними землевласниками своїх ділянок землі, на основі давніх звичаїв, які мали силу закону. Коли навіть молдавські господарі хотіли подарувати такі землі боярам чи монастирям, вони їх купували в землевласника, а тоді їх дарували; 2) господарі мали свої земельні фонди, які перед тим нікому не належали і якими вони вільно розпоряджалися. Вважалися також воєводськими терени міст і містечок та їх довкілля. На підтвердження цих висновків боярська рекомендація наводить окремі факти купівлі господарями від дрібних землевласників землі, щоб її подарувати монастирям, а також цитати із Базилікалів на доказ права селян на їхні прадідівські землі.⁶⁸

По селах і містах завжди перебувало певне число безземельних селян (вільних і залежних), утікаючи від утисків великих землевласників або потерпілих від татарських нападів чи від інших нещасть. Вони спинялися, на короткий або довший час, у заможніших землевласників, допомагали їм у праці, часом отримували від них частки поля на городину чи під інші посіви, за що їм платили або відробляли. Коли ж вони залишалися на довше в селі, тоді вони попадали в «число» й платили державні податки. Якщо ж вони переходили на панські землі, то легко попадали в залежність від свого пана, нарівні з іншими залежними селянами.

До цієї категорії належали різні селянські ремісники, які виробляли вживкові предмети чи сільськогосподарські прилади. Всі вони платили податок — десятину від своїх заробітків.

Частина цих безземельних селян вибиралася літом у безлюдні сторони, займаючися там рибальством, полюванням, збиранням меду чи іншим промислом. Часто вони спинялися в багатших селах і там помогали в збиранні врожаїв за певну частину зібраного зерна, з яким вертали на зиму на давнє місце або й залишалися на новому місці. Всі

⁶⁸ ‘Anaforaua’ din 1817 reproducă în: St. Bărechet, Istoria vechiului drept românesc. Izvoare, Vol. I, Iași, 1933, pag. 382-384

вони юридично вважалися вільними людьми. Якщо мали своє тягло — обробляли чуже поле за половину (діжма).

У відсутності писаного закону звичаєве право мало силу закону. Воно стосувалося, зокрема, у спорах між селянами перед судом сільського (д)ворніка — навіть після появи кодексу В.Лупула 1646 р.

У той час селянин міг набути земельну власність в основному шляхом спадкування, і тут звичай мав повну силу. З інших доступних способів набуття землі відомі освоєння, уход або розробка. Освоєна земля попадала до податкового списку, і тоді вона була вповні «своєю».

Обіг селянського землеволодіння завжди допускався. Відчуження шляхом продажу було вільним. Але селянин, який попадав у залежність разом із власною землею, не міг нею вільно розпоряджатися — хоч земля й надалі залишалася в його спадковому користуванні. Але як вільний, так і залежний селянин був право- і дієспособний набувати, навіть під час своєї залежності, землю, набувати власні виноградники, млини та вільно ними розпоряджатися.

8. ЗАЛЕЖНІ СЕЛЯНИ

Залежність селян від великих землевласників веде свій початок від земельної ренти в різних її формах: грішми, продуктами або відробітками. Форма ренти, значення однієї чи іншої форми зросла та в залежності від суспільних взаємин та політично-економічних поглядів на господарське життя: феодалізм, меркантилізм, фізіократію, економічний лібералізм тощо.

Правною підставою селянської залежності була власність землі, яка юридично належала голові держави або наділеній ним особі-землевласникові.

Першою формою сплати ренти була, мабуть, данина. Цю данину складала, звичайно, господарська одиниця (як у княжу добу) — «дим», часом рало й плуг, соха, при чому рало або плуг були одиницею, критерієм виміру площи, яку можна було обробити за допомогою такого знаряддя). Грошова рента приходить вже на вищому розвитку суспільно-економічних стосунків.

Земля пов'язувала власника з селянином. Тому така залежність зasadничо не носила особистий характер. Селянин залишався особисто вільним, він міг залишити оброблювану ним землю і шукати для себе вигідніших економічних умов.

У Молдавській державі — за винятком рабів — не було категорії кріпаків, особисто залежних селян. Селянська залежність юридично не встигла розвинутися до кріпацького стану.

Про генезу селянської власності у Молдавській державі існував довший час спір між представниками т.зв. тези боярської, тези боярсько-злагідної і тези селянської.⁶⁹ Але загально був прийнятий погляд на те, що в час волоських осадників на східні прикарпатські простори, вони знайшли там автохтонне населення, вільних селян-землевласників.⁷⁰

Спочатку це була соціальна підлеглість господареві-воєводі, а пізніше приходить також економічна залежність від панів-бояр, обдарованих господарем широкими латифундіями, на котрих жило хліборобське населення. Землевласники отримували документи на даровані їм землі, обмежувані звичайно природними межами, як: річки, шляхи, гори чи горби тощо, і вся земля в цих межах — враз із дрібноселянським землеволодінням — юридично закріплювалася за великим землевласником. Але юридичне становище не охоплювалося фактичним станом землеволодіння. В селян не відбирали їх прадідівських земель, а тільки шляхом економічного тиску вони залишалися власниками своїх дільниць та працівниками панських латифундій. Так поставав стан залежних селян.

Часто вільні селяни попадали в залежність через заборгованість, якої вони не були в змозі покрити. Особливо вільні селяни-землевласники, які були зобов'язані відбувати військову повинність з власним конем і власним коштом.⁷¹ Це було понад силу дрібноселянського землевласника, коли через свою відсутність він не міг опікуватися господарством. Такі повинності виконували також великі землевласники, але їх господарствами було кому піклуватися.

Спочатку селянська залежність мала лагідні форми. Коли селянин попадав у залежність разом із своєю землею, великі землевласники не торкалися селянського землеволодіння, вони й самі не обробляли своїх земель на збут продуктів.

Економічна сторінка режиму спочатку мала ознаки натурального господарства — для власного вжитку, заснованого на плодах землі, скотарстві, рибальстві та плодах лісу. Коли ж започатковано продукцію на збут, експорт, збільшувалися засівні площини, а це вимагало збільшення робочих рук і тим самим збільшення вимог до залежних селян. І тоді становище залежних селян ставало чимраз важчим. Вони були тими, які мали давати продукцію своїм панам — збільшувалася кількість днів панщини. Тоді зобов'язано до відробітку (6 днів на рік) і

⁶⁹ Enciclopedia României. Vol. I. Bucureşti, 1938, pag. 560 precum si sursele invocate acolo

⁷⁰ Alexandru D. Xenopol, op. citat. Vol. II, pag. 184

⁷¹ Alexandru D. Xenopol, op. citat. Vol. II, pag. 181

тих вільних осіб, які замешкували на панських садибах, хоч і не користувалися панською землею для засівів.

На початку селянська залежність обмежувалася платою невеликої ренти, щоб пізніше зрости в розмірах: у формі відробітку (панщини), віддання десятини плодів наділеної землі та інших прибутків. Грошова й натуральна данина й відробіток, взаємини між селянами й землевласниками складалися на основі місцевих суспільно-економічних взаємин.

За спостереженням Бандіні, підтвердженим Д.Кантеміром, залежні селяни в ХІІІ ст. не платили жадних сум своїм панам, а тільки відвували панщину (і давали десятину із плодів урожаю та десятину деяких інших продуктів). Очевидно, власник міг отримувати гроші замість панщини.⁷²

Якщо спочатку великі землевласники не підносили претенсій на власне селянське землеволодіння, то пізніше це землеволодіння було поступово абсорбоване шляхетським землеволодінням — хоч румунські історики та історики права вважали, що великі землевласники — за винятком землі, проданої їм за документами,— не набували на землі залежних селян право власності, а тільки право «протекції».⁷³

Коли вимоги панів до залежних селян ставали нестерпними, селяни втікали від свого пана, шукаючи іншого на вигідніших умовах. Потребуючи робочої сили, пани радо приймали втікачів, обіцяючи їм кращі умови. Але такі втечі дезорганізовували господарство та податкові надходження. Хоч на початку не було виразної заборони покидати пана без його згоди, але практично міграція залежних селян була небажаним явищем для держави, громади й панів-землевласників. Проти втечі був не тільки пан, але й мешканці даного села, громади, бо податки накладували на все село однією гльобальною сумою, а сільська адміністрація розкладала їх плату на окремих мешканців села, на «числа», але село відповідало перед державою за цілість суми, призначеної на село. Коли ж якийсь мешканець села зникав, його частку податку мусіли платити інші мешканці села. Опір того, втечі захищували економічну стабільність пана. Отже, заборона виходу з села мала господарсько-фінансову основу. Село не було зацікавлене в тому, щоб число його мешканців-платників податку меншало шляхом втечі із села, а тому самі мешканці села були за повернення втікача. Була за повернення втікача державна влада, село й землевласник, який втрачав

⁷² *Istoria României*, Vol. III, pag. 74;
Dimitrie Cantemir, op. citat, pag. 200

⁷³ *Alexandru D. Xenopol*, op. citat. Vol. II, pag. 185

робочу силу. Тому уряд адміністративним порядком ускладнював переходи від одного до іншого землевласника, але це мало допомагало. Тоді прийшла загальна законна заборона залежним селянам покидати своїх панів. Ксенополь уважав, що життєва практика створила звичай, що мав силу права, згідно з яким ані землевласник не мав права рухати селянина із землі, на якій він проживав, ані селянин не міг залишати свого пана без його згоди. Це давало останньому право повернати втікача на місце його попереднього мешкання.⁷⁴ Ксенополь наводить, між іншим, листа господаря Єремії Могили від 1598 р.— відповідь на вимогу польського старости видати селян-утікачів з Польщі, в якому господар обіцяв видати втікачів, хібащо вони перед тим втекли були від залежності з Молдавії.

За господаря Василя Лупула вийшла виразна законна заборона покидати свого пана та дозвіл силою повернати втікача.

Залежного селянина можна було продати, але тільки разом із землею, на якій він проживав. Так, Вікенгавзер⁷⁵ наводить документи 1747 і 1752 рр., за якими продано залежних селян Руського Кімпуулунгу (Довгополя) Вижницького повіту разом із землею, ними викорчованою (яка, згідно з хризовом Константина Дуки від 1693 р. вважалася їх законним посіданням).

На залежних селян можна було накладати арешт (секвестер), їх можна було давати в заставу.⁷⁶

Залежні селяни мали право-і дієспособність набувати власні млини, виноградники, ба навіть і землю та інші види власності, які не підпадали під «протекцію» їх пана. Він міг викуплятися із залежності і тоді відходив від свого пана, як вільний селянин разом із своєю «дільницею» землі або й без неї. Часто вдова померлого пана дарувала волю селянинові, щоб цей «добрим словом згадував свого пана». Ксенополь наводить інший документ, який говорить про те, що селянин отримав позику, щоб визволитися від залежності разом із дідизною (землею), яку він передає вірителеві боргу для гарантування його сплати. Людина залишалася вільною, але, не маючи засобів для прожитку, попадає поновно в залежність.

Засадничо визнавалося позовне задавнення вимоги повернення втікачів. Термін-строк задавнення в різні часи і в різних місцях був неоднаковий: він коливався між найкоротшим 5-річним і до 10-ти і навіть 11-річним.

⁷⁴ *Alexandru D.Xenopol*, op. citat. Vol. II, pag. 186

⁷⁵ Franz Adolf Wickenhauser: Molda. V. 2. Seite 47 zitiert bei: R.F.Kaindl: Das Unterthanenwesen in der Bukowina. ‘Archiv fur österreichsche Geschichte’, Band 86, Seite 562-563

⁷⁶ R.F.Kaindl, op. citat, Seite 563

Цікаво, що Литовський статут першої редакції мав статтю, згідно з якою діти залежного селянина, досягнувши повноліття, залишалися в залежності 7 років, а відробивши цей термін, ставали вільними.⁷⁷ У молдавському звичаєвому праві ми не подибуємо подібної норми.

В обов'язок залежного селянина до свого пана входили: відробіток-панщина, десятина від урожаю та інші види плати господарськими продуктами. Спочатку розмір цих повинностей не був установлений законом. Він нормувався договором-домовленістю між паном і селянином. Оскільки вимоги панів часто доводили до конфліктів між панами й селянами, молдавський господар Григорій Олександер Гіка законом-хризовом від 1.I.1766 р. устійнив розмір панщини на 12 днів річно та іншу обов'язкову данину. Але хризов Гіки мав тільки допоміжний характер: він не стосувався до тих осіб, які мали письмовий договір з панами, і не скасовував договори, які передбачали важчі зобов'язання селян.⁷⁸

Реформа Константина Маврокордата від 6.IU.1749 р. унормовує становище залежних селян, скасовує заборону переходу до іншого землевласника, але збільшує обсяг панщини до 24 днів річно.⁷⁹

Д.Кантемір твердив, що пан не мав права вбивати залежного селянина, а коли таке заподіяв, то відповідав своїм життям за вбивство та мусів дати волю вдові й дітям убитого селянина.⁸⁰

Характеристично, що земля залежних селян, їх власні землеволодіння, не зливаються з панським землеволодінням, а залишаються їх власністю, якими вони могли вільно розпоряджатися, зокрема передавати у спадщину.⁸¹

У такому ж дусі висловилася, між іншим, молдавська боярська Рада в своїй «Анафорі» 1817 р., про що вже була попередня детальніша згадка (дивись на прим. 68).

Правна основа селянської залежності в Молдавській державі була своєрідною, відмінною від статутів в інших сусідніх країнах. Ці своєрідні статути з'явилися завдяки тому, що молдавські воєводи-господарі, у боротьбі за молдавський трон, а зокрема за звільнення від турецької залежності, мусіли розраховувати на широкі селянські маси, як на реальну силу. Тому господарі віддавали деяку увагу і селянству і

⁷⁷ Статут Великого Княжества Литовського 1529 года. Минск. Изд. АН БССР, 1960, розділ XI, 6/5, стор. 115, 203

⁷⁸ Д-р Іван Н.Новосівський: Залежні селяни на Буковині в світі хризову Гр.А.Гіки з 1.I.1766 р. ЗНТШ Т. 177. Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто. 1963 р. стор. 304

⁷⁹ Istoria României, Vol. III, pag. 443 итм.

⁸⁰ Dimitrie Cantemir, op. citat, pag. 201

⁸¹ Alexandru D.Xenopol, op. citat. Vol. I, pag. 264

часто гамували вибрики й зловживання панів-землевласників.⁸² Ці обставини не дали можливості створити твердої сконсолідований влади, ані розвинутися народному господарству, ані завершити закриті суспільні стани. Тому тут процес закріплення селян юридично не був завершений — хоч подекуди умови життя залежних селян дорівнювали або й перевищували кріпацькі умови. Вже господар Олександер Добрий (1431) точно визначив привілеї боярства й монастирів та уточнив взаємини між господарем і боярами та між останніми та селянами. Але ця постанова за наступних господарів «забувалася».⁸²

⁸² Istoria României, Vol. II, pag 391

ДЖЕРЕЛА ПРАВА

1. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

Як у приватному праві, так і в публічному, політично-державному праві Молдавія не мала писаної конституції, а керувалася звичаєм.

Брак писаних законів і, взагалі, загальних правил організації державних органів і їх справування давав можливість цим органам вести державні справи за власним бажанням. Не дивно, що при цьому ми стрічаємо в джерелах стільки слідів свавільства, насильства тощо. І то відбувалося від місцевих аж до центральних органів державної влади.

Одним із писаних документів конституційно-правного характеру був договір про васальну залежність Молдавії. Цих залежностей було більше, а саме від Угорщини, Польщі й Туреччини. Залежності від Угорщини й Польщі були короткотривалими, а тому не будемо спинятися на них. Найдовшою і найдошкульнішою була васальна залежність Молдавії від Туреччини. Як подає літописець Григорій Уреке, господар Стефан Великий (1457-1504) перед своєю смертю, у присутності митрополита й бояр, порадив своєму синові Богданові — наступникові на трон, щоб той прийняв турецьку залежність.¹

Оригінального акту «капітуляції» (гатішеріф) не знайдено. Молдавський господар та історик Дімітрій Кантемір у своїй «Історії Отоманської імперії» твердив, що під час окупації Яс польським королем Яном Собеським у 1687 р. він наказав вибрati з архіву турецькі гатішеріфи й спалити їх перед натовпом народу — мовляв, король визволяє вас з турецького ярма.²

Молдавія попадає перший раз у турецьку залежність у 1511 р. Цю залежність підтверджено «капітуляціями»-гатішеріфом у 1513 р. Текст договору — за літописцем Н.Костіном — надрукований у «Загальному кодексі законів» під редакцією президента Верховного суду Константина Гаманджіу.³

¹ Grigore Ureche: op. citat, pag. 112; A.D.Xenopol, op. citat. Vol. II, pag. 50

² Stefan G. Longinescu: *Istoria dreptului românesc din vremile cele mai vechi și pândazi*. București, 1908, pag. 39-40 : nota 50

³ Codul general al României, edited C.Hamangiu. Vol. I-XXVI. București, 1914-1939, Vol. II, pag. 4-5

На основі цього договору Молдавія залишалася «незалежною країною» (вповні автономною), а Туреччина зобов'язувалася не втручатися в її внутрішні справи. Але Порта незабаром почала порушувати ці зобов'язання. Передусім у справі наступництва верховного конституційного чинника в Молдавії — її господаря, наставляючи господарів, не питаючи на це згоди Боярської Ради.

Загально капітуляції визначали такий правний статус Молдавії:

1. Автономія Молдавії під протекторатом Порти;
2. Поважання турками кордонів Молдавії;
3. Молдавія вибирає сама господаря, а затверджує його султан;
4. Невтручення Порти у внутрішні справи Молдавії, яка мала керуватися своїми давніми законами;
5. Надання допомоги турецькому військові — якщо таку допомогу Порта вимагатиме;
6. Сплачування Порті річно 4 тисяч турецьких дукатів та передання 40 соколів і 40 кобил;
7. Зобов'язання Порти, як протектора, боронити Молдавію від агресорів.

Коли султан підтверджував вибори нового господаря, у султанському фірмані зазначалося, що господар зобов'язаний служити імператорові з покорою, послушністю, вірністю, виявляти інтерес і старання в справі турецького володіння та інформувати про події у сусідніх країнах.

Але Порта недовго дитримувалася своїх зобов'язань; та її господарі намагалися позбутися турецької залежності. З іншого боку, змаг бояр за отримання трону господаря призвів до того, що Порта призначала господаря без проведення виборів, а вкінціуважала Молдавію своєю провінцією, а господарів — урядовцями Порти,⁴ зовсім не турбуючися при цьому про гарантування цілосності території Молдавії. Доказом може постужити відступлення північно-західної частини Молдавії (Буковини) Австрії у 1775 р. та північно-східної частини (Басарабії) Росії у 1812 р.

Політичний режим турецького поневолення не був однаковий упродовж часу всієї турецької залежності. На початковій стадії держава задержувала деяку незалежність під умовою плати визначеної річної данини, але пізніше наступила васальна залежність у формі повного підкорення Порти: тісна залежність та економічна експлуатація.⁵

Режим посереднього панування Порти, з платою досить високих данин, був Туреччині вигідний. Не дивно, що султан відкинув пораду

⁴ *Istoria României*, Vol. II, pag. 796

⁵ *Istoria României*, Vol. II, pag. 791 urm.

своїх дорадників — творити з Молдавії і Волошини окремі пашалики, себто включити їх у склад території імперії.⁶

Взаємини між Молдавією і Туреччиною нормувалися у ХVI-ХVIII століттях на основі «фірманів», а також окремих договорів, але ці останні не дійшли до наших днів, і про них довідуємося з молдавських літописів (які не завжди точні) та з того, що на них часто покликалися молдавські господарі.

В наслідок важких васальних взаємин молдавські господарі завжди шукали союзників, які допомогли б скинути турецьке ярмо. Їхні очі були звернені особливо в бік «єдиновірного» московського царя. Таємне молдавське посольство 1656 р. (два роки після Переяславської угоди України з Москвою) уклало договір з Москвою. Договір між Молдавією і царем мав залишатися таємним до визволення Молдавії.⁷ Але дальші історичні події склалися так, що Москва не могла тоді взятися «визволити» Молдавію, а потім прибрati її до своїх рук — подібно до України. Наступний договір Москви з Молдавією про підлеглість останньої укладено за господаря Димітря Кантеміра, підписаний у Луцьку 3-13.IU.1711 р. Цим разом Москва зорганізувала військову виправу в Молдавію, але цар Петро I і господар Кантемір під Станілештами над Прутом (у середці Молдавії) опинилися в турецькому оточенні, звідки змогли вирватися тільки чудом і підкупом.

Наступним писаним конституційним актом для Молдавії був т.зв. «Органічний статут» (*Regulamentul organic*), але тоді як Буковина, так і Басарабія вже вийшли зі складу Молдавської держави.

2. АДМІНІСТРАЦІЯ І СУД

Справне управління: адміністрація, фінанси й судочинство можливе тільки з поділом території на менші територіальні одиниці з призначенням для керування ними окремих відповідальних осіб.

Не маємо точних даних про територіальний поділ Молдавії у початковий період існування цієї держави. Можна припустити, що було збережено поділ із попередніх часів історії цих просторів, а зокрема часів володіння тут Київської і Галицько-Волинської держав, а саме поділ на волості й села та «міста». Але про це нема точних джерел.

Після сконсолідування у Молдавії державної влади ми стрічаємо тут поділ території на цінути (округи), околи й села, з їхніми окремими керівниками, які в різні часи мали різні назви. Вони, звичайно, мали адміністративні, особливо фіiscalні, й судейські функції. У

⁶ Ibidem, Vol. II, pag. 792

⁷ Ibidem. Vol. III, pag. 185 irtm.

фортифікованих центрах цінутиами керував воєводський представник — староста або паркалаб. В їх компетенцію входили також військові питання.

Молдавія мала 24 цінути, з котрих на Буковині було два: Чернівецький і Сучавський цінути, а в Басарабії — шість. У ХУІІ ст. міста й містечка мали певну автономію, з виборним керівником. Але верховний нагляд над ними здійснювали представники господаря — паркалаб або староста. Міста творили своєрідні звичаї, якими керувалися.

На початку існування Молдавської держави воєвода-господар був верховним суддею, до якого можна було звертатися в усіх справах. Державний устрій Молдавії не знав феодального судочинства.⁸ Господар передавав окремі справи на розгляд придворним боярам або місцевим урядовим достойникам. Детальний образ судового правування перед господарем і його диваном описав господар Дімітрій Кантемір у своєму творі «Опис Молдавії».⁹

Після вступу господаря Кантеміра в союзні стосунки з Московією проти Туреччини султан вже не мав довір'я до господарів з молдавських автохтонів і призначував господарями греків. Прийшла доба т.зв. «фанаріотів». У цей час увесь державний апарат — від воєводи до останнього службовця — виконував свої урядові обов'язки для збагачення, для видушення з населення якнайбільше грошей. Всі уряди купувалися, «ліцитувалися» за гроші, котрі опісля із зиском здиралися з платників податків.¹⁰

Щодо судочинства, то господар майже завжди залишав за собою розгляд у дивані справ про вбивства та пірвання дівчат. У його компетенції були також справи великих бояр. Дані комусь судові обов'язки він міг завжди відібрati і передати розгляд справи іншій особі. Його повноваження судочинства могли стосуватися до окремої справи або до всіх цивільних і карних справ меншої ваги.

Керівники цінутик й околів були не тільки адміністраторами й суддями, але й виконавцями засуду, інкасаторами грошових кар (глоби). Глоба була найчастішою карою — значним джерелом прибутків для тих, що судили. Її стосовано навіть за вбивства: тут вона мала назву «душегубіна» (від душегубства). Коли вбивця був немаєтний, родина вбитого здійснювала помсту. В іншому випадку вбивцю страчувано. Душегубіну платило село, на терені якого знайдено

⁸ I.C.Filitti-Eugen Decusara-Al.Costin: Organizarea judecătorească în România. ‘Enciclopedia României’ Vol. I Bucureşti, 1938, pag. 328

⁹ Dimitrie Cantemir, op. citat, pag. 178-184

¹⁰ Istoria României, Vol. III, pag. 692 urm.

тіло вбитої людини — коли не знайдено між мешканцями села вбивцю.¹¹ Це залишок із староукраїнського звичаєвого права. Пізніше такі випадки служили приводом для господаря села вільних селян перетворити в залежних.

У Молдавії карне справування прикметне своєю жорстокістю, з уживанням тортур, щоб примусити визнати вину. Звичайними карами за злочин були бичування, таврування розпеченим залізом, калічення і каторга в соляних копальнях. Смертну кару виконувано через повішання, ставлення на паль і відрубання голови.¹²

Іншою прикметою молдавського судочинства була нерівність перед судом. Це найкраще ілюструє постанова в договорі між Польщею і Молдавією від 1540 р., згідно з якою свідчення залежного селянина проти свого пана не можна було приймати за доказ.¹³

Юрисдикцію над вільними селянами мали місцеві воєводські представники (ворники, старости, паркалаби) та сільські старости-ворники.¹⁴ Залежних селян судив — за винятком вбивства — сільський староста-ворник, якого обирали ті самі селяни, за згодою землевласника.¹⁵

Нагляд над місцевими суддями (цінутив і околів) мав достойник центрального уряду, т.зв. великий ворник спочатку один, а від 1568 р. два; для північної частини держави з осідком у місті Дорогой і південної — у місті Берлад. Вони мали судові компетенції у малих і великих справах, могли судити за вбивства і накладати смертні кари.¹⁶

Як господар, так і великі бояри могли передавати судові справи своїм підлеглим урядовцям. Отже, не було точно визначених обов'язків. Рішення не були остаточними, бо господар міг їх змінити або поновно розглядати.¹⁷ Не було поваги судженої справи. Апеляції були немов скарга перед вищим на нижчого, немов якийсь адміністративний акт.

У ХVIII ст. зникає юрисдикція великих ворників. У цінатах розглядають судові справи представники господаря — ісправники, а над ними «велици» бояри з дивану на чолі з господарем. Нема ще відокремлення судових функцій від адміністративних і фіiscalьних.

У відсутності постанови про повагу судженої справи невдоволена сторона могла поновно подавати в суд суджену вже справу. Навіть

¹¹ Ibidem, Vol. II, pag. 332 urm.

¹² Ibidem, Vol. III, pag. 700

¹³ Istoria României. Vol. II, pag. 331

¹⁴ Ibidem, pag. 332

¹⁵ Ibidem, pag. 332

¹⁶ I.C. Filitti-Eugen Decusara-Al. Costin. op. citat, pag. 329

¹⁷ Ibidem, pag. 330

справи, вирішені самим господарем і його диваном, могли поновно розглядатися новим господарем.¹⁸

За господаря Олександра Доброго була введена окрема плата для тих, котрі відновлювали судову справу.¹⁹ Ця оплата була поважною перешкодою поновлювати судову справу, зокрема для бідного населення.

Суд у Молдавії треба вважати становим, бо судді належали до боярсько-шляхетського стану. Взагалі, всі державні функції вважалися привілеєм боярської кляси-стану.

Побіч звичайних делегованих суддів: старости, паркалаба — керівників цінути, околаша — керівника околу (та суду дивану на чолі з господарем) був ще комунально-сільський суд сільського старости-ворника (звідси на Буковині сільського війта, старосту — називали «двірником», від слова «ворник»), який судив справи селян, мешканців села, які були меншої ваги. Okрім того, були ще міські суди, у містах з певною адміністративною автономією. Особливо міста, які користувалися привілеєм т.зв. магдебурзького права. Як сільські, так і міські судді обиралися співмешканцями. Вони не були компетентними судити справи за вбивства й пірвання дівчат.

Важливими були церковні суди при єпископствах і монастирях. До їх компетенції належали справи духовних осіб і мирян за порушення релігійних і церковних обов'язків. Але вони не мали загальної компетенції — за винятком випадків, коли господар передавав їм право судочинства над залежними селянами тих сіл, які йому належали. Але світські землевласники не мали юрисдикції над залежними селянами належних їм сіл — хібащо, у виняткових випадках, господар таким правом їх наділить.²⁰ З документів довідуємося, що господар передавав таке право монастирям та єпископствам. Так монастир Нямц (тут у 1474 р. з наказу Стефана Великого переписано слов'янський переклад візантійського юридичного збірника Матея Властареса) отримав юрисдикцію навіть у карних справах над залежними селянами сіл, що йому належали.²¹ Таке саме право отримав монастир Побрата, над Серетом, на 8 сіл, які до нього належали.²² Таке саме право юрисдикції отримав монастир Бистриця над 32 селами, а між ними над

¹⁸ *Alexandru D. Xenopol*, op. citat. Vol. III, pag. 43 urm.

¹⁹ *Istoria României*, Vol. II, pag. 333

²⁰ *Ibidem*, Vol. II, pag. 331

²¹ *Alexandru Gonta: Domeniile feudale si privilegiile mănăstirilor moldovenești în timpul domniei lui Ștefan cel Mare. ‘Biserica Ortodoxă Română’*, Buletinul oficial al Patriarhiei Române. 5 Mai 1957, pag. 439 urm.

²² *Ibidem*, pag. 441

буковинськими селами Мериції, Дарманешти й Ставчани,²³ а також монастир Путна, на Буковині, над залежними селянами 30 сіл, які належали монастиреві, а між ними буковинські села: Балківці, Ширівці, Козмін, Климівці й Фратівці.²⁴

У 1628 р. господар Мирон Барновський-Могила подарував церкві св. Вознесіння в Ясах село Топорівці, на Буковині,²⁵ а господар Антіох Кантемір у 1705 р. підтвердив цей дар монастиреві згаданої церкви і передав ігumenові цього монастиря право судити мешканців села Топорівці, навіть за вбивства.²⁶ Це право монастиря судити мешканців села Топорівці підтвердив у 1708 р. господар М.Раковіца.²⁷

З документу господаря Скарлата Гіки від 1758 р. виходить, що до вищезгаданого монастиря належали буковинські села — не тільки Топорівці, але також Денисівка, Ленківці, Кожушне й Берегоміт.²⁸

²³ Ibidem, pag. 447

²⁴ Ibidem, pag. 449-450

²⁵ Franz Adolf Wickenhauser: Bochotin oder Geschichte der Stadt Czernowitz und ihrer Umgebung. Heft 1, Wien, 1874, Seite 72-75

²⁶ Ibidem, Seite 93-94

²⁷ Ibidem, Seite 95-96

²⁸ Ibidem, Seite 115-116

3. ЦІВІЛЬНЕ Й КАРНЕ ПРАВО

Коли говоримо про право, то, звичайно, маємо на увазі організоване суспільство, організацію суспільства в державі, яка встановлює правила, що нормують взаємини громадян між собою і їхні взаємини з державною владою.

Часто державна влада визнає правом те, що самі громадяни вважають справедливим у взаєминах між собою, те, що життєвий досвід вказував їм як справедливе й доцільне; те, що усвідомлювалося як справедливий звичай й отримувало визнання як право.

Гарантом здійснення права є влада, а носієм влади є держава. Громадяни підкоряються її політичному авторитетові та її законам. Тому ми називаємо закони держави законами громадянина — хоч, може, влада держави є чужою громадянинові, накинена йому шляхом завоювання, окупації. Таке право громадянина є його правом, бо воно визначує його правне становище, його правний статус, його правозадатність в спільноті-державі, в якій він проживає, яка дає йому правну охорону його особистої свободи і його майна. Але її накладає на нього певні обов'язки до спільноти, держави.

У відсутності писаного права основним джерелом права в суспільному і державному житті Молдавської держави було, у перші сторіччя її існування — у всіх галузях права — звичаєве право, «право країни». Звичаєве право постійного й одноманітного застосування, яке переходило у звичку, побут і свідомість певної групи людей чи всього населення. Це був продукт безпосередньої народної творчості. Звичаєве право було засобом регулювання поведінки людей у громаді. У молодій Молдавській державі правний звичай був переважним видом права. Правування як у цивільних, так і в карних та процесуальних справах відбувалося на підставі норм, устійнених довговіковою практикою та переконанням в їхню справедливість і невимушеною волею їх дотримуватися. Вони були обов'язковими правилами поведінки, бо містили в собі життєву справедливість, правду. Стосуванням цих норм неписаного права народ надавав їм авторитет закону. Мудрий законодавець ніколи не нехтує правними звичаями, які за своєю природою є консервативними, хоч вони не є мертвим правом, а діють з пристосуваннями до нових умов. Недарма звичай називають матір'ю всіх прав. Ба й писане право часто виникає із звичаю.

У правному оформленні чужих імперій на українській землі не зникали норми українського права, і можливість для української спільноти на своїй землі такі норми творити залишалася.

У початкові часи існування Молдавської держави воєводські хризови були єдиними писаними документами юридичного характеру.¹ Але вони мали тільки в податкових справах дещо загальний характер. Звичайно вони стосувалися тільки окремих осіб або окремих справ.

У Молдавській державі діяли ще старі звичаї, що виникли з давніх-давен, може ще з часів володіння цими просторами Київської Руси, під впливом т.зв. права юристів — «Руської Правди» та «Кормчих книг», а згодом збірників візантійського права. Можна твердити, що звичаєве право на пізніших просторах Молдавії складалося на основі християнської моралі й принципів візантійсько-римського права.

Нова молдавська влада не скасувала приватного правопорядку, залишаючи в силі старе звичаєве право. Правила «Руської Правди», поза всяким сумнівом, стосувалося і на цих землях до появі тут Молдавської держави. Інститут «верви» — сільської спільноти,² солідарної одиниці, зв'язаної правилом кругової поруки, ми стрічаємо також у молдавському звичаєвому праві. Правило «іти по сліду» і «відводити слід» (ст. 70 поширеної «Руської Правди»), а саме випадки, коли село не могло знайти злочинця між своїми членами, ані «відвести сліди», — стрічаємо більше документів про відповідальність села за вбивство людини. На терені села Альботени, на Буковині знайдено труп убитого грека. Не виявлено злочинця. Староста м. Чернівців заплатив грекам за «душогубство» (дав 158 волів і коров, 20 коней і 600 овець), а господар Богдан документом від 1570 р. визнав вільне село власністю старости, зробивши вільних селян — залежними старости.³ А на основі грамоти господаря Петра від 25.8.1454 р. звільнено монастир Молдавиця, на Буковині, від плати за «невідведення сліду» від готаря-межі села.⁴ Звільнено від «гонення сліду» і «відведення сліду» від готаря села — документ господаря Стефана №54 від 31.8.1458 р.⁵ На левадах, що належали до міста Чернівців, знайдено два трупи замордованих поляків. Місто відмовилося від цих левад, які лежали по другий бік ріки Пруту — очевидно не можучи знайти злочинців, ані «відвести сліди» від своєї власності. Тоді боярин М.Гаврілаш заплатив душогубство, а господар Мирон Барновський-Могила призначав за ним у власність згадані левади й подарував присілок Денисівку згаданому бояринові: грамота від 8.4.1627 р.⁶ Пізніше, за господаря Василя Лупула уряд

¹ *Istoria României*, Vol. II, pag. 333

² С.В.Юшков уважав, що «верв» — це «большая семья», а Б.Д.Греков — що це сільська спільнота. Див. про це: *М.Н.Тихомиров*, «Пособие для изучения «Русской Правды». Изд. Московского Университета, 1953, стор. 88 і примітка до стор. 3

³ *Stefan G. Longinescu*, op. citat, pag. 268

⁴ Українські грамоти ХУ ст. АН УРСР, Київ, 1965 док. 50, стор. 102

⁵ *Там таки*, стор. 107

⁶ *Франц Адольф Вікенгавзер*, цит. твір, стор. 71-72

міста Чернівців пробував відсудити згадані левади, але воєводський суд відмовив у позові: грамота господаря Лупула від 30.9.1635 р.⁷

4. ВІЗАНТІЙСЬКЕ ПРАВО Рецепція візантійського права

Побіч звичаєвого права, широко стосувалося в Молдавії т.зв. «право юристів» — візантійсько-римське право, яке прийнялося тут, як звичай, шляхом практичного стосування. Деякі збірники візантійського права — як «Сінтагма» Властареса — були копійовані з наказу самого господаря, очевидно для практичних потреб. Так вони шляхом практичного стосування набирали сили фактичної рецепції. Цілком правдоподібно можна твердити, що фактична рецепція візантійського права відбувалася за посередництвом Церкви. Церковні суди — митрополічі й єпископські — стосували засади візантійського права на основі т.зв. «Кормчих книг», номоканонів, як у родинно-цивільних, так і в карних справах. Господарі часто передавали судові функції монастирям і єпископствам над мешканцями сіл, які їм належали. У церковних судах ХУІІ ст. візантійські пам'ятники права були практичним кодексом для церковних суддів, а також і для підсудних, які приймали рішення на основі такого права. Поширення цього права в Молдавії мало велике значення для поширення правосвідомості широких мас країни. Таким способом відбувалася фактична рецепція римського права, яке перейшло фільтр візантійського права. Вонс стосувалося в Молдавії сторіччями, а в Басарабії частинно до поширення тут румунського загального законодавства в 1928 р.

Але потрібно підкреслити, що візантійське право в Молдавії вважалося допоміжним правом, побіч звичаєвого і молдавського писаного законодавства.⁸ Тому студіювання історії права Молдавії було б однобічним без вивчення тут історії візантійського права.

* * *

Приглянемося ближче до цих популярних у Молдавії пам'ятників візантійського права. Найстарішим із цих пам'ятників була Еклога царів Лева Ізавріянина й Константина Копроніма, видана, мабуть, у 726 р. для практичних потреб. Це були короткі винятки-витяги із збірників Юстініяна: Інститутів, Дігест, Кодексу та Новель, але з поправками зі звичаєвого права. Бо юстініянівське право з бігом сторіч стало малодоступним і незрозумілим більшості громадянства. Дуже цікавою є передмова авторів Еклоги, де ми читаємо таку гуманну

⁷ Там же, стор. 79-80

⁸ Stefan G. Longinescu, op. citat, pag. 353

християнську пораду-наказ тим, що виконуватимуть цей закон: «... ТИМ, що поставлені виконувати закон, рекомендуємо й наказуємо, щоб вони здержувалися від усіх людських пристрастей (пороків); щоб видавали рішення дійсної справедливості на основі здорового розсудку; щоб не гордували убогими і не минали без догани багатого, який чинить несправедливість».⁹

Еклога має 18 капітулів і 143 параграфи та охоплює основи цивільного й карного права. Звичаєве право в Еклозі було запозичене від різних народів, з якими Візантія входила в контакт, а між ними й слов'янами.¹⁰

Еклога в слов'янському перероблені, в короткій збірці, діяла в Болгарії як «Закон судний людям» — закон судження мирян — невідомого авторства й часу появи.

Проф. Ст.Берекет приписує Еклозі християнський характер. Він робить такий висновок з передмови, де зазначується, що автори, складаючи цей збірник, «вибирали те, що миля Богові і корисне спільноті».¹¹

Не було повного перекладу Еклоги на слов'янську мову ані в Болгарії, ані в Сербії, бо після появи «Базилікалів», як чинного права, Еклога втратила своє значення — як безпосереднє джерело. Але якщо йдеться про болгарський «Закон судний людям», з його 32 капітулів — 29 були запозичені з Еклоги.¹²

* * *

Деяку подібність і спорідненість із Єклою має важлива візантійська юридична пам'ятка під назвою «Хліборобський закон» ('Nomos georgicos,Lex colonariae'), який з'явився у III ст., приблизно в час появи Еклоги. Цей закон звичайно додавався наприкінці манускрипту (копії) Еклоги, а також Шестикнижя Гарменопула.¹³ Головним джерелом «Хліборобського закону» була Еклога. «Хліборобський закон» — це кодекс сільської поліції, права селянина. Цей закон майже повністю увійшов до першого молдавського писаного кодексу Василя Лупула 1646 р.— як його перша частина.

⁹ St. Gr. Berechet, Istoria vechiului drept românește. Izvoare, Vol. I, Iași, 1933, p. 47;
Эклога. Византийский законодат свод VIII в. Москва, 1965, стор.42

¹⁰ St. Gr. Berechet, op. citat, Vol. I, pag. 49-50

¹¹ Ibidem, pag. 46 urm.

Еклога, цит. твір, стор. 42

¹² St. Gr. Berechet, op. citat, pag. 53

Повний переклад Еклоги російською мовою вийшов уже в наші часи, у виданні АН ССР, в перекладі й з коментарем Е.Липшица. Москва, 1965

¹³ St. Gr. Berechet, op. citat, pag. 60

Своєрідною рецепцією візантійського права на молдавському ґрунті був «Підручник» Андronаке Доніча 1814 р. В ньому Доніч користувався, як джерелом, також Еклогою. «Підручник» Доніча, допущений урядом у Молдавії — це короткий збірник постанов, вибраних із «Царських Книг» (Базілікалів), із зазначенням книги, титулу, глави й параграфу даного джерела. «Підручник» складений за дорученням господаря Скарлата Калімаха (Яси, 1814 р.), отже був офіційним правним збірником. У Басарабії допущений урядом й стосувався тут частинно до поширення на Басарабію загального румунського законодавства в 1928 р.

Основним джерелом «Підручника» Доніча був візантійський правний пам'ятник «Базілікали», а також збірник Константина Гарменопула «Шестикнижжя» та інші візантійські джерела і звичаєве право, друковане в «Підручнику» Доніча дрібним шрифтом.¹⁴

У 870-их роках, наказом імператора Василя Македона, з'являється новий збірник (підручник) законів візантійського права «Прохірон» (*Prochiron nomos; Prochiron legum*) — переважно цивільного права, розміром 40 титулів. Була поставлена мета «вичистити» старі суперечності й постанови, що вийшли з ужитку.

Титули Прохірону — I-XXI запозичені з Юстініянівського законодавства, а решта титулів XXI-XL складені під впливом Еклоги Лева Ізаврійського.¹⁵ Цей збірник був у великій пошані, як авторитетне джерело, доки існувала Візантійська імперія. Ним користувався у великій мірі Гарменопул, коли складав своє «Шестикнижжя» (*Hexabiblos*) у 1345 р.

Майже одночасно імператори Василь Македон і його син Лев Філософ приступили до зібрання в один збірник законодавства Юстініяна (Дігест, Інститутів Кодексу і Новель), який був завершений у великій праці — 60 книг, у 6 томах під назвою «Базіліка» (886-892), знаний у слов'янських народів (а також у Молдавії) під назвою «Царські закони». Основним джерелом «Базілікалів» було Юстініянівське законодавство, а також «Прохірон» та його нове виправлене видання під назвою «Епанагога».¹⁶ Молдавський господар та історик Дімітрій Кантемір, а зокрема проф. Ст.Лонджінеску твердили, що «Базілікали» вживалися в Молдавії з початку її постання та що господар Олександер Добрий на основі цього джерела склав окремий кодекс законів. Проф. Константин Спулбер, Ст.Берекет, проф. Леонід Кассо та інші доказали, що кодексу Олександра Доброго ніколи не було.¹⁷Що до законодавства

¹⁴ St.Gr.Berechet, op. citat, pag. 191

¹⁵ Ibidem, pag. 79

¹⁶ St.Gr.Berechet, op. citat, pag. 84 urm.

¹⁷ Dimitrie Cantemir, op. citat, pag. 177;
Stefan G. Longinescu, op. citat, pag. 12-29

В.Лупула, ані у Молдавії, ані на Волошині не було автохтонного кодексу, а могли кружляти по монастирях та єпископствах копії номоканонів візантійського походження, як номоканон патріярха Фотія (820-891) 880 р., підручник візантійського права, складеного в Тессалоніках ченцем Матеєм Властаресом 1335 р., або, врешті номоканон Малаксаса, виданий у Тебах у 1562 р.

Але переклади «Базілікалів» на слов'янські та румунську мови були тільки фрагментарні, і то пізнішого часу, аж у ХVІІІ ст. — часів фанаріотів. Але в цю добу грецький вплив у Молдавії був такий великий, що молдавська освітня верства могла користуватися візантійськими законодавчими пам'ятниками, навіть написаними грецькою мовою. Вже в родині господаря В.Лупула грецька мова була другою «рідною» мовою. До того часу рецепція візантійського права відбувалася тільки в слов'янських перекладах.¹⁸ «Базілікали» не знали слов'янського перекладу, бо це був заобширний комплект у шістьох томах.

Задум авторів «Царських законів» (Базілікалів) «очистити» Юстініянівське законодавство від пізніших «засмічень» та суперечливих постанов шляхом видання «Прохірону» (Ручного закону) та «Базілікалів» не могло витиснути звичаєвого права, яке продовжувало стосуватися в судовій практиці. Право Еклоги й Прохірону продовжувало діяти як пам'ятники східньоримського права в дусі християнських моральних правил, з части покликанням на св. Письмо, бо Еклога й Прохірон стояли більше на ґрунті звичаєвого права, а не старого римського права.¹⁹

* * *

У ХІІІ ст. з'являється дуже поширений, в абетковому порядку, збірник витягів з «Базілікалів» — ‘Sinopsis Basilicorum’ . Починається збірник окремим розділом, поза абеткою, «про християнську православну віру».

Довгі віки, до появи в Молдавії цивільного кодексу Калімаха в 1817 р., а в Басарабії до 1928 р., «Базілікали» часто цитувалися як джерело, коли вияснювалися суперечливі постанови чинних там Гарменопула й Доніча.

* * *

Суддя із Салонік, Константин Гарменопулос (1320-1382) склав 1345 р. Підручник права — ‘Procheiron nomon’ — ‘Hexabiblos’ — «Шестикнижжя», бо складений із 6 частин — книг. Джерелом «Шестикнижжя» послужили «Прохірон» імператора Василя Македона, «Сінопсіс Базілікалів», «Новели» візантійських імператорів, «Еклога»

¹⁸ C. Spulber: Cursul de istoria dreptului român (Litigrafiat). Cernăuți, 1926, pag. 388 urm; St. Gr. Berechet, op. citat, pag. 88 urm.

¹⁹ М.Грушевський: Історія України-Русі. Т. III, Нью-Йорк, 1954, стор. 552

Лева Ізаврянина та патріярші постанови, затверджені імператорами-тощо.²⁰

«Шестикнижя» Гарменопула — це останній збірник візантійського права перед зайняттям Царгороду турками, підручник переважно цивільного й процесуального права, а VI-та книга — це переважно карноправні постанови канонічної закраски. Але цей збірник, оснований на різних джерелах, мав багато суперечних постанов, яких Гарменопул не старався розв'язувати. Він обмежувався тільки повнотою юридичного матеріалу даного правного інституту. Тому цей підручник не був останнім словом у розв'язці спірних питань. Для їх розв'язки часто треба було звертатися до оригінальних джерел.²¹

Турецький султан дозволив стосувати «Шестикнижя» у судах митрополичих і єпископських для православних християн, підкорених турками, які входили в юрисдикцію Константинопольського патріярха. Тому після визнання Молдавією васальної залежності від Туреччини в 1513 р. «Шестикнижя» набувало тут право рецепції. В кінці друкованих і переписуваних примірників «Шестикнижя», в додатках, звичайно знаходиться «Хліборобський закон» (*Lex colonariae*)^{21a}

* * *

Майже одночасно з «Шестикнижям» Гарменопула з'являється у 1335 р. новий пам'ятник візантійського права — «Сінтагма» ієромонаха Матвія Властареса. Це практичний юридичний твір, укладений в абетковому порядку, канонічного, але рівночасно й цивільного права, що його постанови знаходяться у канонічному праві. Цей правний підручник був перекладений на слов'янську мову в 1347 р. і вже в той час дістався у Молдавію та вживався потім у монастирських і єпископських судах, здобувши рецепцію в Молдавії у такому перекладі.²² Від половини ХУ ст., з наказу господарів, почали копіювати деякі збірники візантійського права, а між ними й «Сінтагму» Властареса, яку скопійовано²³ в монастирі Нямц у 1472 р. «Сінтагма»

²⁰ St. Gr. Berechet, op. citat, pag. 101

²¹ О. Я. Пергамент: Приданое по бессарабскому праву. Опыт комментария законов Арменопула и Донича. Одесса, 1901, стор. 11

^{21a} Критичне академічне видання «Хліборобського закону» російською мовою видала АН ССР, Ленінградський відділ, 1984 р. Стор. 1-280 18 x 28 см. Під загальною редакцією І. П. Медведева. Коментар до грецького списка «Хліборобського закону» — Б. Э. Липшиц, а частину про видання слов'янсько-руської версії «Хліборобського закону» підготовила Е. К. Пиотровская. У цій праці автори подають грецьку версію «Хліборобського закону» — ст. 1-85 (стор. 97-128), в оригіналі і в перекладі на російську мову; а також старослов'янський рукопис «Хліборобського закону» (який знаходиться у додатку до компіляції «Книги законные» ст. 1-83 (стор. 234-246) з додатком закону про кари — ст. 1-68 (стор. 247-252) та про розвід ст. 1-20 (стор. 252-254) і про свідків — ст. 1-31 (стор. 254-256)

²² St. Gr. Berechet, op. citat, pag. 124

²³ Istoria României, Vol. II, pag. 333

мала в собі цивільні й карні постанови. Про часте користування «Сінтагмою» Властареса свідчить велике число її копій, знайдених по різних монастирях.

Гасла слов'янського перекладу не відповідали грецькій абетці, в якій був складений оригінал. Цар Іван Грозний у 1556 р. звернувся до молдавського господаря Олександра Липушняну, щоб той доручив упорядкувати матеріал «Сінтагми» Властареса за порядком слов'янської абетки. Цю працю виконав упродовж чотирьох років романський єпископ Макарій, який переслав даний рукопис цареві. Але рукопис застряг у дорозі. Відкрив його аж у 1870 р. проф. Ом. Калюжняцький у архівах м. Львова.²⁴ «Сінтагма», мабуть, і там була потрібна.

Цікаво, що український т.зв. «Київський номоканон» мав за основу грецький оригінал, в склад якого входив і матеріал із канонічної «Сінтагми» Властареса.²⁵

У Молдавській державі римське право у візантійському оформленні широким річищем вливалося в правне життя цієї держави. І то не тільки в церковному судочинстві. Принципи юстініанівських і післяюстініанівських збірників цивільного й карного права мали широке застосування. Взагалі, візантійсько-римське право було широко прийняте у першому молдавському кодексі господаря Василя Лупула 1646 р.

* * *

Потрібно ствердити, що основним правом у Молдавії було звичаєве право. Законодавчі акти господарів у початковий період, аж до ХVII ст., мали імпровізований партікулярний характер і стосувалися до вузького кола або мали своїм предметом зовсім окрему ділянку: податків чи привілеїв. Ці акти не мали загального характеру і не могли застосовуватися до всього населення країни.

Зауважимо, що права чужинців-купців у Молдавії були мало обмежені. Вони мали право набувати тут нерухоме майно, зокрема по містах, але згідно зі звичаєвим правом їх майно могли успадковувати тільки їх діти. У відсутності дітей — спадщина переходила на користь господаря.²⁶

Першим молдавським «автохтонним» законодавчим твором загального характеру був кодекс Василя Лупула від 1646 р. Оригінальна є його титульна назва: «Румунська книга поучень з імператорських законів та інших постанов, з наказу і в цілості, за рахунок Василя Воєводи, господаря краю Молдавії, перекладена з

²⁴ St. Gr. Berechet, op. citat, pag. 126;

Олександр Лотоцький: Українські джерела церковного права. Варшава, 1931, стор. 81

²⁵ Олександр Лотоцький: цит. твір, стор. 90

²⁶ Alexandru D. Xenopol, op. citat. Vol. III, pag. 43

різних писань з грецької на румунську мову. Друковано в монастирі Трьох Святителів у Ясах, року 1646 від народження Христа».²⁷

Кодекс Лупула складається з двох частин і має разом 1.194 статті.²⁸ Джерелом першої частини послужив відомий вже «Хліборобський закон» (*Leges colonariae*). Перша частина має 16 розділів («причин») або разом 252 статті. Але молдавський законодавець не включив з «Хліборобського закону» 11 статей або користувався копією, в якій їх не було. Майже всі постанови «Хліборобського закону» з молдавського кодексу мають свої відповідники в юстініянівських книгах, так що можна твердити, що ці останні є джерелом перших. Може тому «Хліборобський закон» має назву ‘*Justiniani imperatoris leges*’, або *leges colonariae ex libris Justiniani piae memoriae imperatoris selectae*, а в «Прохіроні», де вміщена також «Еклога», титул XXУ відтворює майже в цілості «Хліборобський закон», який (тут) має назву ‘*de colonis Justiniani imperatoris*’.

Перша частина кодексу має переважно цивільно-правний характер, з небагатьма карно-правними постановами.

Друга частина кодексу під загальною назвою «Імператорських законів» має 77 глав або разом 942 статті. Її джерелом є праця середньовічного італійського романіста Проспера Фарінаціуса *Prosper Farinaccius (1544-1614)* : *Praxis et theoricae criminalis*, але вона має, у свою чергу, першоджерело — візантійський пам'ятник «царських законів» («Базілікали»).²⁹ Ця частина кодексу має переважно карно-правний характер — хоч і тут попереткані постанови цивільного й цивільно-процесуального права.

Кодекс Лупула вводив суворіші кари, передбачаючи смертні кари не тільки за вбивство й зраду, але й за кражу свійських тварин та за невиконання наказу господаря.

Законодавство Лупула має переважно світський характер. Молдавський законодавець вибирал із візантійсько-римських джерел, якими він користувався, тільки те, що могло бути придатним для молдавського населення, пристосовуючи його до місцевих молдавських умов. Але він не тільки вибирал постанови з візантійсько-римських джерел, але часто вставляв правила з місцевого звичаєвого

²⁷ ‘Carte românească de învățătura dela pravilele imparatești și dela alte giudete cu zisa si cu toata cheltuiala lui Vasile Voievodu și domnul țărăi Moldova di in multe scripturi tălmăcitate di in limba ilinească pre limba românească. In tiparul domnesc s-au tiparit in mănăstirea a Trei Sveatitele in Iași dela Hristos 1646’

²⁸ *Ioan D.Dan: De fontibus Codicis Moldavi a. 1646 deque eius doctrina et argumentes, ‘Acta scientiarum socialium’*. T.I, Romae 1959, pag.73-117; T. II, Monachii, 1965, pag. 71-166

²⁹ *St.Gr. Berechet, op. citat, pag. 173*

права.³⁰ Тому можемо погодитися з думкою акад. А.Оцеті про те, що нове молдавське писане законодавство було синтезом візантійського й місцевого звичаєвого права.³¹

Кодекс В.Лупула був першим «автохтонним» кодексом, але він у великій мірі базується на візантійсько-римських джерелах. Він охоплював загальні норми візантійсько-римського права, на основі якого видавалися судові рішення також у минулих сторіччях. Ці загальні постанови були зібрані в двох підручниках-збірниках, а саме в «сінтагмі» Матвія Властареса 1335 р. і в «Шестикнижі» Константина Гарменопула 1345 р.

Законодавство В.Лупула можна вважати становим правом загального характеру. Його вживано в Молдавській державі аж до появи нового цивільного кодексу Скарлата Калімаха 1817 р. та Криміального кодексу Стурдзи 1828 р.³²

Кодекс Лупула не був достатньо систематизований, а тому що в кодексі переважали карно-правні постанови — звичаєве й візантійське право, передусім «Шестикнижя» Гарменопула й підручник Властареса, продовжували далі діяти в Молдавії. Важливо, що в цьому кодексі була постанова (гл. 58 пар. 2) про те, що «Царські книги» (Базілікали) вважалися нарівні з місцевими звичаями.

Про те, як часто стосовано у Молдавії кодекс Лупула,— тяжко говорити, бо в судових рішеннях до судової реформи К.Маврокордата 1730-тих років не було звичаєм подавати статті й назви закону, вживаного в даній справі.³³.

Кодекс Лупула, як пам'ятник станового суспільства, помітний неріvnістю особи перед законом, залежно від її приналежності до вищої або нижчої кляси-стану.³⁴

До появи нового законодавства об'єднаних румунських воєводств Молдавії і Волощини 1850-тих років потрібно побіжно згадати про писаний закон Молдавії під назвою «Соборная грамота-хризов» (Sobornicescul hrizov) господаря Олександра Маврокордата, виданий 28.12.1785 р.³⁵. Метою цього хризового було запобігти зловживанням, які чинилися на шкоду третіх осіб при складанні актів дарувань, продажу й застави нерухомостей, а також порушення постанов про одруження між

³⁰ St. Gr. Berechet, op. citat, pag. 166

³¹ Istoria României, Vol. III, pag. 698

³² Stefan G. Longinescu, op. citat, pag. 264

³³ St. Gr. Berechet, op. citat, pag. 169

³⁴ Stefan G. Longinescu, op. citat, pag. 259

³⁵ Цей хризов перекладений на російську мову 1824 р. директором Духовної семінарії в Кишиневі о.Петром Куницьким для потреб судових інстанцій у Басарабії

вільними особами й циганами. Хризов складався з двох частин і охоплював разом 17 статтей.³⁶

5. ПРИВІЛЕЙ ПОДАТКИ

Господарський стан Молдавської держави на її початковій стадії був у примітивному стані. Основною продуктивною силою було селянство з його хліборобськими продуктами. А головними продуктами були зернові продукти, вирощувані для власних потреб. Oprіч того, селяни займалися годівлею свійських тварин, частинно для збуту до Пруссії, Німеччини, Італії, Туреччини тощо. Імпортованими товарами були головно тканини, що їх набували переважно вищі суспільні кляси. Селянство задовольнялося власними виробами.³⁷

Брак писаних законів про організацію державних органів і їх справування давав широкі можливості цим органам вести державні справи за власним розумінням, збільшуючи загальну кількість випадків сваволі, насильства тощо. І то від низових аж до центральних державних органів, включно з господарем.³⁸

Звільнення від державних тягарів та інші привілеї було правом господаря, який «розщедрювався», часто коли йому цього хотілося, з власної примхи.

Але більшою аномалією було те, що збір податків або й судочинство часто передавалися у приватні руки, приватним особам, як привілей і джерело прибутків. Такі концесії-привілеї отримували переважно монастири. Деколи господар дарував боярінові села (залежних селян), а рівночасно переуступав на його користь всі данини, належні від селян державі, або й право судочинства над цими селянами.³⁹ Державні тягарі несло переважно селянство. Податки були двоякі: 1) поголовщина (*tributum capitis*), яку платило просте населення, селянство; 2) податок від наявного маєтку, який платили бояри й селяни. Декларована шляхта, т.зв. мазилі, платили й поголовщину, але їх обкладали індивідуально, а не греміяльно — на «чісла».⁴⁰

Політичні зміни в зв'язку з турецькою залежністю вимагали все більше грошей, які могли прибувати від нових податків, але лягали тягарем, передусім, на плечі неуправільованої кляси — селян. Так до попрередніх податків додаються нові: «від диму» (*fumarit*), від числа огнищ у кожному домі; оплати від різних тварин, контрибуція маслом

³⁶ St. Gr. Berechet, op. citat, pag. 357-360

³⁷ Alexandru D. Xenopol, op. citat. Vol. I, pag. 270 urm.

³⁸ Alexandru D. Xenopol, op. citat. Vol. II, pag. 200

³⁹ Alexandru D. Xenopol, op. citat. Vol. II, pag. 201 і подані тут джерела

⁴⁰ Alexandru D. Xenopol, op. citat. Vol. II, pag. 202

для постачання турків; певну кількість вовчих шкур від кожного села; контрибуція молоком від корів (*sulgiu*) тощо.

Податки встановлювали господар. У різні періоди історії, із зміненими обставинами, мінялися розміри й назви податків. З появою нового господаря росла або зменшувалася кількість різних податків або їх висота. Від деяких звільнювалися у привілейовані стани: бояри, духовенство, монастирі. Однак траплялися випадки, коли, у критичні часи фінансових труднощів — великої оплати гарачу туркам — господар накидав податки на всі стани, навіть на бояр, духовенство, монастирі та іншу шляхту.

Податки розкладували свавільно й несправедливо, а всі вони вичерпували продуктивні сили народу. Найбільше руйнувало селян швидке зростання висоти особового податку, несплата якого викликала конфіскату землі вільних селян і перехід їх у стан залежних.⁴¹ Податки стягувано безоглядно, з використанням при тому рафінованих й варварських метод, з ужитком насильства.⁴² Податки селян визначувано греміяльно — гуртом на все село, і за повну сплату відповідало солідарно все село й кожний зокрема. За інкасування повної суми податків на своїй дільниці відповідав боярин, якому доручено стягувати податки. Він деколи мусів продавати свою власну землю, щоб додати до суми, якщо йому не вдавалося інкасувати її від платників податків.⁴³

Сіль була монополією держави, а також великі прибутки приносило державі цло-мито від імпортованих товарів.

Військову повинність власним коштом виконували всі власники землі й власним коштом — як бояри, так і вільні селяни, дрібні землевласники.⁴⁴

Піхота (*dorobańți*) рекрутувалася із залежних селян. Вони діставали за службу заплату.

6. РАЙІ

Турецькі олати-райі на молдавській території і їх правний статус

Туреччина, як сузерен над васальною Молдавією, в договорі від 1511 і 1513 рр. про підлеглість Молдавії гарантувала Молдавії повну адміністративну автономію та її територіальну цілість у обмін за сплату визначеного гарачу. На початку цих міжнародніх взаємин Туреччина

⁴¹ *Alexandru D.Xenopol*, op. citat. Vol. II, pag. 202

⁴² *Alexandru D.Xenopol*, op. citat. Vol. II, pag. 203

⁴³ *Alexandru D.Xenopol*, op. citat. Vol. II, pag. 204 і подані тут джерела

⁴⁴ *Istoria României*, Vol. II, pag. 336;

Dimitrie Cantemir, op. citat. pag. 169

шанувала взяті на себе зобов'язання, але тому що Молдавія часто старалася позбутися турецького ярма, Порта, зі свого боку, намагалася відповідно забезпечити свою зверхність над Молдавією аж до тої міри, що вона почала розпоряджатися молдавською територією, як своєю власною. Так доходить до творення на молдавській території окремих олатів-райів, а потім і відступлення міжнароднім договором 1775 р. північно-західної частини молдавської території — Буковини — Австрії, а 1812 р. Басарабії — царській Росії. В цьому місці розглянемо питання олатів, які стосувалися території Басарабії й Буковини.

Ці олати чи райі не творилися одночасно. Вже 1484 р., після здобуття фортець Акерману і Кілії, створено — як форпости, мостові причілки султана — Акерманську і Кілійську райі для забезпечення цих фортець. Ці фортеці й досить широкі смуги навколо них приєднано до Туреччини та заведено тут турецьку адміністрацію та судову юрисдикцію.⁴⁵ У 1538 р. створено Бендерську (Тігінську) райю, а Хотинську створено 1712 р., з приводу нової турецько-російської війни 1711 р. (і поразки військ царя Петра I та його молдавського союзника господаря Д. Кантеміра коло Станілешт, у середній Молдавії). З цього приводу у 1711 р. поширилося Бендерську райю. На дальніші 12 сіл у північному напрямі.⁴⁶

У 1713 р. Хотинську райю поширилося на більше числа місцевостей Чернівецького ціну (округи). Але вже в 1728 р. місцевості Чернівецького ціну вилучено з Хотинської райі й повернено в адміністрацію молдавського господаря.⁴⁷

Для історії, а особливо для історії права, питання турецьких райів на чужих територіях має окрім значення. Територія райів вважалася анексованою до турецької державної території. Райі творили на території чужої держави немов «острови», належні Туреччині. На них поширювалося турецьку адміністрацію, турецьке право й судочинство.

З моменту створення райі тут ліквідовано попередні форми землеволодіння: вся земля переходила у власність Порти. З цієї землі частину призначено до церковного фонду, частина залишалася під управлінням султана і частина залишалася на ленному праві, під опікою військових адміністраторів фортеці й райі.⁴⁸ Землю мали обробляти селяни — мешканці райі на користь тих, кому земля призначена.

⁴⁵ Акад. МССР: История Молдавской ССР. Т. I, Кишинёв, 1965, стор. 163 та наступні;

⁴⁶ В. С. Зеленчук: Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в. Акад. Наук Молд. ССР, Кишинёв, 1979, стор. 39

Istoria României, Vol. II, pag. 807

⁴⁷ В. С. Зеленчук: цитований твір, стор. 39

⁴⁸ Ion Neculce: Letopiseșul Țării Moldovei. București, 1963, pag. 301, 322

⁴⁹ История Молдавской ССР. Кишинёв, 1965, Т. I, стор. 163

Селяни платили турецькій державі гарач та інші податки, відбували панщину та мусіли працювати при фортецях та інших спорудах і давати підводи для різної транспортації.⁴⁹

Автохтонне християнське населення олатів було позбавлене різних прав: для них були видані окремі обмеження, щоб тримати їх у становищі повної нижчості в порівнянні з мусульманами. Їм було заборонено носити одежду, подібну до мусульманської. Зустрівшись з мусульманином, християнин був зобов'язаний зійти з коня і привітати турка.

Фортеці з олатами навколо них були завжди на воєнному стані, щоб забезпечити, на випадок несподіваних нападів ззовні, а також для нагляду та утримання «в руках» підлеглого населення країни, проти евентуального ворохоблення даного населення.

Населення олату було переважно хліборобське. Але звичайно були тут також ремісники й купці.

В наслідок економічного гніту та жорстокої експлуатації турками у районах економічне життя занепадало, зокрема через непевність тутешнього життя й майна. В таких обставинах широкі простори районів обезлюднювалися.

Про розміри олатів-райів можемо мати певну уяву, коли довідаємося, що, наприклад, Хотинська райя охоплювала понад сто сіл і простягалася від Дністра до Прута вшир, а довжиною мала відстань майже вдвічі більшу. За списком від 7.4.1717 р. Хотинська райя мала 93 села, з того знищених і спустошених 74, а заселених 19.⁵⁰ Але в цьому не було нічого дивного: часті польсько-турецькі й російсько-турецькі війни, головно за фортеці й навколоїшні місцевості, призводили до злиденної стану населення олатів, яке найбільше терпіло не тільки від воєнних дій, але й від суворої турецької адміністрації та від нав'язаних нею важких тягарів. Тому населення районів у великий мірі гинуло під час боїв або покидало свої оселі й переходило в безпечної місця. Зокрема мешканці районів у наддунайській, т.зв. «турецькій Басарабії» навколо фортець Кілії, Акерману та Ізмаїлу. У подібному становищі знаходилося автохтонне населення далі на північ, від ХУІ ст., у «татарському» Буджаку, з татарською власною автономною адміністрацією, з мусульманським правом і судочинством, з якими співжиття християнського населення було дуже важким. А тому, коли на цих просторах не стало татар і турків та їх адміністрацій, територія після них залишилася майже незаселена.

⁴⁹ Там таки, стор. 164

⁵⁰ АН СССР: Восточные источники по истории народов юго-восточной и центральной Европы, Т. II, Москва, 1969, стор. 140-160

Довкола фортифікаційних місцевостей і турецьких гарнізонів, з огляду на більшу тут безпеку й охорону, могли розвиватися відповідний до потреб промисел і торгівля, зокрема над Дунаєм, при фортецях Кілії та Ізмаїлу, а також Бендер-Тігіни.

Щоправда, турецька влада залишала за автохтонним населенням районів певну адміністративну й релігійну автономію. Мешканці села обирали свого війта-ворника, який репрезентував населення перед турецькою владою, а також виконував над автохтонами судові функції. Населення керувалося переважно власними звичаями.

Вже сама адміністративна й судова організації підкреслювали різницю в Оттоманській державі між мусульманами і християнами. Кожна з цих груп підпадала під окремі суспільно-правні режими.

Судочинство в районах було в руках кадіїв, призначених центральною турецькою владою. Кадії виконували й нотаріальні функції, зокрема мали висилати до Центру довірочні повідомлення про поведінку провідників даної адміністративної одиниці. Під їхню судову компетенцію підлягали мусульмани і християни на базі «святого закону» (Корану).⁵¹ При кадіятах діяли християнські судді, на чолі з місцевим ворником, який судив у справах цивільних і карних на основі звичаєвого права. Діяв також церковний суд, стосуючи приписи канонічного права.

Кадії були компетентні судити також християн, але ці останні мали право вимагати суду своїм місцевим суддею і на основі свого звичаєвого права.

⁵¹ Istoria României, Vol. II, pag. 813

IV

БУКОВИНА ПІД АВСТРІЙСЬКОЮ СУВЕРЕННІСТЮ

1. ЗАГАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ПЕРЕГЛЯД

Російсько-турецька війна 1768-1774 рр. була добрым приводом для Австрії поширити своє володіння далі на південний схід і відкрити для себе новий вигідний стратегічний шлях для сполучення Семигороду з Галичиною (у володінні Австрії вже від 1772 р.). Мова тут про північно-західну частину Молдавії, яка згодом отримала адміністративно-політичну і географічну назву «Буковина». Окупація цієї території відбулася за тихою згодою Росії.

Про відступлення Туреччиною Австрії цієї території велися дипломатичні переговори в Константинополі, а тимчасом Австрія вже в вересні 1774 р. окупувала цю територію, яку Туреччина договором в Константинополі від 7.5.1775 р. відступила Австрії. Австрія у своїх домаганнях до цієї території покликалася, між іншими аргументами, на історичну приналежність цієї території до Галицько-Волинської держави, а Галичина в той час вже входила в склад Австрійської держави.

Окремими договорами від 12.5. і 2.7. 1776 р. визначено розмежування відступленої Австрії території і решти території Молдавії.

Територія, яка перейшла тепер під австрійську адміністрацію, мала поверхню 14,438.8 кв.км. і згідно з таблею генерала Сплені від 1775 р. ця територія охоплювала 277 заселених місцевостей і 55 присілків та 26 монастирів.¹

Вона була поділена адміністративно на два цінути (дистрікти) і 14 околів (повітів). За військової адміністрації і навіть після приєднання до Галичини цю провінцію часто називали дистріктом Буковина.

За молдавського панування кожний цінут мав вищого суддю, ісправника. На чолі околів стояли господарські намісники, околаші,

¹ Ferdinand von Zieglauer: Geschichtliche Bilder aus der Bukowina zur Zeit der österreichischen Occupation. Erste Bilderreihe. Czernowitz, 1893, Seite 13, Fussnote 5

яким допомагали злоташі — податкові касири. В «Описі» Буковини І.Будінського 14 околів Буковини охоплювали 243 села.²

Договором 1775 р. Австрія зобов'язувалася затримати в новонабутій провінції суспільно-правний *status quo*. Новонабута провінція отримує урядову назву «Буковина» (назва від букових лісів, які її покривали, головно між Серетом і Дністром).

З приєднанням Буковини до Австрії населення провінції відчуло певні зміни. Помінявши балканський суспільно-політичний і культурний клімат на західноєвропейський, населення відчуло певну полегшу. Хоч у новій австрійській дійсності суспільно-правний порядок був оснований на становому суспільстві, подібному до того, що було в молдавській державі, але господарські стосунки були стабільніші, завдячуючи мирним часам.

Перехід Буковини під австрійську суверенність припадає на час правління Марії-Терези й її сина Йосифа II, ціарів-представників т.зв. «просвіченого абсолютизму», які, під впливом французьких енциклопедистів-філософів, запроваджували суспільно-правні реформи і, щоб поліпшити функціонування адміністрації, об'єднали в державну адміністрацію дотеперішні адміністративно-автономні функції шляхетських станів і підпорядкували їх урядові державних окружних староств. Таким чином послаблявся вплив цих станів в адміністрації. Ціар Йосиф II старався зрівнювати в рамках можливого становище суспільних мас населення, зокрема звільнити селян від важкої панської залежності.³ Він скасовує кріпацтво в Галичині в 1783 р. Буковина, правно, не знала інституту кріпацтва, а тільки інститут залежних селян. Марія-Тереза обмежує права упривілейованих станів, примушуючи шляхту й клір відмовитися від звільнення від податків за свої земельні добра, бере під захист найбільше гноблені ними селянські маси. Цю політику продовжує її син Йосиф II, який зносить рештки шляхетського станового самоврядування.

Першим добродійним жестом нової австрійської влади на Буковині були дві важливі полегші. Декретом від 1780 р. населення Буковини звільнено на 50 років від обов'язкової військової служби. А через кілька років ціар Йосиф II декретом від 8.2.1786 р. звільняє населення Буковини на 30 років від усіх попередніх воєводських податків (*Landesfürsterliche Contributionen*). Це було великим добродійством, головно для селянства.⁴

² Johann Polek: Die Bukowina zu Anfang des Jahres 1783. Nach einer Denkschrift des Mappierungsdirektors Johann Budinski. Czernowitz, 1894, Seite 34;

D. Werenka: Topographie der Bukowina. Czernowitz, 1895, Seite 140 ff.

³ Alexandru D. Xenopol, op. citat. Vol. IV, pag. 68

⁴ Аркадій Жуковський: Історія Буковини. У причинках: «Буковина — її минуле й сучасне». Париж-Детройт-Філадельфія, 1956, стор.211

Але ці реформи викликали певну реакцію, яка привела до упадку Йосифових реформ.⁵

2. АКТИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ХАРАКТЕРУ

З приолученням Буковини до Австрії у новому культурному кліматі на цих землях відбувалися нові правні, суспільно-економічні й культурні зміни. Першим конституційно-правним актом, який стосувався Буковини, був договір між Австрією і Туреччиною 1775 р. про передання цієї провінції Австрії. Згідно з постановами договору Австрія зобов'язувалася зберігати на цій території суспільно-правний *status quo*. Тим скоріше мусіли прийти зміни правного характеру, коли новонабула провінція опинилася в орбіті нових державних і суспільно-культурних взаємин, бо попередні суспільно-правні взаємини в Молдавській державі були хаотичні, нестабілізовані і робили таким чином можливими різні надужиття і беззаконня. Австрійська держава була абсолютною монархією, але державою устабілізованою, державою права. Отже правний статус Буковини мусів вирівнюватися, мусів бути пристосований до стану нової суверенності.

Першим правом нової суверенності, застосованим до населення Буковини, було конституційне право монархії — «прагматична санкція» від 12.9.1703 р., яка визначувала засади верховної конституційної влади в державі, престолонаслідування, як також забезпечення прав, прерогатив і свобод суспільних станів країни. На основі цих конституційних постанов населення Буковини склало 12.10.1777 р. урочисту обітницю-присягу на вірність тронові. Складали присягу всі стани краю: шляхетський стан — кожний член індивідуально; монастири — кожний через своїх двох уповноважених; священики кожного повіту, заступлені своїм протоієреєм і двома священиками; а кожна сільська громада була представлена своїм війтом-старостою (ворніком) і двома уповноваженими мешканцями села. Складання обітниці вірності тронові означало набуття населенням австрійського громадянства⁶

3. БУКОВИНА ПІД ВІЙСЬКОВОЮ АДМІНІСТРАЦІЄЮ

На початку австрійської військової окупації Буковини політичний і адміністративно-правний статус новонабутої провінції не був точно

⁵ *Fritz Hartung: Deutsche Verfassungsgeschichte vom XV Jhdrt bis zur Gegenwart.* Berlin-Leipzig, 1933, S. 87 ff.

⁶ *Dr. Burckhard: Leitfaden der Verfassungskunde der österreichisch-ungarischen Monarchie.* Wien, 1893, S. 89

означений. Верховна влада провінції була в руках військового адміністратора генерала Сплені, який зосереджував у своїх руках усю повноту адміністративної і судової влади. У 1778 р. генерала Сплені переведено на іншу посаду, а на його місце призначено генерала Енценберга. Обидва військові адміністратори в своїх звітах Придворній Військовій Раді описували невідрядний господарський і культурний стан провінції та подавали пропозиції про конечні реформи для покращання становища.

Марія-Тереза ще в 1749 р. створила новий центральний уряд — *Directorium in publicus et cameralibus*, а, oprіч того, відокремила політичні справи від судових і для останніх створила «верховну судову установу» (*Oberste Justizstelle*).⁷

Правно Буковина творила окрему автономну адміністративну одиницю, яка підлягала безпосередньо Придворній Військовій Раді (*Hofkriegsrath*) — як дорадчому органові суворена у важливих справах внутрішньої і зовнішньої політики держави, а військовий адміністратор Буковини підлягав їй своєму вищому командуванню у Львові.

Побіч військового адміністратора діяла давня місцева адміністрація — на основі *status quo*. У сільських громадах діяли ворники (війти), а в цінутах — ісправники, які судили в цивільних і карних справах меншої ваги, на основі попереднього молдавського права, молдавських звичаїв.⁸

Першим актом військової адміністрації Буковини було призначення військового адміністратора з осідком у Чернівцях, а йому в допомогу призначено обер-авдітора, а також по одному дистріктовому директорові та адміністраторові в Чернівцях, Сереті й Сучаві. Директори мали займатися політичними й адміністративними справами, а авдитори — цивільним і кримінальним судочинством.⁹

У своєму звіті Придворній Військовій Раді від 10.2.1776 р. генерал Сплені твердив, що суди на Буковині діють на основі законів, а не самовільно. Але другий військовий адміністратор, генерал Енценберг, мав досить негативну думку про молдавське судочинство. Про це Ф. Ціглauer говорить так: «Оскільки країна в той час не знала визначення компетенційних напрямних в окремих судових установах-інстанціях, то все було неясним, переплутаним, залишеним на сваволю, то почали на непевність висліду (справи)...». Але й Енценбергові

⁷ Dr. Burckhard, op. citat. S. 47

⁸ Prof. Dr. Ferdinand von Zieglauder, op. citat. I. Bilderreihe, S. 129 ff.

⁹ Franz Adolf Wickenhauser: Bochotin oder Geschichte der Stadt Czernowitz und ihrer Umgebung. Heft 1, Wien, 1874, S. 62

пляни,— каже Ціглауер,— не мали чіткого уявлення потрібного розмежування компетенційних сфер у судах.¹⁰ Всі загальні справи адміністрації, а також судочинства, були в руках військового адміністратора.

Знаючи про поганий стан адміністрації і судочинства на Буковині, Придворна Військова Рада наказує генералові Сплені поробити певні зміни з метою поліпшення становища. На цій основі Сплені створює нову військову судову інстанцію, з авдитором-капітаном, який мав розглядати цивільні й кримінальні справи.¹¹ Справування перед авдитором відбувалося німецькою мовою, з ужитком в цивільних справах місцевого права, а в кримінальних — австрійського карного кодексу ‘*Constitutio criminalis Theresiana*’. Цей авдитор був у той час найвищою судовою інстанцією на Буковині.

Сплені запроваджує також зміни в місцевій адміністрації, створивши в центрах 5-ох околів: Чернівці, Сучава, Серет, Кімпулунг та Довгополе (український Кімпулунг) — директорати з п'ятьма директорами на чолі, які мали керувати своїми адміністративними околами та судити справи меншої ваги. Директорами були, звичайно, представники місцевої шляхти або колишні ісправники.¹²

На засіданні Придворної Військової Ради 4.4.1780 р., в котрому брав участь також військовий адміністратор Буковини Енценберг, на порядку денному нарад була справа дальнього статусу Буковини. У цій справі було більше пропозицій: 1) Прилучити Буковину до Галичини: а) в цілості або б) її північно-західну (з українським населенням) частину; 2) Надати Буковині статус автономної провінції. За автономією була головно румунська шляхта Буковини. Але цісар Йосиф II відклав рішення цієї справи до часу своєї поїздки на Буковину.

Румунська шляхта, довідавшися про можливість приолучення Буковини до Галичини, заворушилася і вислава свого делегата боярина Василя Бальша до Відня — як депутата від Буковини, «уповноваженого шляхти й духовенства» — з пам'ятною запискою про стан і потреби краю та можливості їх забезпечення, й зокрема висловлюючи опінію проти об'єднання з Галичиною, пропонуючи і надалі залишити на Буковині військову адміністрацію. Бальшеві було навіть дано авдієнцію в цісаря 13.11.1780 р.¹³

В наслідок такого розвитку подій цісар відручним листом Придворній Військовій Раді від 20.5.1781 р. постановив і надалі

¹⁰ Ferdinand Zieglauer, op. citat. I, Bilderreihe, S. 144

¹¹ Ferdinand Zieglauer, op. citat. XI, Bilderreihe, Czernowitz, 1905, S. 38

¹² Ferdinand Zieglauer, op. citat. I, Bilderreihe, S. 159 ff.

¹³ Ferdinand Zieglauer, op. citat. II, Bilderreihe, Czernowitz, 1895, S.46 ff.

залишити Буковину під військовою адміністрацією.¹⁴ А незабаром Бальша призначено дорадником генерала Енценберга.¹⁵ На основі згаданої постанови цісаря Придворна Військова Рада передала Енценбергові 21.8.1781 р. точні вказівки («Поучення») про проведення реформ на Буковині. Реформи стосувалися головно справ православної Церкви: створення незалежної від митрополії в Ясах православної консисторії та заходи, спрямовані на підготову кандидатів у священики.

24.4.1781 р. яський митрополит звільняє з-під своєї юрисдикції радовецького єпископа, і на цій основі австрійський уряд створює окрему Буковинську православну дієцезію з осідком у Чернівцях. Згодом цю нову дієцезію підпорядковано митрополії у Карловіцах.

«Поучення» Придворної Військової Ради приділяє багато уваги освіті населення, шкільництву: заснуванню світських шкіл (яких до того часу зовсім не було: були школи тільки при деяких монастирях) з румунсько-волоською, а деякі з німецькою мовою навчання.¹⁶ Буковина залишається під військовою адміністрацією, але отримує виразніший політичний статус.

З 21 чоловічого і жіночого монастирів, що існували на Буковині,¹⁷ більшість закрито цісарською постановою від грудня 1781 р. (зокрема ті, що не займались жодною філантропійною діяльністю, як школи тощо), а з їх дібр та з єпископських дібр на основі договору від 11.4.1783 р. з єпископом Дозофтеєм Херескулом створено Буковинський релігійний фонд під державною адміністрацією, а з їх прибутків сплачувано платню духовенству Буковинської дієцезії, утримувано деякі школи та інші добродійні програми. Наприкінці 1783 р. залишилося на Буковині тільки 7 чинних монастирів.¹⁸

У 1785 р. засновано Камеральне управління для адміністрування державних дібр, а його компетенції поширено й на Буковинський релігійний фонд — з юстиціярієм й мандатором для судових справ над залежними селянами на цих добрах.

Такий правний статус Буковинської православної дієцезії продовжувався до постанови цісаря Франца-Йосифа I від 23.1.1873 р., коли Буковинську епархію піднесено до гідності митрополії, звільнено від юрисдикції Охриди, а до цієї нової буковинської архиєпархії прилучено православну Церкву Далмациї.

¹⁴ Ferdinand Zieglauer: Landesgeschichte seit Besitzergreifung. In: ‘Oesterreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild’. В. XX. Wien, 1899, S. 132

¹⁵ T.Balan: Administratia si justitia in Bukovina sub gen. Spleny și Enzenberg. In: ‘Junimea literara’ 1908 7-8, pag. 159-161

¹⁶ Ferdinand Zieglauer, op. citat. III, Bilderreihe, S. 10 ff.

¹⁷ Ferdinand Zieglauer, op. citat. I, Bilderreihe, S. 52

¹⁸ Isidor von Onciul: Der griechisch-orientalische Religionsfond. In: ‘Oesterreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild’. В. XX. Bukovina, Wien, 1899, S. 155 ff.

4. БУКОВИНА, ОБ'ЄДНАНА З ГАЛИЧИНОЮ

Такий конституційно-правний стан потривав недовго, бо вже 6.8.1786 р. цісар Йосиф II своїм відрученням Придворній Військовій Раді наказує приєднати Буковину як окрему округу до Галичини як ‘*in publico-politicisi*’ , так і в ‘*cameralibus et justicialibus*’.¹⁹

Так закінчується автономна військова організація Буковини як окремої одиниці. На Буковині створюється уряд окружного старости з осідком у Чернівцях, адміністративно підлеглого цісарському намісникові у Львові. Вже 1.2.1787 р. першим окружним старостою Буковини призначено Йосифа Бекера.

Наступним уніфікаційним кроком був цісарський патент від 14.3.1787 р., яким шляхетський стан Буковини зрівняно з галицьким. Цим законом за буковинським єпископом визнано місце вірильного посла в Галицькому сеймі.

Об'єднання Буковини з Галичиною викликало велике обурення румунського боярства на Буковині. Тому після смерті цісаря Йосифа II законом від 29.9.1790 р. Буковина отримує дещо автономізований статус, але далі в об'єднанні з Галичиною ‘*quoad politica et judicialia*’.²⁰ Цей закон скасовує також дію патенту від 1787 р. про зрівняння буковинських і галицьких шляхетських станів.

5. ПОШИРЕННЯ НА БУКОВИНУ ЗАГАЛЬНОГО АВСТРІЙСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Після поширення цивільної влади на Буковину в 1786 р. ступнево поширюються на Буковину австрійські закони. З адміністративним приєднанням Буковини до Галичини зліквідована систему авдиторських судів, а на їх місце створено три краєві місцеві суди (*landesfürsterliche Ortsgerichte*) та один кримінальний суд (*Kriminalgericht*). Нижче правосуддя над залежними селянами виконували до половини XIX ст. т.зв. мандатори від імені доміній.

Цісарським декретом від 23.2.1804 р. для Буковини створено окремий кримінальний суд та окреме краєве право (*Landrecht*). Законом від 13.4.1817 р. унормовано статут галицької шляхти, а в параграфі 3 статуту знову зрівняно права галицької і буковинської шляхти.

¹⁹ Ferdinand Ziegler: *Landesgeschichte seit der Besitzergreifung*. Daselbst S. 135

²⁰ Там таки, стор. 138

У ділянці загального карного і цивільного права починається поширення австрійського права й на Буковину.

Вже згадувано, що від початку дії на Буковині військової адміністрації і її авдиторів ці суди в кримінальних справах стосували терезіянське карне право (без формальної рецепції його для Буковини).

За Йосифа II з'являється усучаснений кримінальний кодекс — загальний закон про злочин і його покарання. Цей кодекс знає вже зasadу '*nullum crimen sine lege*'. У 1803 р. видано новий карний кодекс, який охоплював як матеріальне, так і процесуальне карне право. Як *Constitutio criminalis*, так і карний кодекс 1803 р. застосовувалися на Буковині.

Новий австрійський карний кодекс, проголошений 27.5.1852 р. набув чинності на всій території монархії від 1.1.1853 р. з доповненнями — новелі від 17.12.1862, 15.11.1867 і 9.4.1910 р.²¹ Цей карний кодекс й австрійський карно-процесуальний кодекс діяли на Буковині аж до 1936 р., коли введено новий зуніфікований румунський карний і карно-процесуальний кодекси.

Над проектами цивільного права працювали комісії ще за дорученням Марії-Терези й наступних володарів. Але новий австрійський цивільний кодекс, завершений і оглошений цісарським патентом від 1.6 1811 р. та став чинним 1.1.1812 р. на всій території монархії, за винятком Угорщини й Семигороду (з Карпатською Україною і Марморощиною). Цей кодекс був доповнений новелями 1914, 1915 і 1916 рр. Він діяв на Буковині до 1938 р., коли на Буковину поширило законодавство Старого Румунського Королівства. Якщо на Буковині до поширення австрійського цивільного кодексу загально діяло звичаєве право, то після введення в силу цього кодексу його стаття 10 допускала стосування звичаю тільки тоді, коли закон це виразно передбачував.

Тут потрібно згадати про два доповнення до австрійського цивільного кодексу законами тої самої дати: 25.5.1868 р., а саме: 1) закон про одруження католиків перед світською владою, коли даний душпастир відмовився виконувати цей акт; 2) закон про міжконфесійний статус дружин, а зокрема про віровизнання дітей у випадку мішаного подружжя. У цьому випадку хлопці наслідували віровизнання батька, а дочки — матері.²²

У виконанні ст. X Конкордату — цісарським патентом від 3.10.1856 р. відповідно змінено постанови австрійського цивільного

²¹ Dr. Wilhelm Malaniuk: *Lehrbuch de Strafrechtes*. Band I, Wien, 1947, S. 7-8

²² Dr. Edmund Bernatzik: *Die österreichische Verfassungsgesetze*. 2 Aufl. Wien, 1911, S. 457 und 464

кодексу про одруження введенням для католиків церковних шлюбів.²³ Після заяви австрійського уряду в 1870 р. про скасування Конкордату законом затверджено дійсність загальних постанов про одруження австрійського цивільного кодексу.²⁴

Додатком до австрійського цивільного кодексу були: закон від 27.4.1896 р. про договір продажу зі сплатою ратами; закон від 9.8.1908 р. про відповідальність за шкоди, заподіяні автомобілями; закон від 26.4.1912 р. про право будувати на чужій землі.

6. 1848 РІК — КОНСТИТУЦІЙНА МОНАРХІЯ

Революційні рухи в Австрії, а зокрема у Відні — у березні 1848 р.— приносять переходово конституційно-правні зміни в Австрії. Абсолютна влада монарха була змущена до поступок, прийнявши конституційну форму державної влади, при чому законодавчу владу поділено між монархом і народним представництвом-парляментом. Але виконавча влада залишається виключно в руках монарха.

Перша тимчасова конституція від 25.4.1848 р. принесла дуже важливу — зокрема для українців в Галичині й Буковині — постанову ст. 4, яка гарантувала всім народностям монархії «непорушність їх національности й мови».²⁵ Цісарською Проклямацією від 16.5.1848 р. призначено загальні вибори без цензу на 30.5.1848 р. для вибору однопалатного «конституційного» парляменту, який мав розробити й прийняти голосуванням нову конституцію. До цієї конституанті для Буковини визначено 8 мандатів, з котрих українці здобули у виборах 5 мандатів, серед яких і мандат для відомого народного борця Лукіяна Кобилиці.

Палата депутатів зійшлася у Відні 22.7.1848 р. і почала там працю, але в наслідок нових революційних розрухів перейшла 22.10.1848 р. до Кремзієра. Цей Парлямент встиг проголосувати конституційний закон 7.9.1848 р. про скасування панщини і анулювання судочинства, зв'язаного з селянською залежністю.²⁶ Цей закон був уведений у чинність аж цісарським патентом від 14.3.1849 р.²⁷

Парлямент не встиг докінчити праці над проектом конституції, бо після приборкання революційних заворушень новий цісар 4.3.1849 р. розпустив Парлямент і силою монаршої необмеженої влади видав

²³ Dr. Edmund Bernatzik, op. citat. S. 216

²⁴ Dr. Edmund Bernatzik, ibidem

²⁵ Dr. Edmund Bernatzik, op. citat. S. 104

²⁶ Dr. Edmund Bernatzik, op. citat. S. 112

²⁷ Dr. Edmund Bernatzik, op. citat. S. 112

4.3.1849 р. нову конституцію, яка вже не могла стерти всіх цих здобутків, що їх принесли революційні рухи. Так ця березнева конституція вносить у ст. 5 конституційний принцип, який — як і тимчасова конституція від 25.4.1848 р. — забезпечувала усім народностям (*Volkstämme*) монархії «рівноправність і непорушне право на збереження й плекання своєї національності й мови».²⁸ Ст. 2-га конституції проголосила всі коронні країни (отже й Буковину) адміністративно окремим (від Галичини) автономним краєм з власною конституцією і власним сеймом. Законодавчу владу виконував сейм, а його закони затверджував цісар.

Березнева конституція в ст. 26 проголосила скасування кріпацтва, панщини й будь-якої селянської залежності.²⁹

Одночасно з березневою конституцією цісарським патентом від 4.3.1849 р. видано закон про спосіб оголошення законів: у Віснику державних законів (*Reichsgesetzblatt*) німецькою мовою і мовами коронних країв. Цей закон був дещо змінений цісарським патентом від 27.12.1852 р. і законом від 10.6.1867 р.

На підставі нового конституційного правопорядку цісарським патентом від 29.9.1850 р. виходить крайова конституція Буковини, яка — як і конституція 1849 р.— постановляла (ст. 3), що «всі народності, що живуть на території Буковини, мають непорушне право на збереження й плекання своєї національності й мови». Тією ж датою вийшов і виборчий закон для Буковини, а закон про адміністративну організацію Буковини від 8.10.1850 р. ставив на чолі адміністрації Буковини президента, підпорядкованого міністерству. Край поділено на 6 повітів, на чолі з старостами, підпорядкованими президентові Краю. На основі конституції від 29.9.1850 р. законодавча влада коронного краю Буковини належала спільно сеймові й монархові (ст. 37, 38). Отже, для надання чинності сеймовим законам потрібно цісарської санкції.

Конституційний закон цісарським патентом від 31.12.1851 р., який скасував конституційну монархію і запровадив необмежений абсолютизм, задержано Державну Раду як дорадчий орган. Цей абсолютизм не тривав довго. Його характеризували такі три прикмети: абсолютизм, централізація, германізація.

Рівночасно зі скасуванням березневої конституції 1849 р. цісарським патентом від 31.12.1851 р. анульовано адміністративно-автономні права коронних країв, а між ними й Буковини — права, що були передбачені в ст. 4 конституції 1849 р.³⁰ А відрученім листом на ім'я

²⁸ Dr. Edmund Bernatzik, op. citat. S. 151

²⁹ Dr. Edmund Bernatzik, op. citat. S. 153

³⁰ Dr. Edmund Bernatzik, op. citat. S. 209, 210

прем'єр-міністра тієї ж дати монарх встановлював заходи про організацію установ коронних країв.³¹

Під впливом польських консервативних кіл — але під приводом фінансових труднощів — цісарською постановою від 22.4.1860 р. Буковину знову підпорядковано адміністративно Галичині, як окрему округу.³²

Але необмежений абсолютизм не затримався довго. Некорисний вислід війни 1859 р. приневолив монарха повернутися до конституційного правопорядку. Так цісарським дипломом від 20.10.1860 р. відновлено конституційну монархію з виборним парляментом та автономними коронними краями, з власними сеймами, розмежовуючи компетенції парляменту й сеймів.³³

На вістку про скасування автономних прав Буковини зареагували представники всіх національностей Буковини. Вислано меморіал-прохання про відновлення автономних прав від «усіх кляс, націй, станів і конфесій» з вимогою рівноправності для 3-х найбільших народів Буковини — німців, румунів і українців.³⁴

І зміна прийшла швидко: цісарським патентом від 26.2.1861 р. проголошено нову австрійську конституцію, якою, між іншим, відновлено автономні права коронних країв, а між ними й Буковини, з краївим сеймом (*Landtag*), обраним на 6 років, керованим краївим маршалом і його заступником (*Landeshauptmann*) та Краївим Виділом (*Landesausschuss*) як виконавчим органом. Представником центрального уряду був президент краю (*Landeschef*), який підлягав безпосередньо Міністерству, а йому підлягали безпосередньо повітові старости. Така структура політичної організації Буковини — з незначними змінами — задержалася до кінця австрійської влади на Буковині.

Окремий закон від 26.2.1861 р. визначав число мандатів до Палати депутатів 353, з котрих для Буковини визначено 5 мандатів.³⁵ До конституції від 26.2.1861 р. долучено окремі статути й виборчі закони для кожного коронного краю. Згідно зі статутом для Буковини Буковинський сейм складався з 29 депутатів сейму, обраних за куріяльною системою, та один вірлістичний мандат — для єпископа.³⁶ Сейми обирали з своїх членів депутатів до віденського парляменту. Але

³¹ Dr. Edmund Bernatzik, op. citat. S. 211

³² Ferdinand Zieglauer: *Landesgeschichte seit Besitzergreifung. 'Oesterreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild'*. В. XX. Bukovina, Wien, 1899, S. 148

³³ Dr. Edmund Bernatzik, op. citat. S. 223

³⁴ Аркадій Жуковський, цит. твір, стор.239

³⁵ Dr. Edmund Bernatzik, op. citat. S. 260 ff. 305

³⁶ Dr. Edmund Bernatzik, op. citat. S. 305

склад буковинського сейму був такий, що румунські дідичі мали верховодство у сеймі, а тому українцям важко було попасті до сейму, а до віденського парламенту — неможливо.

У наступному році — цісарським патентом від 9.12.1862 р.— надано воєводству Буковини крайовий герб як ознаку адміністративної автономії провінції.

Зауважимо, що конституція 1861 р. не мала постанови про права громадян, ані про їх рівноправність, ані гарантування народностям монархії непорушності їх мови й національності.³⁷

Але через кілька років Австрія приймає форму т.зв. дуалістичної монархії, що призводить до зміни конституції 21.12.1867 р.

Ст. 19 цієї конституції визнавала за «всіма народностями (Volksstamme) рівноправність, і кожна народність має право на збереження і плекання своєї національності й мови. Держава визнає рівноправність всіх уживаних у (коронних) краях мов у школі, уряді й публічному житті».³⁸ Ця конституція діяла — з деякими змінами — до кінця австрійської влади на Буковині.

Окремий конституційний закон від 21.12.1867 р. про судову владу у ст. 14 вводив відокремлення судочинства від адміністративних компетенцій.³⁹

Потрібно згадати про закон від 25.5.1868 р. про взаємини школи та церкви, якими контроль над шкільництвом підпорядковано державним органам, звільнивши контроль над школою від опіки церковних органів.⁴⁰

Закон від 19.5.1868 р. про організацію політично-адміністративних установ у ст. 5 надав адміністративному представникові центрального уряду на Буковині титул «президент краю», в інших коронних краях — «намісника». І цей закон у ст. 1 постановляв відокремлення адміністративних функцій від судових.

Певні зміни конституції 1867 р. призводять до прийняття конституційного закону від 2.4.1873 р., який призначає (ст. 6) для Буковини 9 мандатів до Палати депутатів, обраних в окремих виборах. Відтепер депутатів до парламенту не обирали сеїми.⁴¹

Нова часткова зміна конституції 1867 р. вводить конституційний закон від 14.6.1869 р., яким збільшено (ст. 1) число представників до

³⁷ Dr. Edmund Bernatzik, op. citat. S. 308

³⁸ Dr. Edmund Bernatzik, op. citat. S. 422 ff.

³⁹ Dr. Edmund Bernatzik, op. citat. S. 433

⁴⁰ Dr. Edmund Bernatzik, op. citat. S. 461 ff.

⁴¹ Dr. Edmund Bernatzik, op. citat. S. 743

Палати депутатів на 72 (разом 425), при чому для Буковини додано 2 мандати (разом 11).⁴²

З наступною зміною конституції законом від 26.1.1907 р. число мандатів до Палати депутатів збільшено (ст. 6) до 516, а для Буковини призначено 14 мандатів, обираних у прямих виборах.⁴³ До тієї самої дати належить поява виборчого закону до Палати депутатів. Цей закон скасував виборчий закон від 2.4.1873 р.⁴⁴

Щоб зрозуміти, якими конституційними правами фактично користувались буковинські українці, які становили найбільшу національну групу на Буковині, потрібне окреме пояснення.

7. БОРОТЬБА БУКОВИНСЬКИХ УКРАЇНЦІВ ЗА КОНСТИТУЦІЙНУ РІВНОПРАВНІСТЬ

Австрійська окупація Буковини застала тут станове суспільство: шляхту, бояр, духовенство й селян — переважно залежних від румунських землевласників — шляхти. Ця селянська група, найчисленніша, творила найнижчу суспільну клясу залежних селян, матеріально злиденних, неграмотних, без освіти, які служили робочою силою шляхетському станові. Вони не брали жодної участі в державному житті.

Австрійський уряд від самого початку окупації Буковини зіткнувся тут з українськомовним, «русським» масивом населення — про що доповідав цісареві Йрсифові II геометр Йоганн Будінський у своєму «Описі Буковини» 1783 р.⁴⁵

Мовою, звичаями і традиціями вони належали до великого українського народу, але без виразної свідомості принадлежності до цього народу.

Адміністративно-урядовий апарат на Буковині був у руках молдавсько-румунського боярства, шляхетського стану, який користувався найбільшими привілеями. Українська вища верства на початку молдавської доби ради шляхетських привілей розчинилася у

⁴² Dr. Edmund Bernatzik, op. citat. S. 750

⁴³ Dr. Edmund Bernatzik, op. citat. S. 757

⁴⁴ Dr. Edmund Bernatzik, op. citat. S. 761

⁴⁵ ‘Weil der grosste Teil der hiesigen Einwohner aus ausgewanderten polnischen Unterthanen, die meist Rusnaken sind, besteht, so wird grostenteil russisch geredet, und nur etwa ein Viertell redet moldauisch; besonders aber die Gegend von Suczawa ist mit Moldauern besetzt’.

(Dr. Johann Polek: Die Bukowina zu Anfang des Jahres 1783. Nach einer Denkschrift des Mappierungsdirektors Johann Budinski. Czernowitz, 1894, S. 32)

молдавсько-румунській шляхетській верстві, прийняла її мову і з бігом-часу злилася з нею.

Румунська шляхта була від самого початку окупації Буковини дорадником австрійських верховних установ на Буковині і навіть у центральних установах у Відні.⁴⁶ Вона твердина, що на Буковині живе однорідне молдавсько-румунське населення православного віровизнання, а русини-українці — це тільки зайшлі на Буковину з Галичини — греко-католики.

Українські селянські маси на Буковині не мали своєї культурної верстви, яка боронила б їх права та спростовувала б неправдиві твердження.

Хоч постанови терезіянської т.зв. ‘Ratio educationis’ від 1777 р. рекомендували заснування початкових шкіл з навчанням у матірній мові школярів,⁴⁷ попри це на Буковині відкривали такі школи з румунською або німецькою мовою навчання. Отримування освіти незрозумілою мовою було для українського населення великою перешкодою.

Приєднання Буковини до Галичини в 1786 р. було для буковинських українців відрадною подією, передусім тому, що галицькі українці мали більш розвинену й вироблену культурну верству, зокрема власну українську церковну ієрархію. Буковина ж мусіла спочатку виховати свою провідну верству, котра заступалася б і боронила б інтереси українських народних мас. Труднощі полягали ще й у тому, що церковна православна ієрархія була в руках румунів; вона солідарно з боярським станом проводила таку саму політику до українського населення як «однорідного» з румунським, щоб не допустити до появи на Буковині нового національного питання та ділення в школі за мовним критерієм.

З другого боку, трудність уведення української мови в школу полягала ще й у тому, що книжна мова в тій провінції в той час була далека від народньої мови. Мовна практика, себто вживання матірної мови, випливала з потреб щоденного життя. Русько-українська письмова мова на Буковині була мова церковного вжитку; для позацерковного вжитку вона була мало придатна. А її можливості, як літературної мови були зовсім на низькому рівні. Народна мова тільки почала пробивати собі шлях до книжної мови. Це був час початку

⁴⁶ I.M. Nowosiwsky: *Bukowinian Ukrainians. A Historical Background, and Their Selfdetermination in 1918*. New York, 1970, pag. 45 sq.

⁴⁷ Klaus Frommelt: *Die Sprachenfrage im österreichischen Unterrichtswesen 1848-1859*. Graz-Köln, 1963, S. 36, 47

творення письмової мови, книжної термінології, розвитку наукової термінології.

З організуванням на Буковині мережі народніх і середніх шкіл спочатку зрідка туди попадають і діти українських батьків. Ще в 1786 р. створено урядом Клерикальну школу (духовну семінарію) у Сучаві; в 1788 р. її переведено до Чернівців, а 1808 р. в Чернівцях засновано першу гімназію (п'ятикласна й 2 роки філософічних курсів) з латинською і німецькою мовами навчання. Але між 24 учнями першого року попав туди тільки один українець.⁴⁸ Бо це була школа з чужою, незрозумілою мовою викладання, малодоступною для української дитини.

Коли в 1813 р. окружний староста Буковини подав список для заснування нових головних (*Hauptschule*) і народніх шкіл на Буковині, Шкільна комісія Придворної Військової Ради схвалила цей плян, звертаючи увагу губерніальних установ у Львові, що в громадах з румунським або українським населенням учителями слід призначати тільки осіб, які знають також мову даного населення. Також Комісія рішуче висловилася проти «віднаціоналізування» та «прозелітних маєнцій».⁴⁹ Очевидно, в даному випадку румунські дорадники робили заходи, щоб не допустити української мови в школах «для зайдів», вимагаючи «віднаціоналізації» школи для «зайдів». Згаданий розпорядок,— каже Е.Прокопович,— виданий для шкільництва на Буковині, мав зasadniche значення, бо він брав під увагу інтереси українського населення на Буковині.

Треба визнати, що австрійський уряд дбав про піднесення освіти населення монархії. Державні установи та урядовці, відповідальні за освіту, були свідомі того, що найдоцільніше поширювати освіту серед народніх мас у початкових школах їх рідною мовою. І австрійський уряд ці заходи проводив у життя — після того, як спроби цісаря Йосифа II швидко понімечити ненімецькі народи Імперії не вдалися, бо викликали опір головно поляків у Галичині. Але, з другого боку, дуже шкідливим для українського населення на Буковині й в Галичині було розпорядження від 21.4.1815 і 14.7.1815 р., згідно з яким шкільництво в цих провінціях поставлено під контролю римо-католицької дієцезії у Львові.⁵⁰

Австрійські закони та інші урядові документи згадують тільки про мовні стосунки на Буковині — як і на інших коронних землях; вони не

⁴⁸ Erich Prokopowicz: Entwicklung des Schulwesens in der Bukowina. In: 'Buchenland. 150 Jahre Deutschtums in der Bukowina'. München, 1961, S. 281

⁴⁹ Erich Prokopowicz, op. cit, S. 286

⁵⁰ Erich Prokopowicz, op. cit, S. 288

заторкують питання національних взаємин. Тут національне питання обмежувалося мовним питанням. Конституції 1848, 1849 і 1867 рр. визнавали «розмовну мову», а не національність, але розмовна мова, матірна мова була прикметою народності, національності. Тогочасна австрійська юридична практика вважала, що правно «народність» не могла вважатися юридичною особою, суб'єктом права, який міг би набувати суб'єктивні права.⁵¹

Алеж конституційні постанови про «вживання краївої мови» є правним поняттям, вони не є якими-сь абстрактними поняттями, а конкретними постановами, які суб'єктам розмовної мови визначали певні управнення, певні права. А в цьому випадку — отримувати освіту цією мовою, користуватися нею в урядових постановах тощо.

Вже наказом міністра внутрішніх справ від 9.12.1860 р. президентові Буковини було звернено увагу на те, що країовими мовами на Буковині треба вважати, крім німецької мови, також румунську й українську мови, якими населення може користуватися в урядових установах.⁵²

До введення в Австрії конституційної монархії у вирішуванні внутрішніх буковинських справ тон задавали безпосередньо — або посередньо через дорадників австрійських центральних державних органів — буковинська румунська шляхта, великі землевласники. Українське буковинське населення, не маючи власної провідної культурної верстви, мусіло пасивно переносити економічне і національно-культурне приниження.

Введення в Австрії конституційної монархії і скасування у 1848 р. панщини дає формально-правну підставу рівноправності для всіх національних груп Буковини. Це мало особливe значення для З більших груп народностей: української (найбільшої кількісно), румунської, провідні кола якої намагалися «опікуватися» українською групою) і німецької. Попри всю конституційну формально-юридичну рівноправність у перші десятиріччя адміністративної автономії Буковини буковинським українцям неможливо було позбутися румунської «опіки», бо всі внутрішньо-буковинські справи — як справи шкільництва, місцевої адміністрації тощо — вирішував буковинський сейм, де, завдяки поміщицько-куріяльній виборчій системі, румуни завжди мали більшість і могли в сеймі проводити свої політичні пляни за своїм бажанням, упосліджуючи права та інтереси українського населення. У першу чергу вони намагалися перешкодити культурному розвиткові українського населення, щоб мати змогу його найлегше

⁵¹ Dr. Edmund Bernatzik, op. citat. S. 885

⁵² Karl Gottfried Hugelmann: Das Nationalitätenrecht des alten Oesterreich. Wien-Leipzig, 1934. S. 726

затримати в «єдності» з румунами, його зденаціоналізувати, зрумунізувати. Тому румунські верховоди від самого початку австрійської влади на Буковині чинили опір введенню української мови в школі й місцевих урядових установах, незважаючи на те, що наставлення центральних установ було протилежне. При тому вони покликалися на брак шкільних підручників «руською», «рутенською» мовою.

Коли почала зроостати молода українська культурна верства, а за тим і посилюватися українська національна свідомість, українське відродження на Буковині, розгорнулася боротьба українців з румунськими верховодами за соціальні й національні права та за фактичну рівноправність буковинських українців з іншими національними групами. Показником свідомости українських широких мас може послужити той факт, що з 8 буковинських депутатів до першого австрійського тимчасового парляменту 1848 р. українське населення обрало 5 українців, румуни — 2, а німці — одного.⁵³

Ці вибори були першим урядовим немов би то плебісцитом, який виявив дійсний національний склад населення Буковини, а одночасно й національну свідомість українських народніх мас. А національну свідомість цих обраних українських депутатів відзеркалювали також їх наставлення й постанови у віденському парляменті. Вони спільно виступали в усіх справах з українськими галицькими депутатами, а в питанні відокремлення Буковини від Галичини, якого вимагали буковинські румуни, вони (4 депутати) спільно з українськими галицькими депутатами голосували проти відокремлення.

Боротьба за права й рівноправність мала поважний успіх аж тоді, коли до буковинського сейму були обрані видатні й досвідчені українські політичні діячі: д-р Степан Смаль-Стоцький, барон Микола Василько, Омелян Попович та інші. Особливо важливим було обрання вправного політика Василька з його широкими знайомствами й зв'язками у найвищих сферах віденської верхівки.

Він широко використовував ці зв'язки не тільки для добра буковинських українців, але й взагалі всіх українців. Він не тільки відважно виступав проти румунського верховодства на Буковині, вимагаючи рівноправності для українців цієї провінції, але й не побоявся виступати з критикою проти австрійських центральних органів, коли вони діяли необ'єктивно, на шкоду українському народу. Саме завдяки заходам Василька австрійський уряд відкликав крайового президента Буковини Бургіньона (*Bourgignon*).

⁵³ Див. про це детально: *Аркадій Жуковський*, цитований твір стор. 226 і наступні та подані там джерела

Але найбільша заслуга Василька була в тому, що буковинські українці могли врешті позбутися на Буковині румунського верховодства й їх опіки. За його ініціативою ліберальна група депутатів сейму створила в 1903 р. т.зв. «Вільнодумний союз», до якого приєдналися всі українські депутати сейму, румунський депутат д-р Аурел Ончул, сіоніст д-р Бено Штравхер, вірменин Ст.Стефанович та ще деякі німецькі депутати. Завдяки цій коаліції силу румунського верховодства в сеймі зламано, а коаліція перебрала ініціативу в свої руки. Тоді вдалося провести в сеймі чимало важливих законів, які гарантували культурну автономію всім національностям Буковини. Саме в такому складі буковинський сейм у лютому 1910 р. визнав офіційними мовами сейму, крім німецької, також українську й румунську мови.

Серед прийнятих тоді законів найважливішим був закон про організацію краю та виборчий закон. Фактично ці закони були прийняті в сеймі ще в 1904 р., але дістали цісарське схвалення аж 25.5.1910 р.⁵⁴ Конституційний закон від 1910 р. про організацію краю у ст. 3 підвищував число депутатів сейму до 63. А виборчий закон від тієї ж дати встановлював на Буковині національні виборчі й професійні курії, за яких кожна національна група могла вибирати депутатів тільки своєї національності. Важливо, що на основі цього закону вибори за національними куріями відбувалися не лише до сейму, але й до парламенту.⁵⁵

У той час постав фактичний тріумвірат видатних українських діячів Буковини: Микола Василько, д-р Степан Смаль-Стоцький та Омелян Попович, які піклувалися українськими справами — Василько на терені віденського парламенту, Смаль-Стоцький — на терені буковинського сейму і його Виділу, а Попович, як крайовий шкільний інспектор, дбав про українські школи на Буковині. Завдяки Поповичеві українська Буковина вкрилася мережею народніх шкіл, і у висліді не було українського села, де не було б народньої школи з українською мовою навчання.

* * *

Але рівноправности на ґрунті Буковинської православної дієцезії все ж таки не було досягнено. Боротьба за це тривала далі. До 1848 р. голова Церкви розв'язував питання взаємин з вірними української народності згідно зі своїм розсудком і сумлінням. Відомо, що перший єпископ самостійної Буковинської дієцезії Дозофей Херискул у листі до Канцелярії Придворної Військової Ради став на боці своїх

⁵⁴ Dr. Edmund Bernatzik, op. citat. S. 938

⁵⁵ Dr. Edmund Bernatzik, op. citat. S. 938

українських вірних, виступивши проти заборони австрійського уряду ввозити релігійні книжки церковнослов'янською мовою з Києва, мотивуючи свою позицію тим, що оскільки на Буковині більша половина греко-орієнタルного населення говорить «по-руськи», потрібно спроваджувати (для них) «руські» церковні книжки (з Росії).⁵⁶

Очевидно, що церковна ієрархія воліла б мати вірних з тією самою розмовною мовою, але українське населення жило компактними поселеннями, а тому Церква сторіччями не тільки не могла їх зрумунізувати, але згідно із зasadами Церкви повинна була проповідувати їм слово Христової правди іхньою рідною мовою. Але румунська церковна ієрархія, добираючи нову кількість духовних осіб, фаворизувала румунський елемент. Українці, які могли дістатися до Клерікальної школи, а пізніше до Теологічного інституту, через брак національної свідомості, скоро підпадали під румунський асиміляційний процес і пропадали назавжди для українського народу.

Після 1848 р. зростає українське національне свідомлення, постає українське національне відродження на Буковині, а за тим посилюється боротьба за рівноправність на церковному полі.

Ще єпископ Гакман своїм розпорядком від 4.5.1838 р. визнав українську мову другою мовою Буковинської дієцезії-епархії, а 30 років пізніше «Правильник про організацію діловодства Консисторії», санкціонований цісарем у 1869 р., вже шляхом закону вводив українську мову як другу урядову мову Буковинської епархії.⁵⁷ Але парафіям видано офіційний обіжник ч. 4192 про це аж за митрополита Блажкевича 4.10.1873 р.

Після смерти митрополита-номіната Гакмана та митрополита Блажкевича, які були до певної міри поміркованими до українського православного населення, наступний митрополит Андрієвич-Морар повів рішучу протиукраїнську політику в Буковинській епархії, заступаючи погляд про її виключно румунський характер. Він звільнив від українців консисторію, а толерував тільки священиків-московофілів. На скликаному ним Соборі він провів зміну «Правильника про організацію діловодства консисторії», викинувши з нього другу українську урядову мову. Але цей новий Правильник не отримав цісарської санкції.

Такі нестерпні стосунки в Буковинській епархії викликали енергійну реакцію з боку буковинських українців. Тоді кинуто клич поділу Буковинської епархії на румунську й українську — як єдиний вихід із

⁵⁶ Ferdinand Zieglauer, op. cit. 2. Bilderreihe, S. 151

⁵⁷ Erich Prokopowitsch: Die rumänische Nationalbewegung in der Bukowina und der Dako-Romanismus. Graz-Köln, 1965. S. 80

нестерпного становища.⁵⁸ За ці питання взялися депутати Єротей Пігуляк, а згодом Микола Василько. І по десятюх роках клопотання австрійський уряд врешті, аж у 1917 р., погодився на поділ Буковинської єпархії на українську й румунську частини. Тоді для українців висвячено єпископа о.Тита (Тараса) Тимінського, а для румунів о.д-ра Іполіта Воробкевича.⁵⁹

Але завершити фактичну рівноправність українців на терені Буковинської дієцезії вже не було часу через розвал Австро-Угорської монархії та через румунську військову окупацію Буковини в листопаді 1918 р.

⁵⁸ Sylvester Daszkiewicz: Die Lage der gr.-orient. Ruthenen in der bukowiner oerzdiözese . Czernowitz, 1891

⁵⁹ Аркадій Жуковський: Історія Буковини. В причинках: «Буковина — її минуле й сучасне». Париж-Філадельфія-Детройт, 1956, стор. 287 наст. 301;

о.Іван Ткачук: Церковно-релігійне життя (на Буковині). «Буковина — її минуле й сучасне» стор. 740

V

БАСАРАБІЯ В ДОБУ РОСІЙСЬКО-ЦАРСЬКОЇ СУВЕРЕННОСТИ

1. ТИМЧАСОВІ АДМІНІСТРАТИВНО-АВТОНОМНІ ПРАВА БАСАРАБІЇ

Війна Росії з Туреччиною (1806-1812) послужила приводом для повторної окупації румунських воєводств Молдавії і Волощини — за винятком деяких наддунайських фортець, де турецькі гарнізони могли довше затриматися.

У Туреччині викликають поважні труднощі протисултанські заворушення, а в Росії — наполеонівська війна. Обидві сторони були скильні до миру, який, врешті, підписано у Букарешті 25.5.1812 р. Туреччина відступила Росії східню частину молдавської території між Прутом і Дністром. Ця територія отримує відтепер географічну й адміністративну назву «Басарабія». Одночасно Росія зобов'язувалася залишити Молдавію і Волощину.

Царськими указами від 23.7. і 5.8.1812 р. постановлено затримати в новонаобретій провінції суспільно-правний *status quo*, себто право в тому вигляді, в якому воно діяло тут за молдавського володіння.

До приєднання Басарабії до Росії — територія Басарабії під адміністративним і правним оглядом ділилася на три смуги:

I. Фортеці Хотин, Бендери, Акерман, Кілія та Ізмаїл з їх довкіллям творили т.зв. райї, олати, які були повністю під турецькою адміністрацією і юрисдикцією. Конституційно-правно вони вважалися під турецькою суверенністю;

II. Буджак — повіт Акерманський і частинно повіти Бендерський та Ізмаїльський були у володінні татар, підлеглих Кримові, залежному від Порти;

III. Решта, центральна частина Басарабії, була у володінні молдавського господаря.¹

¹ История Молдавской ССР, Т. I, АН МССР. Изд. второе. Кишинёв, 1965, стор. 383

Після здобуття у цій війні фортець Бендер, Акермана, Кілії, Ізмаїла та Хотина їх олати-райї приєднано до відповідних цінутів.²

До вибуху російсько-турецької війни 1806-1812 рр. фортеці Хотин, Бендери, Акерман, Кілія та Ізмаїл із передмістями та певною кількістю довколишніх сіл створили окремі райї-олати, які були під виключною адміністрацією і юрисдикцією турецьких пашів — військових начальників. Потрібно згадати, що розміри цих олатів не були незмінними: вони поширювалися на нові села або звужувалися відповідно до потреби оборони. Так, ми знаємо з хроніки Йона Некульчі про те, що в деякий час Хотинська райя була поширенна на більшу частину сіл Чернівецького цінути на Буковині. Наддунайські райї були відомі також під назвою «Турецька Басарабія». Решта Басарабії, поділена на цінути-округи й околи-повіти, була під владою молдавського господаря. Керівниками цінутів були ісправники, призначенні господарем; вони мали адміністративні, фінансові й судові компетенції. Вони діяли на основі чинного законодавства і правних звичаїв. Помічниками в управлінні були городські капітани та керівники околів — околаші, довірені господаря. У сільських громадах керували ворники (двірники) з вибору. На доручення ісправника його помічники збиралі податки та виконували всі інші накази господаря. Майже всі державні функції були в руках боярського стану.

Після приєднання Басарабії до Росії у 1813 р. виходить перший закон нової російської влади, який стосувався Басарабії: «Правила временного правления Бессарабии». Цим законом створено центральне обласне правління Басарабії, на чолі якого стали місцеві бояри. «Правила» затримували рецепцію старого молдавського місцевого права, звільняли на 3 роки населення Басарабії від плати державних податків та на 50 років від рекрутської повинності.³ Справи велися російською і румунсько-молдавською мовами. Верховний нагляд за всіми справами мали: російський військовий начальник і цивільний губернатор. Першим губернатором призначено басарабського боярина Скарлата Стурдзу, який був головою обласного правління. Правління області-провінції ділилося на два департаменти, які підрозділялися на дальших три відділи. Вони завідували судовими, поліційними, фінансовими, торгово-промисловими та іншими справами.⁴ Радниками відділів призначали росіян і місцевих бояр — у пропорції 5:7 (більшість місцевих).

² C. Georgescu-Vrancea: Legislația (in Basarabia) In: 'Basarabia', redactată de St. Ciobanu. Chisinău, 1926, pag. 226

³ История Молдавской ССР, цитирована, стор. 375

⁴ Там таки, стор. 383

Управління у цінутих залишалося в руках ісправників-бояр, яких обирали на боярських-дворянських зборах (пізніше, від 1823 р. їх призначувало Центральне обласне управління), а ісправники призначали, змінювали й контролювали діяльність керівників околів.

Новий верховний контроль до певної міри зменшив попередні зловживання, але не зміг викорінити хабарництво, урядовий бюрократизм, а зокрема зволікання в судових справах.

Загалом, Басарабія у цей час користувалася автономним адміністративним правлінням.

У 1816 р. до адміністрації Басарабської введено як верховну владу уповноваженого намісника царського уряду (для обмеження надуживань боярських урядовців). Намісникові підпорядковано уряд цивільного губернатора Басарабії.

Нові зміни приходять у 1818 р. коли прийнято «Устав образования Бессарабской области 1818 года». Це був перший закон царського уряду про організацію правосуддя у Басарабії. Закон створював Басарабську область, задержував далі чинність місцевих прав (звичаєве право). Закон створював Верховну Раду області й обласний суд із цивільним і кримінальним відділами.

Верховна Рада складалася з 11 осіб, з котрих 6-ох обирали місцеві бояри, а 5 входили до її складу за своєю посадою: намісник, губернатор, заступник губернатора і голови цивільного і кримінального відділів обласного суду. «Устав» 1818 р. зрівнював у правах боярський стан Басарабії із дворянством Російської імперії.

Згідно з «Уставом» 1818 р. у Басарабії існували такі судові інстанції:

1. Верховна Рада області (Общее Собрание департаментов), яка діяла також як найвища судова інстанція (касаційна). Указом від 3.8.1825 р. Верховна Рада, як судова інстанція, була скасована, а її судові компетенції передано до компетенції Урядового Сенату II Департаменту, в Петербурзі.⁵

2) Обласний суд — з цивільною і кримінальною секціями. Склад цивільної секції: голова й 4 радні; кримінальної: голова й 3 радні. Голова і по одному радному призначував уряд, інших обирали бояри й затверджував уряд.

3. Цінутові суди (було 6 цінутів) у складі: голова, який призначався, і два члени, яких обирали з місцевих бояр і затверджував уряд. Устав передбачав процедуру внесення позову і дальнє справування перед

⁵ «Бессарабские местные законы и устройство судебной части Бессарабии». Стаття в: «Энциклопедический словарь Брокгауз-Эфрон», Т. VI, стор. 612

судом. Апеляції на рішення цінутових судів поступали в обласний суд, а касацію на рішення останнього рішав суд Верховної Ради.

Кримінальний суд приймав рішення на основі російських законів і вів справування російською мовою. Цивільний відділ стосував місцеве звичаєве право, а в фіiscalьних справах — російське законодавство. Правний статус Басарабії у дусі Уставу 1818 р. був своєрідним самоврядуванням, з російською і румунсько-молдавською урядовими мовами.⁶

2. СКАСУВАННЯ АВТОНОМНИХ ПРАВ БАСАРАБІЇ

Але такий стан не тривав довго, бо вже 29.2.1828 р. виходить новий закон «Учреждение для управления Бессарабской областью». Цей закон скасував Устав 1818 р., а з ним і уряд намісника, зносив автономне правління Басарабії і приєднував цю область до Новоросійського губернаторства (з осідком в Одесі), зрівнюючи Басарабію з іншими російськими областями.

Закон від 1828 р. скасував давній місцевий адміністративно-судовий устрій та ввів російські губерніальні установи з діловодством у них російською мовою. Закон установлював загальноімперську податкову систему.⁷ Із давніх басарабських прав затримано в судах для цивільних справ т.зв. місцеве, звичаєве право. Але й тут, у справах, де стороною була держава, стосувалися російські закони. В інших справах, за нестачею законних постанов, суд користувався інтерпретацією на основі принципів російського права. В округах-цінугах Акерман та Ізмаїл поширюється російське законодавство — нібито тому, що «тут нема молдаванського населення».⁸

Зауважимо, що коли Паризький Конгрес 1856 р. визнав за Молдавією південні басарабські повіти Ізмаїл, Болград, Кагул та частину Акерманського, і ці повіти переходятуть у 1857 р. під румунську суверенність, новий суверен поширює на ці повіти новозуніфіковане румунське законодавство. Коли ж у 1878 р. Берлінський Конгрес визнає ці повіти поновно за Росією, царським указом від 24.1.1879 р. Росія поширює на ці повіти російський судовий устрій і російське законодавство.⁹

Але політичний режим, зокрема поліційний, був у Басарабії куди лагідніший, аніж в інших областях імперії. Робилося це для того, щоб

⁶ «История Молдавской ССР», стор. 384 та наступні

⁷ Там тааки, стор. 385

⁸ *Vespasian Erbiceanu: Naționalizarea justiției și unificarea legislativa în Basarabiă*. Academia Română. Studii și cercetări. Vol. XXIII, București, 1934, pag. 17 urm.

⁹ *Ibidem*, pag. 19 urm.

здобути симпатії румунського народу по той бік Прута. Російський уряд провадив у Басарабії обережну гнучку політику, залишаючи тут можливості для використання суспільно-адміністративної структури, місцеве звичаєве право і притягаючи до управління місцевих бояр.¹⁰ Лагідніший окупаційний режим у Басарабії мав на меті не настроювати проти Росії населення не тільки румунських воєводств, але й балканських народів. Росія ж мала великі пляни — дальші територіальні поширення, а головно здобуття Царгороду. А згадані народи були на шляху до цієї мети, при чому Басарабія була вихідною базою для дальнього проникання у ті простори. Коли в 1828 р. дійшло до нового воєнного конфлікту Росії з Туреччиною, у мирному договорі в Адріянополі 1829 р. Росія отримує Сулимський рукав дельти Дунаю, який долучається до території Басарабії.

Така конституційно-адміністративна структура Басарабії задержалася, без суттєвих змін, до 1873 р., коли Басарабію перетворено в губернію загального типу, але політичний режим у Басарабії залишився і далі лагіднішим, аніж у інших губерніях імперії.

Судді-росіяни, неознайомлені з місцевим басарабським правом, зверталися неодноразово в Петербург з проσьбою поширити в Басарабії російське законодавство, оскільки вони вважали, що басарабське місцеве право повне протиріч і недоліків. Але царська Державна Рада 15.12.1847 р. прийняла рішення, у цій справі затримати *status quo*.¹¹

На вимогу царського II Департаменту Сенату басарабські бояри, на чолі з митрополитом Банулеску-Бодоні, посилалися на чинність місцевого права Басарабії «Шестикнижжя» Гарменопула, «Підручник» Андronаке Доніча й «Хрізов Соборніческ» 1785 р. та місцеві звичаї. «Шестикнижжя» Гарменопула й «Підручник» Доніча були перекладені на російську мову в 1825 р. і царським указом з 1831 р. допущені до вживання в Басарабії.¹² Переклад «Шестикнижжя» на румунську мову зроблений і надрукований у 1921 р. у зв'язку з його стосуванням у Басарабії.¹³

Але, як твердить Єрбічяну, фактично ані «Шестикнижжя» Гарменопула, ані «Підручник» А.Доніча — як місцеве право Басарабії — ніколи не були офіційними законами ані в Молдавії, ані в Басарабії після 1812 р. Вони були звичайними консультативними й напрямними джерелами римсько-візантійського права, яке почало прийматися і вживалося в Молдавії у ХІУ-ХҮ ст.¹⁴ Але підручником

¹⁰ «История Молдавской ССР», стор. 374

¹¹ V.Erbiceanu, op. citat. pag. 18

¹² St.Gr. Berechet, op. citat, pag. 109,194 urm.

¹³ St.Gr. Berechet, op. citat, pag. 110

¹⁴ V.Erbiceanu, op. citat. pag. 26 urm.

Доніча фактично користувалися в басарабських судах на основі указу царя Олександра I від 2.2.1813 і 29.4.1818 р.¹⁵

Після 1828 р. повільно поширяються на Басарабію загальні постанови судоустрою імперії. «Положення»(розпорядок) 1.1.1864 р. про губернські й повітові земські установи проведено в Басарабії аж 1869 р. Однією з причин затяжного введення земських установ був у той час факт, що не був ще вирішений поземельний устав басарабських залежних селян (царан). Це ввійшло в силу аж після появи «Положения 14 июля 1868 г.» про поземельний устрій «царан», а тоді указом від 15.11.1868 р. вийшов указ про введення в Басарабії губернських і повітових земських установ. Ці установи мали самоврядувальний характер. Земства створили багато господарських, суспільних і освітньо-виховних та санітарно-харитативних установ для добра населення.¹⁶ Закон від 12.6.1890 р. дещо обмежував автономні права земств. Але в земствах мало завжди перевагу дворянство.¹⁷

16.6.1870 р. затверджено нове «Городовое положение» для м. Кишинева та інших 6 повітових міст Басарабії, з управами й виборними думами. Але й тут у думах перевагу мали дворяни.¹⁸

Постановою царської Державної Ради від 22.4.1869 р. вирішено провести в Басарабії судову реформу створення нових судових установ. Створено Окружний Суд другого розряду з правом опротестовувати його рішення до Апеляційної Палати в Одесі. Ця реформа була дальшим кроком до наближення судоустрою Басарабії до загального судоустрою імперії. З уведенням нових судових установ запроваджено в цих судах діловодство російською мовою.¹⁹

У зв'язку з судовою реформою і введенням у Басарабії земських установ створено тут новий тип судів (для селян), т.зв. мирові суди для кримінальних і цивільних справ меншої ваги, з правом апеляції на їх рішення на З'їзді мирових суддів. Мирові судді обиралися на повітових земських зборах. Судова реформа 1889 р. скасувала мирові суди, але їх знову відновлено в 1912 р. Тепер з'являються мирові судді вже на професійній основі.

Одночасно з проведеним судової реформи був намір уряду упорядкувати тут і цивільне право шляхом поширення російських законів. Але через опір басарабських дворян уряд поступився, залишаючи й надалі діяти в Басарабії т.зв. місцеве басарабське право,

¹⁵ Stefan G. Longinescu: Istoria dreptului românesc din vremile cele mai vechi și până azi. București 1908, pag. 324

¹⁶ «Енциклопедія Українознавства», гаслова частина, Т. II, стор. 790 і наст.

¹⁷ «История Молдавской ССР», цитирована, Т. I стор. 478

¹⁸ Там таки, стор. 481

¹⁹ Там таки, стор. 484

до якого зарахувано «Шестикнижя» Гарменопула, «Підручник» Доніча та «Соборний Хризов» Ол.Маврокордата від 28.12.1785 р.²⁰

Указом 1889 р. виходить нова додаткова судова реформа: створюються волостні суди в складі голови і 3 засідателів (виборних) з правом апеляції на їх рішення на з'їзді земських начальників.

3. СУСПІЛЬСТВО БАСАРАБІЇ

Як і в Молдавській державі, суспільство Басарабії було становим: стан боярсько-дворянський, духовенство, міщанство і вільне селянство, залежні селяни і невільники-цигани.

Юридично не було кріпацького стану в Басарабії, коли її приєднано до Росії. Коли ж російський уряд почав роздаровувати російським дворянам вільні землі, головно в південних повітах Басарабії, ці дворяни розміщували на цих землях прибулих селян з інших областей, які залишилися тут на статусі кріпаків. Тільки до них стосувалися постанови російського права про кріпацьку залежність.

Бояри-дворяни й духовенство Басарабії втішалися окремими привілеями.

Міщанство було вільним, зобов'язаним платити належні податки та виконувати інші обов'язки.

Залежні селяни — особисто вільні — виконували обов'язки на користь землевласників, на землі котрих вони знаходилися, на основі умови, складеної із землевласником, а у відсутності такої умови — згідно з хрізовами молдавських господарів Григорія Олександра Гіки від 1.1.1766 р. та Олександра Морузі 1805 р.²¹

Треба підкреслити, що становище залежних селян на державних землях було дещо легшим, аніж селян на поміщицьких і монастирських землях. Тут вони платили державі тільки певну грошеву ренту, але не відвували панщиняного відробітку.

Через постійні скарги селян на утиски землевласників російський уряд у 1834 р. видав закон «Положение о царанах (залежних селянах) или свободных землевладельцах Бессарабской области», який визнавав залежних селян «свободными сельскими гражданами» та зобов'язував землевласника й селянина добровільно складати, на термін від 3 до 20 років, умови про їх взаємозобов'язання.²² Але замлевласники ставили селянам такі важкі умови, на які селяни не приставали. Царський указ

²⁰ «История Молдавской ССР», стор. 483

²¹ Там таки, стор. 414

²² «История Молдавской ССР», стор. 412

1842 р. про залежних селян також не приніс розв'язки добровільних договірних взаємин між селянами й землевласниками. Тоді уряд у 1846 р. видав урядовий т.зв. «нормальний контракт», який зобов'язував обидві сторони у випадку, коли вони не могли скласти добровільного договору. «Нормальний контракт» (рамовий) передбачав обов'язки землевласника до селянина, а також розмір повинностей селянина на користь землевласника. У контракті було поставлене питання права переходу селянина на інше місце, зобов'язуючи селянина попередити про це землевласника 6 місяців наперед. Отже, правно залежні селяни вважалися особисто вільними, але фактично перехід був дуже ускладнений різними умовами.

Залежні селяни платили державні податки, власникові давали десятину урожаїв, виконували панщину та низку інших натуральних повинностей під час будови і ремонту доріг та інших господарських споруд тощо.

Загальні «Положения 19.2.1961 г.» про звільнення з кріпацтва не заторкнули залежних селян в Басарабії, бо ці юридично вважалися вільними. У Басарабії вважалися кріпаками тільки селяни, прибулі в Басарабію з інших областей імперії та осілі на землях, наділених дворянам з інших областей імперії після 1812 р. Ці кріпаки, коли їх звільняли з кріпацтва в 1861 р., не отримали наділу землі, а тому вони залишалися й надалі на статусі залежних селян.²³

Доля залежних селян у Басарабії була розв'язана на основі «Положения 14 липня 1868 г.»²⁴ Згідно з цим законом землевласники були зобов'язані виділити селянам у постійне користування певні земельні ділянки в обмін за встановлені повинності. Цей обов'язок стосувався до селян, осілих на поміщицьких і монастирських землях. Розмір ділянок мав установлюватися в добровільному порозумінні між землевласником і селянином.²⁵

Закон 1868 р. давав селянам право в 5-річний період домагатися від землевласника додаткової кількості землі. Тому справа викупу землі селянами мала рішатися аж під кінець п'ятирічного строку. Згідно із законом 1868 р., до викупу землі селяни мали виконувати повинності за отриману землю відповідно до попередніх умов чи постанов.

Постанови про обов'язковий викуп землі з'явилися аж у 1888 р., при чому землевласники отримали викуп готівкою, а саме: одну п'яті повинен був заплатити селянин, а на чотири п'яті він отримував кредит

²³ Там таки, стор. 465

²⁴ Там таки, стор. 468

²⁵ «Істория Молдавской ССР», стор. 469

від держави. Селяни мали сплатити державі заплачену нею суму (з відсотками) до 49 років.²⁶

Подібну розв'язку отримали залежні селяни, осілі на державній землі, а також різнонаціональні колоністи. За ними залишалася вся земля, яка була в їхньому користуванні. Сплата викупу землі тут не була обмежена строком.²⁷

Потрібно дати мале пояснення про землеволодіння в Буджаку. Ще в 1538 р.,²⁸ а потім за молдавського господаря Іліяша (1666-1669) і за його згодою поселилися в Буджацьких степах ногайські татари. Вони підлягали Кримові, мали свою окрему адміністрацію і судочинство, незалежне від молдавського господаря. Татари завдавали Молдавії багато турбот і шкоди, а тому господар Антіох Кантемір, використавши добру політичну коньюнктуру, отримав від султана фірман на виселення татар з Буджаку. Виселення здійснено весною 1700 р.²⁹ Але деяку частину татар захопила тут російсько-турецька війна 1806-1812 рр. Під час цієї війни залишки татар були виселені у Крим, а також остаточно зліkvідовані всі турецькі фортеці й їхні олати в Басарабії. Їхні землі були повернені в державний земельний фонд.³⁰ Ці землі були частинно колонізовані, а частинно роздаровані російським дворянам. На них селили також басарабських залежних селян.

4. ОСНОВНЕ БАСАРАБСЬКЕ ПРАВО

Під основним правом Басарабії маємо на увазі цивільне й кримінальне право. а) Щодо цивільного права, то — як ми вже бачили — Росія договором від 1812 р. зобов'язалася шанувати т.зв. місцеве басарабське право (цивільне). Перший царський закон від 1813 р. («Правила временного правления Бессарабией») затримував у Басарабії рецепцію попереднього басарабського місцевого права. Також закон 1818 р. постановляв затримати в Басарабії чинність місцевого басарабського права.

Басарабське дворянство вимагало від російського уряду, щоб під час проведення законодавчої реформи зібрати басарабське місцеве право в один кодекс і включити в загальний збірник російських законів. Але уряд не поділяв такої розв'язки упорядкування басарабського права, бо царські кола прагнули такого стану, при якому в імперії діяли б тільки російські закони.³¹

²⁶ Там таки, стор. 471

²⁷ Там таки, стор. 474

²⁸ *Istoria României*, Vol. II, pag. 648

²⁹ *Ion Neculce: Letopisețul Țării Moldovei*. București, 1963, pag. 161

³⁰ «История Молдавской ССР», стор. 373

³¹ «История Молдавской ССР», стор. 382

Судді-росіяни, неознайомлені з басарабським місцевим правом, часто зверталися до Петербургу з сугestіями поширити в Басарабії російські закони під тим приводом, що місцеве басарабське право нібіто повне противоріч та недоліків. Але царська Державна Рада 15.12.1847 р. видала опінію про дальшу чинність у Басарабії попереднього місцевого права. І це право у великій мірі стосувалося у Басарабії аж до кінця тут російської царської влади, а частинно і під владою Румунії після 1918 р.

Коли після 1825 р. рекурси в басарабських справах передано в компетенцію Петербурзького Сенату, II Департамент Сенату звернувся із запитом до митрополита Гавриїла Банулеску-Бодоні ѹ басарабських бояр за виясненням того, що треба розуміти під терміном «басарабське місцеве право». Басарабські бояри на чолі з митрополитом Гавриїлом 24.7.1826 р. відповіли, що під цим правом треба розуміти «Шестикнижжя» Константина Гарменопула, «Підручник» Андronаке Доніча та «Соборний Хризов» (Sobornicescul hrisov) Олександра Маврокордата 1785 р.³² Таку саму відповідь дала Сенатові басарабська обласна Верховна Рада, яка до 1825 р. судила рекурси у басарабських справах, а тепер ці рекурси передано в компетенцію Сенату.

Але басарабське місцеве право зазнало майже від самого початку російської влади певні обмеження через поширення в Басарабії окремих російських законів. Так закон 1818 р. зобов'язував стосувати російські закони у справах, де стороною була державна установа. У 1828 р. поширило на Басарабію загальні російські постанови про давність-прескрипцію. У 1829 р., поширило постанови про порядок складання всіляких документів. У 1836 р. поширило постанови про продаж маєтності малолітніх, а в 1847 р. постанови про порядок забезпечення приданого дружини на майні мужа.³³

Важливий виняток у стосуванні басарабських місцевих законів передбачала ст. 1606, Том X Збірника російських законів 1857 р., яка постановляла, що басарабські місцеві закони не стосуються в Акерманському повіті, бо «там нема молдован».³⁴

Цікаво, що як «Шестикнижжя», так і «Підручник» Доніча — як римсько-візантійське право — було рецитоване в Молдавії, а потім в Басарабії не шляхом законодавчого акту, а практичним ужитком у судах і прийнялося як правний звичай. Але Хризови Маврокордата ѹ Морузі були формальними законами.

³² St. Gr. Berechet, op. citat, pag. 194

³³ «Бессарабские местные законы и устройство судебной части в Бессарабии», стаття в «Енциклопед. словарь Брокгауз-Эфрон». Т. VI, стор. 612

³⁴ Там таки, стор. 612

Та пригляньямось ближче, що представляє собою «Шестикнижя» Гарменопула. Склад цей підручник права в 1345 р. суддя з Тессалонік Константин Гарменопул (1320-1382). Його праця складається з 6 книг — звідки назва «Гексабілос» або «Шестикнижя» (Прохейрон тон номон — посібник права). З передмови автора «Шестикнижя» довідуємося, що джерелом його праці йому послужили: 1) Прохейрон імператора Василя; 2) Сінопсіс Базілікорум, 3) Новелі імператора Лева Філософа, Константина Багрянородного (Порфірогенета) та інших; 4) Еклога Лева й Константина. Але матеріал цього підручника поданий у формі витягу-резюме, у скороченій формі. За своїм характером це збірник права цивільного, карного, державно-конституційного, фіscalного й процесуального. «Шестикнижя» — це останній пам'ятник візантійського права перед захопленням Константинополя турками. Турки дозволили стосувати «Шестикнижя» для православних християн, підкорених турками.

«Шестикнижя» складається із 6 книг, які містять у собі такі розділи: I. Процесуальні правила; II. Про рухомості й нерухомості; III. Про контракти; IV. Подружжя і придане; V. Спадкування майна померлих; VI. Про злочин.

Елифант Славинецький за дорученням російського уряду переклав був «Шестикнижя» на слов'янську мову, але цей переклад не був надрукований.³⁵

«Підручник» (збірник) Андронаке Доніча (1760-1829) характеризує сама його назва: «Короткий витяг-резюме із імператорських (царських) книг для полегшення тих, які займаються їх вивченням, із відсыланням до книги глави й параграфу книг імператорських законів» (себто — Базилікалів Василія I і Лева Філософа, виданих 886-892, переважно на основі Юстініанівських правних збірників). Підручник Доніча надрукований 1814 р. у Ясах румунською мовою кириличними черенками. Підручник Доніча за своїм змістом — це витяг постанов цивільного, карного й процесуального права.

Як влучно твердить проф. Берекет, «Підручник» Доніча є коротким витягом із Базилікалів та інших візантійських джерел, а подекуди має також постанови звичаєвого права Молдавії.³⁶ Деякі постанови «Підручника» Доніча — спадкового права — були чинні в Басарабії і після 1918 р. аж до введення нового румунського зуніфікованого цивільного кодексу.

³⁵ О.Лотоцький: Українські джерела церковного права. Варшава, 1931, стор. 100

³⁶ St. Gr. Berechet, op. citat, pag. 190

«Шестикнижя» Гарменопула і «підручник» Доніча завдяки фактам іх урядового перекладу і урядової їх розилки судовим інстанціям в Басарабії — без особливого указу — набували в Росії силу закону.³⁷ Але потрібно тут ствердити, що в Басарабії, з наведених вище джерел т.зв. місцевих законів, могли стосуватися тільки постанови, які належали до цивільного матеріального права.

«Соборний Хрізов» (Sobornicescul Hrisov) господаря Олександра Маврокордата (Fireris) складається з двох боярських постанов (анафори), затверджених господарем. Перша стосується обманного продажу і дарунків землі особам, які не мали права на неї, на шкоду можливим законним спадкоємцям. Друга стосувалася подруж циганів-кріпаків між собою і з вільними особами.

Після 1861 р. (скасування кріпацтва) друга частина Соборного Хрізова 1785 р. втратила актуальність.

Властиво звичаєве право залишалося впродовж усього часу російської влади в Басарабії в повній силі. Його можна було доказувати свідченнями свідків, а також оспорювати свідченнями свідків у подвійній кількості.

Ще 1809 р. російський уряд вирішив створити окремі місцеві-крайові комісії для кодифікації цивільного права в окремих західніх країнах-провінціях імперії: на Україні, в Польщі, Балтиці й Басарабії. Басарабська комісія склала такий проєкт, базуючися головним чином на цивільному кодексі молдавського господаря Скарлата Калімаха від 1817 р., який (кодекс) у свою чергу мав за основу австрійський цивільний кодекс від 1811 р. Складений проєкт переслано в Петербург, але там він не був схвалений. Опісля створено нову комісію з двох осіб: Петра Манеги і графа Брунова. Вони закінчили працю, базуючися на французькому наполеонівському цивільному кодексі. Тому що проєкт був складений французькою мовою, уряд вимагав перекласти його на російську мову. Справа затяглася поза 1828 р., а тим часом розпущені всі комісії для складання проєктів льокального права.

У 1842 р. видано новий російський цивільний кодекс для всієї імперії. Цей кодекс був частинно поширений також на Басарабію, з затриманням у чинності басарабського місцевого права. Такий стан затримався у Басарабії до кінця царського правління в цій провінції.

Напередодні Першої світової війни був виданий новий, усучаснений, російський цивільно-процесуальний кодекс, який був поширений на всю Імперію, включно з Басарабією. Про цей кодекс у правничій літературі були досить прихильні відгуки.

³⁷ «Бессарабские местные законы и устройство судебной части в Бессарабии», вже цитована стаття, стор. 612

5. КАРНЕ ПРАВО

Ми вже бачили, що після приєднання Басарабії до Росії басарабські суди в кримінальних справах з перших часів російської влади стосували тут російське кримінальне право, чинне в той час в Імперії. Яке ж це право?

У 1845 р. був опублікований «Свод законов» у 15-ти томах, з котрих останній був присвячений кримінальному праву. Цей кодекс скасував кодекс 1649 р. («Соборное уложение 1649 г.» або «Уложение царя Алексея Михайловича»), який мав чинність майже два сторіччя.

У 1845 р. виходить «Уложение о наказаниях уголовных и исправительных», яке вступило в силу від 1.5.1846 р. Його головним джерелом був кодекс 1649 р. Кодекс 1845 р. був поширеній також на Басарабію і з незначними змінами мав чинність у Басарабії до кінця тут царської влади.

Судова реформа 1864 р., стосована в Басарабії від 1869 р., вводить у Басарабії новий тип Мирового суду, а також окремий карний закон — «Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судьями», як самостійний карний кодекс, який перетривав до упадку царської Росії.

У 1886 р. виходить «Закон о штрафах» і, врешті, «Уголовное уложение 22.3.1903 г.», яке мало заступити кодекс 1845 р. Кодекс 1903 р. вже знає принцип ‘Nullum crimen sine lege’, але має також постанови про заслання адміністративним порядком. Але цей кодекс вступив у силу тільки у незначній частині: про бунт, зраду, розрухи.³⁸

Вибух Першої світової війни, а потім лютневої і жовтневої революції приносить розвал царської імперії і кінець володінню Росії в Басарабії. Туди приходить новий суверен — Румунія.

6. «САМОВИЗНАЧЕННЯ» БАСАРАБІЇ І ЇЇ ПРИЄДНАННЯ ДО РУМУНІЇ

Національна свідомість корінного населення Басарабії: українців і молдаван була дуже низька. Національно свідомими, як і в Україні, були тільки одиниці з культурного прошарку. І не диво — мережа шкільництва в Басарабії була обмежена, а відвідування народної школи не обов’язкове. До того ще все шкільництво зрусифіковане, а тому широкі кола населення — а тим більше молдаван — не поривалися до школи з чужою незрозумілою мовою викладу.

³⁸ Б. С. Утевский: Дореволюционное русское уголовное право. У «Советское уголовное право. Общая часть». Москва, 1959, стор. 414-425

У такому культурно-суспільному стані застас Басарабію її-нове політичне становище — звільнення від царської залежності.

На взірець структури Української Центральної Ради в Києві басарабські молдавани — після з'їздів молдаван: учителів, священиків і селян — Військовий комітет басарабських молдаван 23.10.1917 р. постановив створити 120-членну (пізніше це число поширило до 150) Крайову Раду (*Sfatul Țării*), визначивши для молдаван 84 мандати (70%), а для інших національностей і немолдаванських громадських організацій 30% мандатів. Відсоток мандатів молдаван був у великий суперечності до відсотка молдаванського населення Басарабії в останньому урядовому народочисленні 1897 р. — 47.58%.

Проф. Йон Інкулець, відкриваючи перше засідання Крайової Ради, заявив, що Крайова Рада не може вважатися конституанттою, що закономірна репрезентація всього населення Басарабії, як Конституційна Асамблея, повинна невдовзі зібратися, і що він уважає її скликання першим завданням Крайової Ради.³⁹

Та події котилися лявіною, і Крайова Рада 15.12.1917 р. проголосує Басарабію — на взірець України — самостійною Молдавською державою. Але вже в січні 1918 р. румунська регулярна армія окупувала Басарабію під приводом ліквідації хаосу і базладдя, створеного комуністичними агентами, зокрема вояччиною, яка кидала румунський фронт і спричиняла хаос у Басарабії.

Під тиском румунських політичних і державних кіл та військового окупаційного командування Крайова Рада іменем «Молдавської Демократичної Республіки Басарабії» 27.3.1918 р. (ст.ст.) більшістю голосів вирішила — покликаючися на право самовизначення та історичні права — про об'єднання Басарабії з Румунією. У резолюціях про об'єднання Крайова Рада ставила передумову: задержати для Басарабії певної автономії як окремої провінції і затримання в чинності тогочасне законодавство та шанування права меншостей. Автономний уряд Басарабії мав управлятися низкою Директоратів для окремих крайових справ.

Рішення Крайової Ради про об'єднання передано румунському урядові, який законодекретом від 10.10.1918 р. схвалив об'єднання Басарабії з Румунією.

Під тиском румунських державних і політичних кіл Крайова Рада 27.11.1918 р. відмовилася від попередніх передумов про об'єднання. А закон від 1.1.1920 р. ратифікував законодекрет про об'єднання.⁴⁰

³⁹ P.Miliukov: The Case of Bessarabia. London, (1919), pag. 9

⁴⁰ C.Hamangiu: Codul general al României, București, Vol. IX-X, pag. 252 urm.

Але законодекретом від 3.4.1920 р. Директорати Басарабії були зліквідовані.⁴¹

Зауважимо, що українські делегати до Крайової Ради, які 27.3.1918 р. голосували проти об'єднання Басарабії з Румунією, за наказом генерала Броштяну, командувача окупаційної армії, були без суду розстріляні.⁴²

На Мирній Конференції 1919 р. союзники спочатку не визнавали об'єднання Басарабії з Румунією, тому що територія належала їхньому воєнному союзникові. Аж т.зв. «Басарабським Протоколом», договором від 28.10.1920 р., підписаним Англією, Італією, Францією та Японією, визнано Басарабію за Румунією «... для запевнення-закріплення вже тепер суверенність у Басарабії, яка відповідала б прагненням населення і запевняла б меншостям за расовою, релігійною і мовою ознакою охорону, яка їм належить».⁴³

США в розгляді питання Басарабії не брали участі й «Басарабського Протоколу» не підписували. У ноті США від 10.8.1920 р. повідомляли дану Комісію Верховної Ради Мирної Конференції про те, що Америка шанує російські кордони.⁴⁴

⁴¹ *Ibidem*, Vol. IX-X, pag. 293

⁴² *P.Miliukov*, op. citat. pag. 14

⁴³ Codul general al României, citat. Vol. XIII-XIV, pag. 253 urm.

⁴⁴ A.Suga: Die völkerrechtliche Lage Bessarabiens in der geschichtlichen Entwicklung des Landes; Köln, 1958, S. 53

A.Buldur: La Bessarabie. Paris, 1927, pag. 98

VI

БУКОВИНА ПІД РОСІЙСЬКОЮ ОКУПАЦІЄЮ 1914-1918 рр.

1. ПРАВНИЙ ХАРАКТЕР ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ

Вбивство австрійського ерцгерцога Фердинанда в Сараєво (28.6.1914 р.) було одним з приводів початку Першої світової війни, при чому, між іншим, 6.8.1914 р. Австро-Угорщина оголосила війну Росії, яка проголосила загальну мобілізацію ще 29.7.1914 р.

Російський наступ у Галичині й на Буковині почався в половині серпня 1914 р. Львів попав під російську окупацію 3.9.1914 р., а Чернівці остаточно 28.11.1914 р., після чого майже вся Східня Галичина і Буковина опинилися під російською військовою окупацією.

Однією з головних причин війни для Росії було бажання захопити Галичину і знищити там огнище українського національного руху — як це випливає зі слів міністра закордонних справ Сазонова:

«Тепер то й випав найбільше зручний (під час окупації — І.Н.) мент для того, щоб раз назавжди покінчiti з українством».¹

Під час самого вступу російської армії на австрійську територію головнокомандувач російською окупаційною армією видав окремий «Маніфест» від 5.8.1914 р. до окупованого населення, в якому «крилася дуже реальна програма, яка зводилася до повного знищення всіх проявів українського національного життя на галицькій землі», як також на Буковині.²

Після окупації Буковини й Галичини на цих окупованих областях створено цивільне правління — генерал-губернаторство, на чолі якого став, від 17.9.1914 р., як генерал-губернатор, граф Олексій Бобринський. Першим розпорядженням Бобринського було створення

¹ Дмитро Дорошенко: Мої спомини про недавнє минуле. 1914-1930. 2 видання, Мюнхен, 1969. стор. 23. Далі цитується як: Дм.Дорошенко, Мої спомини

² Дмитро Дорошенко: Історія України 1917-1923. 2 вид. Нью-Йорк, 1954. Т. I, стор. 6. Далі цитується як: Дм.Дорошенко, Історія України

4-ох губернаторств на окупованій території Галичини й Буковини, з губернаторами Львівським, Тернопільським і Чернівецьким. Було в проекті губернаторство Перемишльське, якого однак не здійснено.

Чернівецьким губернатором призначено Єvreйнова, а його правою рукою став буковинський московофіл А.Геровський.

Законними правилами адміністрації генерал-губернаторства були «Временные правила», затверджені начальником штабу верховного головнокомандування фронту — як конституція генерал-губернаторства.

Приступаючи до своїх обов'язків, граф Бобринський у своїй промові до населення у Львові розкрив свою програму для підлеглої йому території так:

«Восточная Галиция и Лемковщина — искони коренная часть великой Руси; в этих землях коренное население всегда было русским, устройство их посему должно быть основано на русских началах. Я буду вводить здесь русский язык, закон и устройство»³

Створено кадри адміністраторів для окремих губерній, при чому призначувано переважно росіян, часто сумнівної моральної і професійної вартості, часто без належної освіти. Їх дорадниками були, звичайно, місцеві московофіли. На Буковині, наприклад, А.Геровський, який встиг прибути на Буковину з перших днів окупації м.Чернівців. За його вказівкою багато буковинських українців помандрувало на Сибір.

І нова московська окупація, нова її адміністрація з графом Бобринським на чолі, приступила до здійснення наміченої програми. З перших днів окупації були закриті всі українські періодичні видання, за розпорядженням генерал-губернатора від 18.9.1914 р. були закриті всі культурно-освітні товариства, українські книгарні й бібліотеки були закриті й опечатані. Водночас було суворо заборонено продавати або позичати з бібліотек всі видання на «малорусском наречии»,⁴ а також суворо заборонено вживати це «наречие» у товариствах, організаціях, у суді, адміністрації тощо.⁵

Першочерговим завданням цієї російської адміністрації була боротьба з «мазепинством» та взагалі з непевними і неблагонадійними елементами. У цю категорію мазепинців, непевних і неблагонадійних елементів зараховано всіх свідомих українців. З початком 1914 р. зорганізовано при генерал-губернаторстві жандармський відділ на чолі з полковником Мезенцевим, який відразу взявся до «праці». Почалися арешти й висилки в глиб Росії адміністративним порядком, без суду. А

³ Д.и.Дорошенко, Історія України, стор. 6

⁴ Там таки, стор. 7

⁵ Д.и.Дорошенко, Мої спомини, стор. 24

першого між ними вислано голову греко-католицької – Церкви митрополита Андрея Шептицького. Йшов повний загальний погром українських культурних багаторічних надбань. Із урядового звіту Мезенцева випливає, що за кілька місяців його «праці» було проведено коло 1200 арештів, і 578 осіб (з них 34 греко-католицьких священиків) постановою генерал-губернаторства було вислано вглиб Росії.⁶ Такий погром відбувався і на Буковині, де московофіл Геровський став довіроною особою чернівецького губернатора і тепер міг сатанинським способом розправлятися із своїми колишніми ворогами, зокрема з українськими національними демократами.

Всі українські школи, народні й середні, закрито. Згодом окупаційна влада почала робити заходи, щоб відкрити школи з російською мовою навчання. Але на перешкоді цим заходам був брак учителів із знанням російської мови. Було зорганізовано курси російської мови в більших центрах, а між ними і в Чернівцях.⁷ У народніх школах винятково допускалося «малорусське наречіє», хоч проти цього був сильний опір, мовляв, — «під цим виглядом може непомітно проникати мазепинська пропаганда».⁸ Фелікс Пшицецький твердить, що комендант м. Львова — і правдоподібно також в інших містах — дозволив діяти судам і приймати рішення польською мовою, але ці рішення мав затверджувати генерал-губернатор. Але тут мова про справи меншої ваги. Важливіші справи судив російський військовий суд.⁹

Хоч граф Бобринський публічно заявив, що російська влада буде толерантною у справах віри, проте з перших кроків нової влади посилилося переслідування греко-католицької Церкви й насильне навертання на православ'я. З такою метою вислано до Галичини архиєпископа Євлогія, який добився розпорядження, щоб на опорожнені греко-католицькі парафії призначалися православні священики-росіяни.¹⁰ Таких парафій, тимчасово опорожнених з різних причин (священики опинилися по другий бік фронту або вислані на Сибір тощо), було досить багато. І тепер вони — всупереч міжнародному праву — отримували московського священика, який старався перетягнути парафіян у православ'я. Тоді парафія Залуче Снятинського повіту перейшла в православ'я.¹¹

Це все абсолютно суперечило постановам міжнародного права, а саме ІУ Гаагської Конвенції 1907 р., які охороняли цивільне населення

⁶ Дм. Дорошенко, Історія України, стор. 7

⁷ Там таки, стор. 9

⁸ Там таки, стор. 9

⁹ Feliks Przysiecki: Rządy rosyjskie w Galicji Wschodniej. Piotrkow, 1915, str. 14

¹⁰ Дм. Дорошенко: Історія України, стор. 8

¹¹ Feliks Przysiecki, op. citat. str. 9

території, окупованої ворожою державою. Згідно з цими постановами окупант зобов'язаний шанувати місцеве право та основні права окупованої території. Це право забороняло насильну депортацію, зобов'язувало шанувати життя окремих осіб, їх приватну власність, релігійні переконання і обрядові традиції.¹²

Всі постанови і закони, видані російським урядом під час окупації, спиралися на зasadу повного об'єднання Галичини й Буковини з Росією. Як виправдання для таких акцій висувалося твердження, що ці землі були загарбані в Росії 700 років тому.¹³

Такий правно-безправний стан у генерал-губернаторстві на окупованих австрійських територіях Галичини й Буковини потривав до австро-німецької офензиви початку 1915 р. (в якій уперше взяли участь Українські Січові Стрільці, що вславилися в бою за Маківку 29.4. — 2.5.1915 р.). Ця офензива відсунула фронт далеко на схід. Вся Буковина позбулася російської «опіки».

Поразки російської армії на фронті викликали певні зміни у настроях російського громадянства. Ставлення до українського населення на окупованій російською армією території стало також дещо поміркованішим.

Нова російська офензива літом 1916 р. (почалася 4.6.) невдовзі пересунула фронт знову на захід. Вже 17.6.1916 р. російська армія захопила м. Чернівці, і невдовзі після цього вся Буковина і велика частина Галичини попадають поновно під російську військову окупацію — всього 33 повіти. Для окупованої території відновлено цивільне управління галицько-буковинського генерал-губернаторства, на чолі якого став генерал Ф. Трепов — з осідком у Чернівцях (пізніше у Тернополі) з Буковинським губернатором Лігіном та Тернопільським — Чарторижським.

Висилки ще тривали, але тепер вже не за «мазепинство», а за «шпигунство», і вже не з ініціативи цивільного правління, а з ініціативи контррозвідки, де сиділи колишні кадри Бобринського. А попасті в цю категорію шпигунів було дуже легко на підставі підозріння чи фальшивих доносів.

Управління діяло на основі ново складеного «Временного положения об управлении в Галицком Генерал-Губернаторстве», особливого статуту, затвердженого 3.7.1916 р. начальником штабу верховного головнокомандувача фронту генералом Алексєєвим.

¹² Альфред Фердросс: Международное право. Переклад з німецької мови. 3 вид. Москва, 1959 р. стор. 451 і наступні

Международное право. Москва, АН ССР, 1957, стор. 413 і наступні

¹³ Feliks Przysiecki, op. citat. str. 9

Цей статут був вже вільний від політики часів Бобринського: він був складений у досить ліберальному дусі. Він нормував спосіб управління окупованою територією. Губернія була поділена на дві губернії: Буковинську з Покуттям та Галицьку (без Покуття) — всього 33 повіти.

Цивільне правління генерал-губернаторства складалося з таких відділів: фінансового, медичного, управління державних маєтків, народної освіти та духовних справ.¹⁴

Але цивільне правління мало все ж таки військовий характер: воно мало забезпечувати, передусім, інтереси діючої російської армії в її запіллі, через яке проходив фронт.

Режим цього другого генерал-губернаторства, генерала Ф. Трепова, значно різнився від режиму правління Бобринського. Тепер вже не чинилося національних і релігійних утисків та переслідувань часів Бобринського, не було насильного навертання українців на росіян, ані греко-католиків на православних. Українська мова не переслідувалася, хоч вона ще не набула громадянських прав. У Чернівцях було дозволено відновити навчання в українській гімназії — хоч нема слідів, щоб навчання дійсно відбувалося. При чому ця гімназія не мала права називатися українською. Але ставлення до українців було й далі неприхильним. Загалом, російська політика на окупованих теренах стала тепер поміркованішою, бо російський уряд не мав певности, чи йому вдастся задержати для Росії ці провінції. У розмові генерала Трепова з сенатором Івановим на питання Іванова про ставлення російської адміністрації до місцевого населення Трепов відповів: «Покищо ми даємо школи, не чіпаємо мови, не втручаємося до церковних справ». Отже, влада ці законні права населення шанувала чи толерувала тільки «хвилево», «покищо».¹⁵ Хоч це була тверда окупація, але її режим був значно м'якшим від попереднього.

На посаду повітових начальників добирали осіб фахових і з вищою освітою. Багато з цих начальників ставилися до місцевого населення толерантно, лояльно.

«Всеросійський союз міст», відділ допомоги населенню (в якому було багато свідомих українців) організував дитячі садочки, а під цією ширмою організував також початкові школи з мовою навчання, рідною для даного населення.¹⁶ Подібну роботу проводив і «Всеросійський земський союз». Цю програму згадані «Союзи» вели координовано. Але такі школи не могли називатися «українськими».

¹⁴ Д.м.Дорошенко, Історія України, стор. 412

¹⁵ Д.м.Дорошенко, Мої спомини, стор. 74

¹⁶ Д.м.Дорошенко, там таки, стор. 69

2. ЛЮТНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ — ЗМІНА ОКУПАЦІЙНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

Вибух російської лютневої революції 1917 р. приносить певні зміни в ділянці адміністрації галицько-буковинського генерал-губернаторства. Обставини на цих окупованих теренах змінилися. За винятком генерала Трепова ввесь цивільний персонал залишився на своїх місцях.

Тимчасовий уряд призначив було на посаду крайового комісара (генерал-губернатора) Галичини й Буковини князя Долгорукова, але на домагання Комітетів південнозахідного фронту, Союза міст і Союза земств та Української Центральної Ради, передане в Ставку начальника штабу верховного головнокомандування південнозахідного фронту, 22.4.1917 р. призначено крайовим комісаром (з правами генерал-губернатора) Дмитра Дорошенка. Про цю номінацію Дорошенко отримав телеграму Тимчасового Уряду, підписану прем'єр-міністром графом Львовим.

Тому що конституція цього генерал-губернаторства — «Временное положение об управлении в Галицком генерал-губернаторстве» — від 1916 р. була складена в помірковано-ліберальному дусі, Дорошенко, за порадою прем'єр-міністра Львова й головнокомандувача, залишив її в силі і за свого правління.

Крайовий комісар — з правами генерал-губернатора — служово підлягав головнокомандувачу південнозахідного фронту і Тимчасовому Урядові. Він мав право добирати собі й призначувати ввесь персонал цивільного правління. Губернатором-комісаром на Буковину (і Покуття), з осідком у Чернівцях, він призначив Олександра Лотоцького, а губернатором Галичини (без Покуття), з осідком у Тернополі, іменував І.І.Красковського. Під адміністрацією генерал-губернаторства було в цей час 33 повіти. До них потрібно було підшукати 33 відповідних начальників — повітових комісарів. Дорошенко приділяв велику увагу обсадженню адміністрації відповідними людьми, по можливості українцями. На адміністративні пости він добирав людей звищою освітою і знанням своєї справи. Повітовими комісарами на Буковині були призначенні: у Вашківцях — Г.Іваницький; у Чернівцях — Сердюк, а потім О.Багрій; у Сторожинцях — Ю.Гаєвський. У деяких повітах залишено на своїх посадах попередніх начальників, якщо їх наставлення до населення було лояльним і коректним, або коли населення вимагало залишити їх далі працювати. У повітах Серетському і Кіцманському організовано Ради солдатських (і робітничих) депутатів, які призначали і звільняли своїх повітових комісарів.

Крайовий комісар Дорошенко виклав свою програму у «Відозві до населення», схваленій головнокомандувачем фронту генералом Брусіловим. Ця відозва була немов орієнтиром для його співробітників, якого вони мали дотримуватися у своїй діяльності адміністраторів. У згаданій «Відозві» писалося:

«... нова влада, зберігаючи всі форми устрою, яких вимагає прифронтове становище краю й інтереси російської армії, додержуючись усіх розпоряджень, викликаних військовим часом, уважає за необхідне скасувати всі обмеження в обсягу національного й релігійного життя; натомість вона буде переводити в життя краю принципи нової вільної Росії, поскільки це не суперечить інтересам російської армії, котра воює тепер за право й свободу; нарешті населенню буде надано право певної самоуправи в обсягу господарського й культурного життя, додержуючись рівного, справедливого відношення до всіх народностей краю».¹⁷

Дорошенко подає таку структуру уряду генерал-губернаторства:

«Галицько-Буковинське генерал-губернаторство було організоване немов якась маленька держава, і мало всі галузі правління... На чолі духовного відомства стоявprotoієрей Ф. Титов, відомий історик української Церкви. Просвітною справою завідував... Янковський. На чолі фінансової управи стояв Чамов, правління державними маєтками — Григорієв; на чолі медичної управи тайний совітник Безродний; головою контролальної управи — Кулабухов. Директором канцелярії був Крилов, головним юрисконсультом — Володковський. Обидва останні займали свої посади ще за Бобринського.¹⁸

Дорошенко застеріг за собою право введення в краю самоврядування, відновлення місцевих шкіл, судочинства тощо. Але він застав на Буковині і в Галичині становище гіршим, ніж він міг собі уявити. Революційні комітети вводили анархію в це становище, і йому довелося з цією анархією вести обережну боротьбу. Він було намітив широку програму для крайової ради під своїм керівництвом, витриманої на строго демократичних і міжнародно-правних засадах. Але цю програму він міг переводити в життя лише три місяці, а це закороткий час, щоб можна було практично розгорнути намічену програму для полегшення тягара ворожої окупації для населення.

На перешкоді проведенню згаданої програми стояла ще «революційна армія», в якій зникла дисципліна, карність. Старшини не мали права перешкоджати воякам, якщо ті робили кривди місцевому населенню. Про покарання не могло бути мови, бо старшини були раді,

¹⁷. Дм. Дорошенко, Мої спомини, стор. 110

¹⁸ Там таки, стор. 113 та наступні

коли рядові вояки їх не чіпали. Місцеве населення від них багато терпіло, а втручання цивільних комісарів в обороні населення мало помагали. Вояччина вважала населення завойованим, а себе — панами над ними.¹⁹ А до того проти нової адміністрації краєвого комісара почалися інтриги, головно з боку колишніх співробітників Бобринського та місцевих московофілів.

Нова офензива Керенського провалилася через анархію у військових частинах. У висліді цього провалу фронт невдовзі відкотився серед загальної анархії на схід. Під час відступу відбувалися дики сцени насильства й грабунку. «Авторитет начальства й дисципліна зовсім впали».²⁰

В кінці липня 1917 р. майже вся Буковина й Галичина були вже в руках австрійського війська. Під російською військовою окупацією залишалися невеликі частини Сучавського й Серетського повітів Буковини та Борщівського, Скалатського, Збаражського й Брідського повітів Галичини. Тут фронт стабілізувався на довший час.²¹ У цих частинах скупованих повітів повітові комісари генерал-губернаторства залишалися до весни 1918 р.

3. РОЗВАЛ АВСТРІЇ. УКРАЇНСЬКЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ НА БУКОВИНІ

Створення Української Центральної Ради (УЦР) у Києві у квітні 1917 р., а потім Української державної влади УЦР на українських центральних землях — по розвалі царської Росії — піднесло надії буковинських українців, що, врешті, надійшов час об'єднання всіх українських земель у своїй незалежній державі. Ці надії ставали реальнішими після проголошення президентом США В. Вілсоном доктрини самовизначення народів у його 14-пунктовій програмі від 8.1.1918 р.

Коли ж був очевидним кінець війни й падіння другої багатонаціональної імперії — Австро-Угорщини, Українська парламентарна презентація, до якої входили всі українські парламентські депутати Галичини й Буковини та члени Палати Панів (в порозумінні із Секретаріятом Головної управи найсильнішої і найпопулярнішої тоді Української національно-демократичної партії), скликала до Львова на 18-19 жовтня 1918 р. конституанту української Галичини, Буковини й Закарпаття для вирішення політичної долі цих

¹⁹ Там таки, стор. 123

²⁰ Дм. Дорошенко, Мої спомини, стор. 142

²¹ Там таки, стор. 149

українських земель. У цій конституанті взяли участь всі українські депутати парламенту й сейму, члени Палати Панів та по три представники всіх чинних на Буковині й Галичині політичних партій. Це широке українське політичне представництво після деяких дискусій 19.10.1918 р. схвалило два важливі акти конституційно-правного характеру: Статут Української Національної Ради (УНР) і Резолюції УНР. Статут створював — легалізував Українську конституанту, визначав склад УНР, її права й обов'язки, а Резолюції УНР проголошували новостворену Українську Державу на українських етнографічних землях Буковини, Галичини й Закарпаття колишньої Австро-Угорщини. Новостворену Українську державу пізніше визначено як Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР). Одночасно УНР створює дві Секції (Делегатури) УНР: Буковинську й Галицьку, які мали здійснювати самостійно на своїх теренах постанови УНР.

Буковинська Секція УНР дісталася офіційну назву «Буковинського Крайового Комітету», який скликав на 3.11.1918 р. до Чернівець Українське Всенародне Віче, яке одностайно схвалило самовизначення української Буковини у своїй Українській державі. Після цього Крайовий комітет 6.11.1918 р. перебрав державну владу на українських етнографічних землях Буковини по ріку Серет.

Але претенсії до цілості Буковини висувала Румунська Національна Рада (РНР) під проводом Янку Флондора. Після перебрання українцями на Буковині державної влади РНР звернулася до Королівства Румунії за військовою допомогою. Румунія дала цю допомогу, виславши у Північну Буковину 8 Дивізію регулярного війська під командуванням генерала І. Задіка. Українська влада на Буковині, не маючи в своєму розпорядженні готового війська, не встигла зорганізувати оборону проти румунської військової агресії, яка силою зброї топтала українське самовизначення. Так в кінці листопада 1918 р. вся українська Буковина опинилася під румунською військовою окупацією, з винятковим станом.

Для буковинських українців залишалася глибока віра в слухність та недоторканість українського права на свою землю та велика надія на справедливість Мирної Конференції, яка мала вирішити територіальну проблему Буковини. Але надія на міжнародну справедливість ще раз себе не виправдала.²²

Під охороною румунських багнетів РНР 12.11.1918 р. приймає тимчасовий основний «Закон про державну владу на Буковині»,²³ згідно

²² J.M. Nowosiwsky: *Bukowinian Ukrainians. A Historical Background, and Their Selfdetermination in 1918*. New York, 1970, pag. 131 sq.

²³ I.I. Nistor: *The Union of Bucovina with Romania*. Bucureşti, 1940, pag. 26 urm.

з яким законодавчу владу на Буковині віддано в руки Пленуму РНР, а виконавчу — урядові в складі Голови й 13 секретарів. Цей уряд скликав на 28.11.1918 р. до Чернівців т.зв. Генеральний Конгрес Буковини, який, маючи за собою окупаційне військо, як «верховна влада краю» прийняв резолюцію про «беззастережне й вічне об'єднання (всієї) Буковини з Королівством Румунія». Король декретом від 19.12.1918 р. затвердив ці резолюції про об'єднання Буковини, а румунський парламент від 31.12.1919 р. ратифікував декрет від 19.12.1918 р.²⁴

Сент-Жерменським договором від 10.9.1919 р. було признано за Румунією тільки частину Буковини з румунським населенням. Румунія не признавала такої розв'язки буковинського питання. І на мирній конференції вона даліше ставила претенсії до цілості Буковини.

Після довших торгів на Парижкій мирній конференції (без українських представників) Севрським договором від 10.8.1920 р. признано за Румунією всю Буковину — за винятком 5 громад (Бабин, Лука, Прилипче, Звіняче і Крищатик), яких відокремлювала залізнична лінія Заліщики-Городенка, що проходила в північно-західному куті Буковини. Ці громади Польща договором від 28.1.1928 р. відступила Румунії: вони ж були під румунською адміністрацією ще від листопада 1918 р.²⁵

Закон про адміністративний устрій Буковини від 19.12.1918 р. залишав на Буковині певну адміністративну автономію, з міністром-делегатом Буковини та секретаріятами в різних ділянках крайових справ.²⁶ Але ця автономія Буковини мала коротку тривалість, бо декрет від 4.4.1920 р. скасував секретаріяти на Буковині, підпорядковуючи таким способом адміністрацію Буковини безпосередньо загальним міністерствам у Бухарешті.²⁷

²⁴ Codul general al României, Bucureşti, Vol. IX-X, pag. 1178 urm.

²⁵ Ibidem, pag. 253

²⁶ Codul general al României, Vol. VIII, pag. 1913-1919

²⁷ Codul general al României, Vol. IX-X, pag. 293

VII

БУКОВИНА І БАСАРАБІЯ ПІД СУВЕРЕННІСТЮ «ВЕЛИКОЇ РУМУНІЇ» — 1918-1940 рр.

1. ВСТУПНІ ЗАУВАГИ

У попередніх розділах ми вже бачили обставини, серед яких Буковина й Басарабія опинилися під владою Королівства Румунії, або «Великої Румунії», яка поширила тепер свої володіння не тільки на Буковину і Басарабію, але також на Семигород-Трансільванію. Тому що в новонабутих провінціях етнографічний склад населення подекуди — зокрема на Буковині — перевищував кількість румунського населення, румунський уряд повів у цих провінціях політику безоглядної румунізації нерумунського населення, щоб добитися «однорідного» складу населення держави.

Щодо буковинських українців, то румунський уряд, базуючися на «теорії» румунських істориків, зокрема на історичних працях про Буковину професора Ністора, які заперечували автохтонність українців на Буковині, вважаючи їх «зукраїнізованими румунами», які забули свою рідну румунську мову, від початку окупації Буковини повів тут політику безоглядної румунізації, щоб привернути це українське населення «в лоно матері-Румунії».

Історичні праці проф. Ністора про Буковину польський учений Е.Беджицький охарактеризував досить негативно, вважаючи, що автор, пишучи їх, керувався головним чином скрайнім націоналізмом, який був на заваді об'єктивному розглядові справи.¹

Басарабських українців, зокрема на Хотинщині, румунські історики вважали пізнішими «зайдами», після 1812 р, як також і буковинських греко-католиків.

Румунія взагалі відмовилася стосувати підписаний нею 9.12.1919 р. договір про охорону прав меншостей.

Ze sposobu traktowania problemu, przez autora, wybitnego historyka i polityka, można się, zorientowac że główną rolę odgrywa tu skrajny nacjonalizm . przysłanjacy obiektywne spojrzenie na ogólne sprawy publiczne Bukowiny'. (Emil Biedrzycki: Historia Polaków na Bukowinie. Kraków, 1973, str. 11)

Розпустивши Буковинський Секретаріят і басарабські Директорати, своїм законодекретом від 3.4.1920 р. нова влада скасувала тим самим початкову куцу автономію для Буковини й Басарабії. Тим способом влада була зцентралізована, зрівняна з політичним станом усієї Румунії.

Велика кількість урядовців різних категорій надіхали зі Старого Королівства — особливо Басарабії — з пихою «старшого брата», часто сумнівної моральної і навіть професійної вартості. Особливо на українських етнографічних землях вони виконували додаткове завдання: викривати проти румунські настрої населення.

Характеристичною прикметою нової румунської влади на Буковині й у Басарабії була політика поспішної румунізації нерумунського населення за допомогою школи, виняткового стану і поліційного терору.

У школах усіх ступенів впроваджено навчання виключно румунською мовою. Українські школи, що діяли на Буковині до румунської окупації, переведено на румунську мову. Урядовою мовою у всіх державних адміністративних установах стала румунська мова, якою відбувалося все урядове справування.

2. ПРАВНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ, ЗАСТОСОВАНІ ЛИШЕ В БАСАРАБІЇ

Правні перетворення в Басарабії, після її військової окупації і проголошення її об'єднання з Королівством Румунією, почалися декретом від 9.10.1918 про організацію судочинства в Басарабії. Цей декрет постановляв одночасно (арт. 2) про вжиток чинних у Басарабії російських законів, з певними поправками-додатками, поширюючи в Басарабії також структуру організації судів старого Королівства Румунії, та введено в судах румунську урядову мову.² Цей закон був змінений законодекретом від 21.12.1918 р.³ Невдовзі починається у великих розмірах поширення в Басарабії румунських законів Старого

² Codul general al României, citat. Vol. VIII, pag. 1120 urm.

³ Codul general al României, citat. Vol. VIII, pag. 1131

Зауважуємо, що рецепцію про вжиток чинних законів у Басарабії російської доби постановляло вже рішення Крайової Ради про об'єднання Басарабії з Румунією від 27.3.1918 р. Ст.5 цього рішення постановляла, що чинні закони та місцева організація (zemства та міста) залишаються далі в силі; їх може змінити румунський парламент тільки за участю представників Басарабії. - Постанови про рецепцію російського законодавства в Басарабії та австрійського на Буковині підтверджувала румунська Конституція від 1923 р. (Ст. 137)

Королівства Румунії. Таким чином законодекретом від 2.5.1919 р., поширено на Басарабію чинність румунського карного й карно-процесуального кодексів (КПК) та закону про т.зв. «яvnі делікти» — провини злочинців, схоплених на місці злочину. При тому затримано в чинності деяке число російських карних постанов, непередбачених румунськими законами.⁴ А законодекретом від тієї самої дати поширено Торговельний кодекс і споріднені з ним дрібні закони Старого Королівства.⁵ Декретом від 4.7.1919 р. поширюється на Басарабію деякі постанови румунського Цивільного Кодексу (ЦК), а саме: про доміціль, відсутність особи, усиновлення, батьківську владу, малолітність, опікунство, курателю, інтердикцію, повнолітність (арт. 87-126, 209-285, 309-460), а також деякі постанови Цивільно-процесуального кодексу та деякі постанови про мирові суди.⁶ Дещо скоріше виходить законодекрет від 22.5.1919 р., яким поширюється на Басарабію закони Старого Королівства про Загальну державну поліцію, Закони про сільську поліцію, а також приносить деякі зміни в карних постановах російських законів, затриманих в силі в Басарабії.⁷ Трохи згодом законодекретом від 12.11.1919 р. поширено на Басарабію постанови румунського Цивільного кодексу про розвід подружжя, про поновне одруження і про сепарацію дружин.⁸

Аграрний закон для Басарабії був прийнятий басарабською Крайовою Радою ще 7.4.1918 р. і підтверджений Букарештом законодекретом від 22.12.1918 р.⁹ Басарабський аграрний закон був найсправедливіший зі всіх законів про аграрну реформу в Румунії і був належно проведений на місцях. Останнім «уніфікаційним» актом права було поширення на Басарабію закону від 4.4.1928 р. чинності румунського Цивільного й Цивільно-процесуального кодексів (в цілості) — за винятком постанов про правоздатність заміжньої жінки пошукування батьківства, право спадкування дружини по смерті її чоловіка та право спадкування незаконнороджених дітей і їх батьків. Для цих випадків затримано далі в чинності дотогодчасне законодавство (арт. 4 закону).¹⁰

Починаючи від цієї дати, всі основні румунські кодекси (ЦК, ЦПК, КК, КПК і Торговельний кодекс) були вже чинні в Басарабії.

⁴ Codul general al României, citat. Vol. IX-X, pag. 65 urm.

⁵ Ibidem, pag. 67 urm.

⁶ Ibidem, pag. 107 urm.

⁷ Ibidem, pag. 66

⁸ Ibidem, pag. 243 urm.

⁹ Ibidem, pag. 265 urm.

¹⁰ Codul general al României, citat. Vol. XIII-XIV, pag. 1251 urm.

3. ПРАВНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ, ЗАСТОСОВАНІ ЛИШЕ НА БУКОВИНІ

Правні перетворення на Буковині започатковує законодекрет про «Організацію Буковини» від 19.12.1918 р., який, між іншим, задержує на Буковині чинність австрійського законодавства, яке діяло тут до об'єднання Буковини з Королівством Румунії.¹¹

Згідно з законодекретом про «Організацію Буковини» для цієї провінції все ще залишалася певна адміністративна самоуправа, до якої входили: окремий секретаріят із певною кількістю секретарів, під проводом міністра-делегата. Секретарям Буковини були підпорядковані всі ділянки справ: адміністративних, судових, поліційних, фінансових, культурно-освітніх тощо. Але незабаром після цього входить у силу ціла низка законів, які зближують чинні на Буковині австрійські закони з правним станом у Старому Королівстві Румунії — з характеристичною тенденцією румунізації правного життя цієї провінції.

Законодекретом від 21.6.1919 р. постановлялося, що меншканці Буковини, які 12.11.1918 р. мали тут право «індігінату», будуть вважатися румунськими громадянами.¹²

Законодекретом від 15.5.1919 р. створено в Чернівцях Апеляційну палату, а законодекретом від 25.5.1919 р. рекурси проти рішень цієї палати передано до компетенції Верховного суду касації й юстиції в Букарешті.¹³

Законодекретом від 23.9.1919 р. Чернівецький університет перетворено з німецького на румунський, з уведенням румунської мови як мови викладання, діловодства та складання іспитів.¹⁴

У ділянці цивільного й карного законодавства наближення до відповідних румунських законів просувається також уперед. Так закон від 4.8.1921 р. скасовує постанови ст. 64, 111 і 116 австрійського Цивільного кодексу, допускаючи розводи між католиками на Буковині, одночасно змінюючи відповідні постанови ст. 116 австрійського Цивільного кодексу, при чому вказуються мотиви розводу.¹⁵

Важливим уніфікаційним законом від 11.4.1924 р. були постанови про уніфікування повнолітності — після досягнення 21 року —

¹¹ *Ibidem*, Vol. VIII, pag. 1178 urm.

¹² *Ibidem*, Vol. IX-X, pag. 83

¹³ *Ibidem*, Vol. IX-X, pag. 69-71

¹⁴ *Codul general al României*, citat. Vol. IX-X, pag. 223

¹⁵ *Ibidem*, pag. 1059

шляхом поширення арт. 342 румунського Цивільного кодексу.— Цим законом анульовано постанови австрійського і російського Цивільних кодексів про повнолітність.¹⁶

Важливим питанням — взагалі в Румунії — після закінчення Першої світової війни було питання аграрної реформи, наділення малоземельних селян землею. На Буковині це питання вирішував Закон про аграрну реформу на Буковині від 30.7.1921 р. (доповнений законом від 20.5.1924 р.) та Регулямін до закону про аграрну реформу на Буковині від 26.11.1921 р. (з деякими пізнішими змінами).¹⁷ Але ця реформа принесла мало користі українським хліборобам, бо землевласники мали право затримати для себе (після їх вибору) по 100 га на родину і кожне промислове підприємство (переважно гуральні). Опріч того, уряд задержував з обезвlasненої землі певну площину, як резервну. На цих резервованих землях уряд насаджував, в українських етнографічних округах, румунських колоністів для румунізації українського населення. Місцеві безземельні й малоземельні хлібороби отримували малі клаптики землі найгіршої якості.

Останнім актом поширювання на Буковину законів Старого Королівства був закон про «Поширення за законодавства Старого Королівства» від 1.10.1938 р.¹⁸ Властиво поширило лише румунський Цивільний і Цивільно-процесуальний та Торговельний кодекси, бо уніфіковане кримінальне законодавство було вже чинне в усій Румунії.

4. ЗАГАЛЬНІ ПРАВНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ НА БУКОВИНІ Й В БАСАРАБІЇ ПІД РУМУНСЬКОЮ АДМІНІСТРАЦІЄЮ

Першим правом кожної суверенної влади, стосованим на новонаобртій території, є її загальні конституційні постанови. І румунська влада від її самого початку свого контролю над Буковою й Басарабією стосувала, відповідно, загальні постанови румунської Конституції. Конституційно-правна поверсальська «Велика Румунія» була «теоретично» конституційно-демократичним королівством, державою права на демократичних засадах. Але цій демократичності й правності надавали напрям ті, що її інтерпретували й стосували.

Першою румунською Конституцією, що її стосовано на Буковині й у Басарабії (після їх військової окупації), була Конституція від 1866 р., яка орієнтувалася на бельгійську Конституцію від 1831 р. Конституцію від 1866 р. замінила вже зуніфікована Конституція від 29.3.1923 р., яка небагато різнилася від попередньої. Нова Конституція визнавала

¹⁶ *Ibidem*, Vol. XIII-XIV, pag. 757

¹⁷ *Ibidem*, Vol. IX-X, pag. 815 utm.

¹⁸ *Ibidem*, Vol. XXVI part. II, pag. 1886 utm.

демократичну структуру влади, зрівняння громадян у правах, незалежно від мови, народності й віровизнання. Зникають станові розбіжності. Конституція забезпечувала поділ влади на законодавчу, судову й виконавчу. Законодавча влада представлена двопалатним парляментом: Сенатом і Палатою депутатів. Але схвалений парляментом шляхом голосування закон набував силу після його промульгації, підписання королем.

Говорячи про законодавчу діяльність парляменту і підготовку проектів законів, потрібно згадати про уніфікований «Закон про організацію Легіслятивної Ради» — (*Consiliul legislativ*) від 26.2.1925 р., складеної з досвідчених юристів, для перевірки проектів законів.¹⁹ Аж після того, як Рада переглянула проект і висловила свою опінію про нього, проект переходив на розгляд парляменту.

Судову владу забезпечувала непорушність — (*inamovibilitatea*) суддів, за винятком дисциплінарного покарання судді, і то спеціальним судом.

Суддів призначав король за рекомендації міністра юстиції, на базі завершеної юридичної освіти — ліцензіята або доктора права. Права й обов'язки суддів визначав окремий «Закон про організацію судівництва».

Судова кар'єра починалася призначенням помічником судді при повітових судах або в трибуналах (так званий «суплеант») чи заступником прокурора (так званий «субститут»). Їх судова кар'єра була умовна. Вони могли набути судову непорушність, лише склавши суддівський іспит перед окремою комісією. Королівським декретом від 30.5.1925 р. видано «Регулямін про суддівський іспит», який визначав форми й зміст іспитів.²⁰ Кандидат був зобов'язаний скласти іспит після однорічної праці в суді. Якщо кандидат не витримав письмового іспиту, він звільнявся від усного іспиту і втрачав своє суддівське місце. Такий самий наслідок чекав на кандидата, якщо він не витримував усного суддівського іспиту. Успішно склавши письмовий і усний суддівські іспити, кандидат призначався на вільне місце непорушним суддею, при чому в разі конкуренції на те саме місце першість була за кандидатом звищою оцінкою під час іспиту.

Виконавча влада була в руках короля і Ради Міністрів.

Нова Конституція від 27.2.1938 р. була прийнята 24.2.1938 р. шляхом всенародного голосування (плебісциту). Політичний режим у світлі цієї Конституції мав тоталітарно-націоналістичний характер, нетолерантний до національних меншостей. Встановлення диктатури короля Карла II означало кінець режиму парляментарної демократії.

¹⁹ Codul general al României, citat. Vol. XI-XII, pag. 20 urm.

²⁰ Codul general al României, citat. Vol. XIII-XIV, pag. 1046 urm.

Нова Конституція перекреслювала всі постанови загального-демократичного характеру попередньої Конституції. Правда, вона затримувала чинність парляменту як інституту, але половину сенаторів призначував король, і тільки половина вибиралася. Також зменшується число депутатів. Король отримує диктаторські повноваження. Законодекретом від жовтня 1938 р. розпушено робітничі профспілки, а на їх місце створено професійні корпорації. Також розпушено всі політичні організації, а на їх місце створено єдину дозволену «Партію національного відродження», яка в червні 1940 р. дістала нову назву «Партії нації».

Щоб зрозуміти напрямні та дух цієї нової Конституції, вистачить прочитати параграф 4 Конституції. В ньому сказано, що:

«Всі румуни, незалежно від етнічного походження і віровизнання, зобов'язані вважати Батьківщину (себто Румунію) найважливішою основою їхнього життя, жертвувати собою в обороні її цілості, незалежності й гідності; своєю працею сприяти її моральному піднесенню та економічному розквітові; віддано виконувати суспільні повинності, які на них накладають закони, та добровільно відбувати громадські повинності, без яких державний організм не може існувати».

Ця стаття робить враження, нібито всі громадяни були «одномовні» і користувалися в щоденному житті однією — румунською мовою, бо не згадує громадян «незалежно від мови», хоч українці в Румунії користувалися своєю рідною мовою. Виникає питання, чи українське населення, приєднане до Румунії в наслідок збройного насильства, могло виконувати згадані обов'язки, чи могло воно уважати уярмлення «найважливішою основою їхнього життя» і за це уярмлення жертвувати своїм життям?

а) ПРАВО РУМУНСЬКОГО ГРОМАДЯНСТВА

Ми вже згадували раніше про законодекret від 21.6.1919 р. про визнання мешканців Буковини, які в день 12.11.1918 р. мали тут право «індігенату», румунськими громадянами. В Басарабії таке право отримали особи, які 27.3.(9.4.)1918 р. мали в Басарабії місце свого постійного побуту.

Для всього Королівства Румунії 24.2.1924 р. виходить новий уніфікований «Закон про набуття і втрату румунського громадянства.²¹ На основі цього закону місцеві уряди складали списки громадян-мешканців своєї місцевості. Цей список виставлявся на таблиці оголошень на означений законом час, щоб помилково пропущені в списках особи були вписані, а неправильно записані особи — були

²¹ Codul general al României, citat. Vol. XI-XII, pag. 280 urm.

викреслені. Коли кінчався строк складання оголошень, список набував остаточності і записувався в окремий реєстр громадян.

У зв'язку з правом на громадянство вийшов 22.1.1938 р. «законодекрет про ревізію (перевірку) румунського громадянства (євреїв)» — тих, що «попали на списки румунських громадян обманом». Законодекрет, виданий націоналістичним урядом Октавіана Гоги, мав виразно расистське забарвлення. Перевірку проводили повітові суди, а їх рішення можна було опротестовувати.²²

б) ВИБОРЧЕ ПРАВО

Уніфікаційні виборчі законні постанови для всього Королівства приносить «Виборчий закон» від 27.3.1925 р.²³ Вибори проходили за окремими списками кандидатів, представленими Голові виборчої комісії, яким був президент або прімпрезидент Трибуналу округи. Якщо у виборах брало участь більше списків кандидатів, мандати між списками розділювалися пропорційно до отриманих голосів на кожний список. Список, який отримував малий відсоток голосів, платив певну частину виборчих коштів.

Між двома світовими війнами єдина українська політична партія в Румунії «Українська Національна Партія» не могла виставляти окремих списків своїх кандидатів до парламентських виборів, бо не могла здобути потрібний відсоток голосів; цей відсоток визначався в залежності від числа відданих голосів по всій Румунії. Тому під час парламентських виборів українці звичайно «блокувалися» з іншими політичними партіями, і в їх списках виставляли своїх кандидатів.

в) АДМІНІСТРАТИВНЕ ЗАКОНОДАВСТВО

Нова адміністративна реформа мала також румунізаційні тенденції. Коли проводили адміністративний поділ повітів, до переважно українських етнографічних повітів долукали румунські громади для збільшення в повіті відсотку румунського населення, що робилося з метою складання статистики на експорт. Така була тенденція «Закону про адміністративну уніфікацію» від 14.6.1924 р.²⁴

За новим адміністративним поділом Буковини на 5 повітів (які в свою чергу поділялися на волості — «пласи») скасовано сутін українські повіти: Заставнецький, Кіцманський, Вашківський і Вижницький. Такий поділ залишився до кінця румунської влади на Буковині.

²² Codul general al României, citat. Vol. XXVI, p. I, pag. 39-44

²³ Ibidem, Vol. XI-XII, pag. 1054 урн.

²⁴ Ibidem, Vol. XI-XII, pag. 338 урн.

Цей закон замінено «Законом про організацію місцевої адміністрації» від 3.8.1929 р.²⁵ Але вже 27.3.1936 р. виходить новий «Адміністративний закон», який скасовував закон від 1929 р.²⁶ Закон 1936 р. передавав місцевим урядам судові справи малої вартості, з правом рекурсу до повітових мирових суддів.

Територіально-адміністративний поділ складався з громад-комун, округів-повітів — як юридичних осіб. Їх провід, а саме: громадський війт-староста, громадська рада і повітова (окружна) рада обиралися. Окружного старосту призначав король за рекомендацією міністра внутрішніх справ. Посереднім органом між громадою і повітом було адміністративне відділення під назвою «пласа»-волость з претором або прімпретором на чолі. Це був виключно контрольний орган громадських урядів.

З приходом до влади у 1937 р. націоналістичного уряду Октавіяна Гоги виходить нова адміністративна реформа, розроблена за взірцем італійської фашистської організації — «Адміністративний закон» від 14.8.1938 р., який скасовував адміністративний закон від 1936 р.²⁷ Новим у цьому законі було те, що війтів (старших у громадах) не обирають, а призначують. Опірч того цей закон створив нову адміністративну одиницю — «Цінут» на чолі з королівським представником (резидентом). Територіально цінут складався з кількох повітів-округів. Резидент був органом нагляду і мав деякі компетенції центральних органів.

г) ПОЛІЦІЯ

Важливим рам'ям державної адміністрації були завжди поліційні органи. Тоді, коли румунський уряд старався «привернути в румунське матірне лоно» нерумунське населення у новонабутих провінціях — зокрема українське населення Буковини й Басарабії, поліція відіграла в цьому свою особливу роль, злопам'ятну своїм терором. До кінця румунського володіння смуга над Черемошем і Дністром аж по Чорне море (цю смугу займало саме українське населення) знаходилася під винятковим станом, з грізним Військовим трибуналом, який судив за провини, що загрожували спокою та єдності держави. А поліційні органи використовували широку інтерпретацію цих провин, куди — в певних обставинах — можна було підтягнути навіть співання українських пісень.

²⁵ Codul general al României, citat. Vol. XVII, pag. 920 urm.

²⁶ Ibidem, Vol. XXIV, pag. 342-401

²⁷ Ibidem, Vol. XXVI, p. II, pag. 1471-1577

28.3.1929 р. виходить уніфікований «Закон про організацію сільської жандармерії»,²⁸ а 21.7.1929 р. також «Закон про організацію державної поліції».²⁹

Поліція взагалі, а таємна (сігуранца) зокрема, були постражом для українців у Румунії між двома світовими війнами.

г) СУДОЧИНСТВО

Перші зміни в організації судочинства зробив «Декрет про організацію Буковини» від 19.12.1918 р.,³⁰ а для Басарабії — «Декрет про організацію правосуддя в Басарабії» від 9.10.1918 р.,³¹ яким поширило на Басарабію структуру судів Старого Королівства.

Уніфікований «Закон про організацію судочинства» вийшов 24.6.1924 р. і мав силу на всій території Королівства.³² Цей закон був передрукований 31.3.1937 р. зі всіма доповненнями до згаданої дати.³³ У той час виходить також «Закон про присвоєння членам суддівського корпусу Градацій» (про їх зарплату) від 4.4.1936 р.³⁴

Структурно звичайні судові інстанції ділилися на: мирові суди (повітові), трибунали (окружні), апеляційні палати й Верховний суд касації і юстиції. Суддівська кар'єра починалася іменуванням провізоричним «суддівським помічником», «суплеантом» трибуналу або «субститутом прокурора» — до складання суддівського іспиту. Виданий королівським декретом від 30.5.1925 р. «Регулямін про суддівські іспити» визначав умови призначення і проведення суддівських іспитів.³⁵ Кожний кандидат був зобов'язаний складати іспит після одного року праці. Неприбуття на іспит, «провал» усного чи письмового іспиту мали своїм наслідком втрату суддівського становища.

Стаття 2 «Регуляміну про суддівські іспити» передбачала склад Іспитової комісії з 5 членів: прімпрезидента Апеляційної палати в Букарешті як голови; 2 професори Букарештського університету й 2 професори або (відомі) судді, призначенні міністром юстиції.

Окрім звичайних судів, були ще суди (трибунали) військові, робітничі тощо, передбачені окремими законами.

²⁸ Codul general al României, citat. Vol. XVII, pag. 274 urm.

²⁹ Ibidem, Vol. XVII, pag. 677 urm.

³⁰ Ibidem, Vol. VIII, pag. 1178 urm.

³¹ Ibidem, Vol. VIII, pag. 1120 urm.

³² Ibidem, Vol. XI-XII, pag. 56 urm.

³³ Ibidem, Vol. XXV, p. I, pag. 796-862

³⁴ Ibidem, Vol. XXV, p. I, pag. 862 urm.

³⁵ Codul general al României, citat. Vol. XIII-XIV, pag. 1046 urm.

У зв'язку з організацією судочинства треба згадати про два важливі уніфікаційні закони, а саме: 1) «Закон про організацію Верховного Суду касації і юстиції» від 20.12.1925 р.³⁶ і 2) «Закон про адміністративний суд (Contencios Administrativ)» від 23.12.1925 р.³⁷ Верховний суд був інстанцією рекурсів проти рішень Апеляційних палат і Трибуналів, а також судом справедливости (юстиції), де, винятково, суд розглядав справи по суті, наприклад проти міністрів.

Адміністративний суд розглядав справи порушення законів адміністративними органами на шкоду фізичних або юридичних осіб.

Тут згадаймо ще про «Закон про умови-контракти праці» від 5.4.1929 р.³⁸ Важливість цього закону полягала в тому, що в випадку конфлікту між робітниками й працедавцем питання конфлікту розглядала арбітражна комісія, а коли робітники не приймали її рішення, прімпрезидент (або президент) Трибуналу виносив своє остаточне рішення, яке зобов'язувало обидві сторони. Тим способом страйки були виключені.

д) АДВОКАТУРА

Адвокатура — це допоміжна на суді установа. «Закон про організацію та уніфікацію адвокатського корпусу» був виданий 21.2.1923 р. і мав силу на всій території Румунії.³⁹ Цей закон був доповнений новими постановами в 1925 р. Щоб стати членом колегії адвокатів, кандидат мусів представити диплом ліценціята або доктора права та доказ румунського громадянства. Особи, які склали іспит зрілості перед виходом згаданого закону, були звільнені від адвокатського іспиту, але мусіли відбути однорічне практичне стажування в старшого адвоката. Відбувши стажування, вони мали право на самостійну адвокатську практику.

Новий «Закон про організацію корпусу адвокатів» з'явився 28.12.1931 р., але без істотних змін.⁴⁰

е) НАРОДНЯ ОСВІТА

Румунська школа була особливим румунізаційним чинником. І румунський уряд приділяв цьому чинникові особливу увагу в областях, де мешкало нерумунське населення. Румунізаційну тенденцію мало в

³⁶ Ibidem, Vol. XI-XII, pag. 37 urm.

³⁷ Ibidem, Vol. XI-XII, pag. 53 urm.

³⁸ Ibidem, Vol. XVII, pag. 400 urm..

³⁹ Codul general al României, citat. Vol. XI-XII, pag. 165 urm.

⁴⁰ Ibidem, Vol. XIX, pag. 655 urm.

собі законодавство про народню освіту, а вже перевершували цю тенденцію ті, що були покликані його стосувати. 28.7.1924 р. вийшов «Закон про початкову народну державну школу та про науку в нормальніх (учительських) школах».⁴¹ Ст. 7 цього закону вводила в усіх початкових народніх державних школах навчання румунською мовою. Міністер освіти міг відкривати у громадах з нерумунським населенням народні школи з навчанням мовою даного населення. У цьому випадку вивчення румунської мови як предмету було обов'язкове.

Закон про державні народні школи доповнював «Закон про приватне шкільництво» від 22.12.1925 р.⁴² Але вимоги буковинських українців перед шкільною владою, включно з міністерством освіти, про навчання української мови у школах місцевостей з українським населенням — згідно з постановами статті Закону про державну народну школу — було відхилено. Справа дійшла до Верховного суду, який, однаке, відхилив рекурс, вважаючи, що опротестована постанова шкільної влади була «актом губернатру», який, згідно конституції, не підлягає цензурі судових інстанцій.

Також дозволу на відкриття українських приватних шкіл не можна було добитися, бо такі школи були б перешкодою для політики румунізації.

ε) ІНШІ ПРАВНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ

Питання юридичних осіб розв'язав «Закон про юридичні особи» від 6.II.1924 р.,⁴³ замінений законом від 22.7.1927 р. Для реєстрації юридичної особи ставилися широкі й складні вимоги. Тому творення нових суспільно-культурних товариств для громад меншостей, а зокрема для українців, було дуже ускладнене.

Ці складні формальності реєстрації звичайної юридичної особи нерумунське населення могло оминати, створюючи кооперативні товариства, для яких реєстраційні формальності були дуже спрощені, а в рамках кооперативного товариства статутово-правно можна було проявляти також дуже широку суспільно-культурну діяльність. Реєстрацію кооперативних товариств проводив мировий (повітовий) суд.

* * *

⁴¹ *Ibidem*, Vol. XI-XII, pag. 526 urm.

⁴² *Ibidem*, Vol. XI-XII, pag. 582 urm.

⁴³ Codul general al României, citat. Vol. XI-XII, pag. 244 urm.

Перший уніфікований «Закон про уніфікацію кооперації» вийшов 14.3.1923 р.⁴⁴ Цей закон замінив «Кодекс кооперації» від 12.7.1928 р.⁴⁵ Але вже в наступному році з'являється новий «Закон про організацію кооперації» від 28.3.1929 р.⁴⁶ Через 4 роки виходить новий «Закон про організацію кооперації» від 27.6.1933 р.⁴⁷ і одночасно з'являється також «Регулямін» до цього закону від 28.6.1933 р.

Кооперативне законодавство було дуже корисним, зокрема для селянства. Для українців це була ділянка, де румунський бундючний шовінізм мав менше можливостей проявитися.

* * *

Нестача мешкань по містах після Першої світової війни дає привід до видання «Закону про заохочування будови мешкань» від 3.5.1927 р.⁴⁸ Розділ VII (ст. 56-66) закону допускав індивідуальну виключну власність окремих помешкань або окремих поверхів у багатоповерхових домах.

* * *

Авторське право забезпечував «Закон про літературну і художньо-артистичну власність» від 28.6.1923 р.⁴⁹

* * *

Світова господарська криза кінця 1920-их років не оминула й Румунії. Тому, що Румунія — це переважно хліборобська країна, ця криза грозила руїною передусім дрібному селянству. Тоді уряд видав законодавство для рятування становища. Так 19.4.1932 р. з'являється «Закон про санацію хліборобських боргів».⁵⁰ Постанови цього закону припиняли всякі позови та екзекуції за борги хліборобів. Боржник міг звільнитися від боргу, заплативши 30% свого боргу. Новий «Закон про ліквідування хліборобських і міських боргів» з'являється 7.4.1934 р.⁵¹ Закони про санацію і ліквідування хліборобських боргів були великою полегшую і для українських селян.

* * *

Важливими уніфікаційними законами в церковній площині були: «Закон про організацію румунської православної Церкви» від 6.5.1925 р.⁵² і «Закон про загальний режим культів» від 22.4.1928 р.⁵³

⁴⁴ *Ibidem*, Vol. XIII-XIV, pag. 489 urm.

⁴⁵ *Ibidem*, Vol. XV-XVI, pag. 1210 urm.

⁴⁶ *Ibidem*, Vol. XVII, pag. 354 urm.

⁴⁷ *Ibidem*, Vol. XXI, pag. 701 urm.

⁴⁸ Codul general al României, citat. Vol. XV-XVI, pag. 690 urm.

⁴⁹ *Ibidem*, Vol. XIII-XIV, pag. 601 urm.

⁵⁰ *Ibidem*, Vol. XX, pag. 327 urm.

⁵¹ *Ibidem*, Vol. XXII, pag. 96 urm.

⁵² *Ibidem*, Vol. XI-XII, pag. 502 urm.

⁵³ *Ibidem*, Vol. XV-XVI, pag. 1039 urm.

Румунська православна Церква на Буковині й Басарабії здійснювала урядову політику румунізації нерумунського православного населення, зобов'язуючи у місцевостях з нерумунським населенням вести церковні відправи незрозумілою для населення румунською мовою.

Греко-католицька Церква була в цьому сенсі в кращому становищі, бо мала охорону конкордату з Римом.

Новину — зокрема для Буковини й Басарабії — приносить уніфікаційний «Закон про акти цивільного стану» від 25.2.1928 р.⁵⁴ Закон став чинним від 1.1.1930 р. Цей закон передав ведення актів цивільного стану адміністративним урядам, а до цієї пори на Буковині й Басарабії ці акти (народження, шлюбу, її смерти) складали представники кліру відповідного культу.

На основі нового закону реєстрація цих актів у цивільному уряді стала обов'язковою, а урочистість перед представником культу факультативною. Повноправним доказом цивільного стану особи за час дії нового закону міг служити тільки акт, виданий урядом цивільного стану.

Регулямін до цього закону вийшов 14.10.1928 р.⁵⁵

* * *

Оплату від правних актів перед судами і взагалі передбачав окремий «Закон про штемпелі та оплату від актів і правних чинів» від 29.4.1927 р.⁵⁶ Підлягали оплаті правні дії, навіть коли вони не були укладені в письмовій формі. Дрібні погодженості до 100 левів не підлягали оплаті.

Окремий закон нормував питання прямих і посередніх податків, зокрема податків від нерухомостей.

* * *

Тут потрібно згадати про уніфікований «Закон про організацію земельного кадастру та введення ґруntovих книг у Старому Королівстві» від 20.4.1933 р.⁵⁷ На Буковині заведено ґруntovі книги ще за австрійських часів. На жаль, з приходом советської влади на Буковину в 1940 р. будинок суду в Чернівцях отримав інше призначення, і, коли опорожняли будинок — як мені говорили очевидці,— всі акти ґруntovих книг, без розбору, помандрували на купу непотрібного паперу... Це була одна з перших демонстрацій «культурних» перетворень, які вводила нова влада.

Новий «Закон про уніфікацію постанов про ґруntovі книги» від 27.4.1938 р., згідно з постановою ст. 147 мав бути введений у чинність

⁵⁴ Codul general al Romaniei, citat. Vol. XIII-XIV, pag. 1203 urm.

⁵⁵ Ibidem, Vol. XVIII, pag. 912 urm.

⁵⁶ Ibidem, Vol. XV-XVI, pag. 604 urm.

⁵⁷ Ibidem, Vol. XXI, pag. 420 urm.

аж після введення в силу нового уніфікованого цивільного й цивільно-процесуального кодексів. Але такі кодекси до 28.6.1940 р. не були чинні в Румунії.

Уніфікацію основних кодексів права: Цивільного, Цивільно-процесуального, Торговельного, Карного й Карно-процесуального кодексів, чинних на всій території держави, започаткував «Закон про вексель і переказовий білет» від 1.5.1934 р.⁵⁸ та «Закон про чеки» тієї самої дати,⁵⁹ як окремі частини торговельного права. Ці закони відповідали новочасним вимогам і потребам. Обидва закони спирался на постанови Женевської міжнародної конвенції про одностайність векселевого й чекового права від 1930 р., до якої приєдналися багато держав, а між ними також Румунія. До появи цих законів діяли відповідні постанови Торговельного кодексу.

Наступним уніфікаційним законодавством був Карний кодекс від 18.3.1936 р.⁶⁰ та Карно-процесуальний кодекс від 19.3.1936 р.⁶¹ — обидва кодекси чинні від 1.1.1937 р.

Карний і Карно-процесуальний кодекси — це вже цілком сучасні кодекси. Законодавці брали під увагу новітні течії у науці кримінального права і приймали їх, коли такі відповідали потребам поборювання і охорони від злочинності. Бо кара за злочин — це не тільки покута за вчинене зло, але також охорона суспільства від злочинності.

Румунські законодавці в питанні вини пішли за вченням неокласичної школи кримінального права, але рівночасно брали під увагу суспільну загрозу від злочинності, приймаючи заходи, рекомендовані послідовниками позитивістичної школи. Злочин розглядається тут не як звичайна юридична фікція, а як суспільний факт, проти якого потрібно приймати заходи суспільної охорони.

Нове карне законодавство знає припинення виконання кари, умовне звільнення, запровадження прогресивної системи виконання кари позбавлення свободи, реабілітацію тощо. Справжнім нововведенням в новому законодавстві були спеціальні постанови про малолітніх злочинців, включені в ці кодекси.

Проекти Цивільного й Цивільно-процесуального кодексів були завершенні, але не були введені в чинність до 28.6.1940 р.— дняsovєтської окупації Північної Буковини й Басарабії.

⁵⁸ Codul general al României, citat. Vol.XXII,pag. 179 urm.

⁵⁹ Ibidem, Vol. XXII, pag. 194 urm.

⁶⁰ Ibidem, Vol. XXIV, pag. 3 urm.

⁶¹ Ibidem, Vol. XXIV, pag. 133 urm.

Але «Законом про поширення на Буковину законодавства Старого Королівства» від 1.10.1938 р.⁶² поширино на Буковину румунський Цивільний кодекс від 1864 р., Цивільно-процесуальний і Торговельний кодекси та деякі дрібні румунські закони, зв'язані з вищезгаданими кодексами.

Це поширення було здійснюване з престижевих спонук, імпульсів національної гордості, амбіції, бо поширене законодавство не визначалося кращими прикметами, аніж законодавство, що було в силі перед тим.

У доповненні до Закону про поширення румунського законодавства на Буковину від 1938 р. вийшов «Закон, який включав переходові постанови до закону про поширення на Буковину законодавства Старого Королівства» від 2.11.1938 р.⁶³

* * *

Закінчимо цей румунський період історії права Буковини й Басарабії розглядом правного становища українського населення у румунській державі цього періоду (1918-1940 рр.).

Супроти меншостей всі румунські уряди вели крайньошовіністичну політику, не дозволяючи жодних проявів національної свідомості. До деякої міри національне гноблення українців пом'якшилось за націонал-хліборобського уряду Ю.Маніва (1928 р.), але тільки на короткий час, лише щоб більше підсилитися за наступних урядів. Після правління націонал-хліборобської партії наступні уряди часто мінялися, але вони не міняли свого наставлення до національних меншостей. Це були уряди правого напряму, нетолерантного до меншостей.

У 1938 р. виходить нова Конституція, прийнята шляхом плебісциту 24.2.1938 р. Ця конституція надає королеві диктаторські повноваження. Декретом від квітня 1938 р. розпущені всі політичні партії, а на їх місце в грудні того ж року засновано єдину політичну формaciю — «Фронт національного відродження». Це був час найбільшої нетолерантності національних меншостей, а зокрема української. У той час міжнародні горизонти були щільно захмарені, віщуючи наближення громовиці. А Румунія була на передній ділянці дії подій, що наближалися. Під тиском міжнародного становища румунський уряд пішов на деякі поступки національним меншостям.

Справами національних меншостей у Румунії від 1920-их років займалося Міністерство внутрішніх справ. Фактично існувало окреме «Управління в справах меншостей» при Міністерстві освіти й культів, але воно не давало їм жодної охорони. Та з наближенням загрози нової

⁶² Codul general al Romaniei, citat. Vol.XXVI, p. II, pag. 1886 urm.

⁶³ Ibidem, Vol. XXVI, p. II, pag. 2102 urm.

світової війни 4.5.1938 р. виходить «Закон про організацію Управління в справах меншостей», який отримує назву: «Генерального комісаріату для національних меншостей» А 4.8.1938 р. видано Регулямін про порядок функціонування Генерального комісаріату для національних меншостей. Комісаріят підпорядковано Раді Міністрів. Керувати комісаріатом призначено професора Сільвія Драгоміра. Пізніше йому присвоєно рангу міністра.

Українська делегація від весни 1939 р. робила заходи перед комісаром в справах меншостей про визнання національних прав української меншості, принципове визнання українців у Румунії як окремої національної меншости. Після довгих старань 21.4.1940 р. (коли СССР уже стукав до брам Румунії...) С.Драгомір запропонував Палаті депутатів прийняти українську меншість до політичної формaciї «Фронту національного відродження». Це було перше урядове визнання існування українців у Румунії. Одночасно дано дозвіл у школах громад з українським населенням запровадити навчання української мови 4 години тижнево і 2 години релігії цією мовою. Дозвіл стосувався Буковини, Басарабії і Мармарощини.⁶⁴ Тоді засновано (квітень 1940 р.) «Українську національну громаду» з д-ром В.Залозецьким на чолі як єдиної презентації українців Буковини, Басарабії і Мармарощини. Ale здійснювати цю угоду уряду з українцями вже не довелося, бо 28.6.1940 р. совєтська військова окупація Північної Буковини й Басарабії «визволила» ці провінції.

Румунський період не залишив по собі добрих спогадів для українців. Для них це був період національного насилия, змагань з нерівним і брутальним ворогом, який старався усіма можливими заходами зденаціоналізувати або знищити український автохтонний елемент. Тільки життєздатність українського народу не дозволила йому цього здійснити.⁶⁵

⁶⁴ А.Жуковський: Історія Буковини. У причинках «Буковина — її минуле й сучасне», Париж-Філадельфія — Детройт, 1956, стор. 361 та наступні

⁶⁵ А.Жуковський: Там таки, стор. 390

VIII

БУКОВИНА Й БАСАРАБІЯ В СКЛАДІ СССР

Національне питання на території Басарабії виринуло відкрито невдовзі після лютневої революції 1917 р. Неросійські народи царської імперії почали вимагати право самовизначення на своїх етнічних територіях. З такими вимогами до Басарабії виступила Українська Центральна Рада, а також басарабські молдавани. Тимчасовий (російський) уряд офіційно таких претенсій до Басарабії не ставив, заявляючи, однаке, що відхід якоєві території від цілості держави (Російської імперії) — конституційно-правно можуть вирішувати тільки законно скликані й організовані Установчі збори.

Після приходу до влади в Росії більшовиків, а потім румунської військової окупації Басарабії (за винятком Хотинщини, тоді зайнятої австрійським військом),sovєтський уряд оголосив рішучий протест проти румунської окупації Басарабії і навіть оголосив через це війну Румунії. Та це оголошення війни не мало жодних практичних наслідків, бо південну Україну зайніяло німецьке військо, а тому совєти були відмежовані від Басарабії. Після цього стосунки між совєтською Росією і Румунією залишилися напруженими: совєтська Росія постійно висувала претенсії до Басарабії. Коли 9.6.1934 р. між Румунією й СССР були встановлені дипломатичні взаємини, а 18.9.1934 р. СССР прийнято в члени Ліги Націй, басарабське питання затихло, хоч совєтський уряд не відмовився від Басарабії.¹

Після підписання 23.8.1939 р. договору «дружби» між Молотовим і Ріббентропом і початку воєнних дій між Англією та Францією з одного боку та з Німеччиною з другого, уряд СССР ультимативною нотою до Румунії від 26.6.1940 р. вимагав «з метою мирного врегулювання конфлікту в питанні Басарабії і Північної Буковини» — повернути СССР Басарабію і Північну Буковину у межах, зазначених на долученій мапі. При чому нота вважала Басарабію совєтською територією, безправно загарбаною Румунією, а віддання Північної Буковини вмотивовувала тим, що «повернення Басарабії органічно пов'язане з питанням про передання Советському Союзові тієї частини Буковини,

¹ Dr.A.Suga: Die völkerrechtliche Lage Bessarabiens in der geschichtlichen Entwicklung des Landes; Koln, 1958, S. 48 ff.

населення якої у своїй величезній більшості пов'язане з Советською Україною як спільністю історичної долі, так і спільністю мови і національного складу. Такий акт був би тим більше справедливим, що переданням північної частини Буковини Советському Союзові могло б бути — правда, лише в незначній мірі — засобом відшкодування тих величезних утрат, які були заподіяні Советському Союзові й населенню Басарабії 22-річним пануванням Румунії в Басарабії».² Советський уряд чекав на відповідь на свою ноту впродовж наступного дня. Румунія нотою від 27.6.1940 р. відповіла готовістю вступити в переговори про ці територіальні питання і просила визначити час і місце для переговорів, сподіваючися, що переговори призведуть до мирного врегулювання конфлікту.³

Советський уряд, покликаючися на усне роз'яснення румунського посла в Москві, Давідеску, задовольнився відповіддю Румунії і запропонував Румунії на протязі 4-ох днів, почавши від 2-ої години дня 28.6.1940 р. очистити дані ці території.

Румунія звернулася до Німеччини та Італії з проханням виступити посередниками в совєтсько-румунському спорі за Басарабію і Північну Буковину, але вони відмовилися від посередництва. Очевидно, у таємному договорі Ріббентропа з Молотовим це питання було розглянуто й вирішено.^{3а}

В таких обставинах Румунія була приневолена прийняти совєтський ультиматум, у наслідок чого Басарабія й Північна Буковина опинилися під совєтською суверенністю.

Советська влада приносить на Буковину і Басарабію новий суспільно-господарський, культурний і юридичний правопорядок, викинувши старий правопорядок на смітник. Приходять у всіх ділянках людського життя: господарській, фінансовій, адміністративній, а зокрема в судівсько-правовій т.зв. «соціалістичні перетворення» від самих основ.

Для зрозуміння совєтських правних перетворень потрібно нагадати, що — теоретично, згідно з совєтським конституційним правопорядком — комуністична партія є «керівною і напрямною силою совєтського суспільства, ядром його політичної системи, всіх державних організацій. Комуністична партія керує... великою творчою діяльністю совєтського народу» (Ст. 6 Конституції СССР 1977 р.). В теорії, «джерелом совєтського соціалістичного права є воля всього народу,

² Міжнародное право в избранных документах. Т. I. Москва, 1957, стор. 274

³ Таки таки, стор. 275; Обмін нотами між СССР і Румунією в вищезгаданій праці стор. 274-276, а також у збірнику «Радянська Буковина 1940-1945». Документи і матеріали. Київ, 1967, стор. 11-12

^{3а} Я.Михайлович: Коляборантство з німцями під час Другої світової війни. «Народна Воля». Ч. 16 за 5.5.1983 р. продовження 4

виявлена в рішеннях з'їздів та керівних органів комуністичної партії СССР».⁴

Через кілька днів після закінчення військової окупації Північної Буковини (П.Буковина — в розумінні Чернівецької області) і Басарабії соціалістичні перетворення започатковано «прочищеннем» терену від «ворогів народу»: за грати вислано старост-війтів громад, поліціянтів, прокурорів, суддів та збирачів податків — якщо вони не встигли емігрувати в Румунію чи кудись інде. Вони були призначені на знищення. Для них в арешті були створені такі «гуманні» умови, що більша частина з них загинула, не дочекавшись судової розправи.

Новий правопорядок у новонабулих провінціях П.Буковини й Басарабії треба було починати від організування «керівної і напрямної сили» буковинського й басарабського суспільства — партійних організацій. Самі верховоди-організатори були надіслані з Києва, щоб пустити у рух повітові партійні організації комуністичної партії.

Так рішенням ЦК КП(б)У від 4 липня 1940 р. зроблено заходи підготувати склад повітових комітетів КП(б)У в Північній Буковині й Басарабії для їх затвердження, бо вони мали керувати на місцях всіма соціалістичними перетвореннями в цих провінціях.⁵

Невдовзі після цього виходить «Постанова Всесоюзної Центральної Ради Профспілок» від 20.7.1940 о. про введення у Північній Буковині й Басарабії совєтської системи профспілок шляхом реєстрування працівників на всіх виробництвах та установах і проведенням виборів профспілкових органів — наглядачів і поганяльників виконання плянів.⁶

В адміністративно-конституційному аспекті приходить основна зміна: Законом Верховної Ради СССР (далі — ВР) від 2.8.1940 р. на північну частину Буковини із районом Герца (Молдавського Дорогойського повіту) та більшу частину Басарабського Хотинського повіту — як Чернівецьку область — і південнобасарабські повіти Акерманський (Білгород-Дністровський) та Ізмаїльський — як Акерманську (пізніше Ізмаїльську) область — приєднано до Української ССР. А законом ВР СССР тієї ж дати із решти (центральної) частини Басарабії та задністрянських районів колишньої Молдавської АССР, а саме: Григорійопільського, Дубосарського, Рибницького, Каменського, Слободзейського й Тираспольського створено нову союзну республіку — Молдавську ССР.⁷

⁴ С.І. Вільчинський: Радянське цивільне право. Ч. I, Харків, 1966, стор. 41

⁵ «Радянська Буковина 1940-1945». Документи й матеріали. Київ, 1967, стор. 15

⁶ Там таки, стор. 22

⁷ Международное право в избранных документах. Т. I, стор. 276 та наступні

Включення Північної Буковини та частини Акерманського, Ізмаїльського й Хотинського повітів до складу УССР привело до зміни ст. 13, 23, 48 Конституції СССР Указом Президії ВР СССР від 7.8.1940 р. доданням нових областей, приєднаних до УССР.⁸

Дальші правні перетворювання приносять Укази Президії ВР СССР від 15.8.1940 р. про націоналізацію від 28.6.1940 р. землі з її надрами, лісами й водами Північної Буковини і Басарабії, як також націоналізацію банків, залізничний та водний транспорт і засоби зв'язку на цих територіях.⁹ А постановою Раднаркому СССР від 15.8.1940 р. поширено на Північну Буковину і Басарабію постанови чинних совєтських законів про зарплату і порядок державного соціального забезпечення робітників, працівників і службовців на державних, громадських і приватних підприємствах.¹⁰ Тиждень пізніше постановою Раднаркому УССР від 22.8.1940 р. «Про податки з сільських господарств Басарабії та Північної Буковини» поширено там закон про сільськогосподарський податок від 1.9.1939 р.¹¹

А ще через тиждень відбувся замаскований грабіж державою своїх громадян: постановою Раднаркому СССР і ЦК ВКП(б) припинено обіг на території Північної Буковини й Басарабії румунських лейвів від 1.9.1940 р.¹² Отже, обмін можна було зробити тільки в день оголошення, про що багато людей не могло довідатися. А оголошення мало з'явитися 31.8.1940 р. (п.8 Постанови).

У галузі громадських прав Указом Президії ВР СССР від 8.3.1941 р. постановлено, що: 1) Всі особи (і їх діти), які 7.11.1917 р. були в Басарабії російськими громадянами і проживали там 28.6.1940 р., з цього числа стають (разом з їх дітьми) громадянами СССР; 2) Всі особи, які 28.6.1940 р. проживали в Північній Буковині — за винятком чужинців та евакуйованих у Румунію (а також депатрійованих у Німеччину на основі німецько-совєтського договору) — залишаються громадянами СССР.¹³

Тут потрібно зауважити, що мешканці Північної Буковини й Акерманської, чи пак Ізмаїльської області — ще до появи Указу від 8.3.1941 р.— як повноправні громадяни брали активну і пасивну участь у виборах депутатів до союзної і республіканської Верховних Рад, які

⁸ Радянська Буковина 1940-1945, стор. 34 та наступні

⁹ Там таки, стор. 37 та наступні, а також цитоване «Международное право» стор. 276-277

¹⁰ Радянська Буковина 1940-1945, стор. 38 та наступні

¹¹ Там таки, стор. 40-41 і 337

¹² Там таки, стор. 45-46

¹³ Международное право в избранных документах, Т. I, стор. 143-144

відбулися 12.1.1941 р. на основі Указу Президії ВР УССР від 12.11.1940 р.¹⁴

У той же час Указом Президії ВР УССР від 12.11.1940 р. зліквідовано адміністративні терміни «повітів» у Північній Буковині та Акерманському й Ізмаїльському повітах, а на їх місце введено назви «областей» (Чернівецької та Акерманської) пізніше заміненої Ізмаїльською), з їх підвідділами «районами».¹⁵

Важливі перетворення в ділянці освіти для Буковини приносить Постанова ЦК КП(б)У про організацію середніх і вищих педагогічних навчальних закладів у Чернівецькій області від 23.8.1940 р. Було вирішено:

1) Реорганізувати румунський університет у Чернівцях, з українською мовою навчання, з 4-ма факультетами і 7-ма відділами та з числом студентів у 420 осіб; Богословський факультет цього університету зліквідувати, а Правничий факультет перенести до Львівського університету.

2) Утворити Вчительський Інститут з 3-ма факультетами — на 330 студентів.

3) Утворити Педагогічне чоловіче (середнє) училище на 160 студентів і таке ж жіноче на 160 студентів.¹⁶

На Молдавську ССР (МССР) поширено Цивільний кодекс УССР 1922 р.¹⁷ та «Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб та акти цивільного стану» від 31.5.1926 р.¹⁸ А Указом Президії ВР СССР від 14.12.1940 р. чинність Кримінального кодексу УССР від 1927 р. поширено також на Молдавську ССР.¹⁹

У цю пору МССР, як окрема союзна республіка, вже має свої основні кодекси: Кримінальний і Кримінально-процесуальний кодекси, прийняті ВР МССР 24.3.1961 р., що стали чинними від 1.7.1961 р.; а Цивільний і Цивільно-процесуальний кодекси, прийняті ВР МССР 26.12.1964 р., стали чинними від 1.7.1965 р.^{19а}

На основі закону ВР СССР від 2.8.1940 р. Північну Буковину і Басарабію включено до складу СССР і з того дня поширено на новоприєднані території чинність Конституції СССР від 1936 р. і

¹⁴ Радянська Буковина 1940-1945, цитована, стор. 56

¹⁵ Там таки, стор. 66-67

¹⁶ Там таки, стор.42

¹⁷ Ведомости Верховного Совета СССР №51-1940 — цит. «Гражданское право» Т. I, Москва, 1969 р. стор. 59 прим. 4

¹⁸ С.І. Вільнянський: Радянське право. Ч. I, Харків, 1966, стор. 48

¹⁹ Советское уголовное право. Общая часть. Москва, 1959, стор. 50

^{19а} Советская Молдавия. Краткая энциклопедия. Кишинёв, 1982, стор. 146, 633

Конституції УССР від 1937 р. Новостворена законом від 2.8.1940 р. Молдавська ССР не мала ще своєї республіканської Конституції.. Складана окрема комісія розробила — за зразком іншихsovетських республіканських конституцій — проект такої Конституції, яка була прийнята ВР МССР 10.2.1941 р.²⁰ Сучасна Конституція МССР прийнята ВР МССР 15.4.1978 р.^{20a}

* * *

Вже наприкінці серпня 1940 р. створено в Північній Буковині й Басарабії советські суди: народній обласні. Ці суди зовсім не відкривали розгляду припинених справ, започаткованих і не вирішених за румунської влади, перед 28.6.1940 р. При тому нові советські суди керувалися засадою, що румунські буржуазні закони несумісні з зasadами соціалістичної держави, а тому їх не можна стосувати в соціалістичному суді. Не дивно, що советські суди стосували до всіх справ — навіть тих, що почалися під час румунської суверенності — ретроактивно советські закони.²¹ При тому не бралося під увагу той факт, що згідно з віковими гуманними принципами нової криміналістики, карні закони не мають ретроактивного стосування, зокрема тоді, коли в час заподіяння вчинку такий вчинок не вважався кримінальним. Тому надавати таким вчинкам, *ex post*, кримінальну прикмету було звичайним злочинним безправством.

Нові советські суди в Північній Буковині й Басарабії керувалися судовими прецедентами західноукраїнських і білоруських судів колишньої польської суверенності, областей, включених у 1939 р. у склад СССР, для котрих розпорядження Раднаркому СССР №58 з 22.4.1940 р. поширене на згадані області чинність Цивільного й Кримінального законодавства УССР чи пак БССР.

Про стосування советського законодавства у новоприєднаних областях Північної Буковини (а також Басарабії — І.Н.) юриспруденція Чернівецького обласного суду від 29.1.1941 р. подавала таку правну зasadу: «Советське законодавство набуло чинності в Північній Буковині (і Басарабії — І.Н.) з тої хвилини, коли її населення приєдналося до СССР», а суди Західної України (Галичини й Волині) рішали, що позовна давність починає числитися з хвилиною створення на цих територіях советських судів.²²

²⁰ А.П. Таранов: Історія Конституції Української РСР. Вид. АН УРСР. Київ, 1957, стор. 135, прим. 1

^{20a} Советская Молдавия. Краткая энциклопедия. Кишинёв, 1982, стор. 292

²¹ Jurij Fedynskyj: Sovietization of an Occupied Area through the Medium of the Courts (North Bukovina). 'The American Slavic and East European Review' Vol. XII, pag. 44-56

²² Ю.Фединський, цит. твір, стор. 46 і подані там судові рішення та інші джерела

У дусі чинності совєтського законодавства з моменту конституційно-правного включення набутих територій до складу СССР висловлювалася також і правнича література. Так В.М. Терлецький пише: «Затвердження й опублікування законів ВР Союзу ССР і ВР Української ССР про включення Західної України до складу СССР і возз'єднання її з УССР, в той же час означає, що в Західну Україну поширювалася чинність Конституції СССР і Конституції УССР, а також всіх законів Союзу ССР й Української ССР». ²³ У тому самому дусі висловився також В.М. Бабій. ²⁴

Важливі соціалістичні перетворення в господарській ділянці започатковано постановою РНК СССР і ЦК ВКП(б) від 12.12.1940 р. та РНК УССР від 18.12.1940 р. про організування радгоспів на землях колишніх поміщицьких маєтків Чернівецької і Акерманської (Ізмаїльської) областей. ²⁵

На чергу приходило організування колгоспів. Але хоч колективізація господарств, правно, добровільна, проте селяни не спішили позбуватись власної землі переданням її до колгоспу. Але партія та уряд мали досить посередніх засобів, щоб примусити селян вступити в колгоспи. У першу чергу обкладанням одноосібників важкими податками, яких вони не були спроможні сплатити. У перший — 1940 р.— не було такого натиску, і ми не бачимо жодного зорганізованого колгоспу.

У наступному — 1941 р.— з постанови Пленуму Чернівецького обкому КП(б)У від 15.4.1941 р. довідуємося, що в області зорганізовано 62 колгоспи, ²⁶ а в 28 місцях утворено ініціативні групи з метою організування дальших колгоспів. ²⁷ Зорганізовані колгоспи затверджувало Бюро обкому КП(б)У. Зі списку згаданих 62-ох колгоспів виходить, що ці колгоспи були зорганізовані й затверджені Бюром обкому між 28 січня і 17 квітня 1941 р. Список подає місця-села колгоспу і дату заснування кожного з них. ²⁸

Дальший розмах соціалістичного перетворення у Північній Буковині й Басарабії перервав 22.6.1941 р. несподіваний напад на СССР уchorашнього союзника, націонал-соціалістичної Німеччини. І в перші дні липня 1941 р. Північна Буковина й Басарабія були вже в руках нового окупанта, тоталітарної Румунії.

²³ Історія держави й права Української РСР (1917-1960). Київ, Вид. АН УРСР, 1961, стор. 506

²⁴ В.М. Бабій: Возз'єднання Західної України з Українською РСР. Київ, Вид. АН УРСР, 1954, стор. 115

²⁵ Радянська Буковина 1940-1945 рр., цитована стор. 81-82

²⁶ Там та^к, стор. 153

²⁷ Там та^к, стор. 153

²⁸ Там та^к, стор. 342-343

IX

БУКОВИНА Й БАСАРАБІЯ ПІД ПОНОВНОЮ РУМУНСЬКОЮ ЗВЕРХНІСТЮ

Вибух німецько-совєтської війни 22.6.1941 р. приносить нові зміни для цих провінцій, нові правні перетворення.

Свій плян військової акції проти СССР Гітлер виявив 5.12.1940 р. в розмові з фельдмаршалом Бравхічем і генералом Гальдером, до цього він тоді додав, що в цій справі Румунія повинна відзискати назад не тільки Північну Буковину й Басарабію, але отримати ще деякі області з території України — для того, щоб тісніше зв'язати Румунію з німецькими інтересами.¹

Відвідини румунським диктатором Антонеску Гітлера відбулися перший раз у листопаді 1940 р., а другий раз 14.6.1941 р. Вже тоді, коли Гітлер згадав про те, що СССР громадить військові сили на басарабському кордоні, Антонеску заявив свою готовість пліч-о-пліч з Німеччиною всіма своїми військовими силами вчинити опір нападові СССР, додавши до того, що з уваги на велику вагу Румунії для Райху, він сподівається, що Німеччина (визнає) «природну роль» Румунії у «Новій Європі».²

Про свій плян воєнної кампанії проти СССР Гітлер згадав румунському диктаторові перший раз 14.6.1941 р. Антонеску перед тим висловив свою готовість стати на боці Німеччини й її союзників. З цієї нагоди (14.6.1940 р.) Гітлер вказав на перспективу для Румунії в цій воєнній виправі відзискати назад Північну Буковину і Басарабію. Але Гітлер зарезервував для себе в цій справі верховне командування над всіма військовими силами на цьому фронті.

Об'єктивно кажучи, для Румунії через її географічне становище у цьому гіантському змагу великих потуг — нацистської Німеччини й комуністичного СССР — не було іншого вибору, на який бік її стати, тим більше, що, зробивши такий вибір, вона мала надію відзискати

¹ Hermann Weber: Die Bukowina im Zweitem Weltkrieg. Darstellungen zur Auswärtigen Politik. Völkerrechtliche Aspekte der Lage der Bukowina im Spannungsfeld zwischen Rumänien, Sowjetunion und Deutschland. Hamburg, 1972, S. 33

² Daselbst, S. 29 und die angeführten daselbst Quellen

втрачені провінції Північної Буковини, Басарабії, а може ще й північної Трансільванії.

Загальний німецький наступ на середньому відтинку почався 22.6.1941 р., а на румунському відтинку наступ був призначений німецьким командуванням на 2.7.1941 р. Наказ наступати на Північну Буковину одержала румунська 3-я Армія, яка 5.7.1941 р. захопила м. Чернівці. Вона не зустрічала в Буковині майже ніякогоsovєтського опору, боsovєтські частини вже частинно відтягнулися на схід або були відігнані підпільною організацією українських націоналістів, які до приходу румунської армії вже встигли завести тут свою місцеву владу.

Після захоплення Північної Буковини румунський уряд видав 10.7.1941 р. Проклямацію про те, що Північна Буковина стає частиною румунської суверенної держави. Наступного дня — 11.7.1941 р. — Румунія перебрала тут цивільну адміністрацію.³ Перебрання цивільної адміністрації в Басарабії відбулося дещо пізніше. Гітлер 27.7.1941 р. привітав румунського диктатора Антонеску з поверненням назад Північної Буковини й Басарабії,⁴ а 9.8.1941 р. Верховне командування німецьких збройних сил — іменем фельдмаршала Кайтеля і в порозумінні з міністром закордонних справ — заявило, що це командування не має застереження щодо переходу цивільної адміністрації у Північній Буковині й Басарабії в румунські руки, але завважила, що формальна міжнародно-правна суверенність на ці провінції перейде аж після закінчення війни на основі мирного договору.⁵

Захоплення Північної Буковини й Басарабії силою зброї, міжнародно-правно вважалося звичайною військовою окупацією, а суверенна приналежність даної території мала вирішуватися аж у мирному договорі. До тієї пори Румунія могла діяти тут як окупант, а не як суверен. Але Румунія, спираючися на силу її обіцянки свого могутнього «союзника», поводилася на цих зброею захоплених територіях з первого дня окупації мов правний суверен.

Вістка про приєднання Північної Буковини й Басарабії — за згодою Німеччини — до Румунії викликала масові протести українських переселенців-утікачів із Буковини й Басарабії у переселенських таборах у Німеччині з вимогами прилучення цих українських територій до всеукраїнського материка.⁶

³ Hermann Weber, op. citat. S. 34

⁴ Documents on German Foreign Policy 1918-1945. Department of State. D. Vol. 13, Doc. 159, pag. 225 sq.

⁵ Hermann Weber, op. citat. S. 61 woselbst die Abschrift des Schreibens abgedruckt

⁶ Documents on German Foreign Policy, Vol. 13, Doc. 184, pag. 289 sq.

Меморандум К.Ріттера з міністерства закордонних справ від 1.8.1941 р. передавав розмову з міністром фон Ріббентропом, який твердив, що справа повернення Буковини й Басарабії до Румунії вирішена.⁷

І Румунія почала проводити в цих провінціях своєї «перетворення». Всі українські патріоти, які були розчаровані приходом румунської влади, і всі особи, які працювали вsovєтських установах або прихильно ставилися до совєтської влади, були затавровані «комуністами» і опинилися, в більшості, у тюрмах або концентраційних таборах. Українці, що залишилися на волі, не могли знайти праці — навіть фізичної.

Займаючи ці провінції, румунська армія вчинила «мініятюрний погром» на євреїв у Чернівцях, а також по інших містечках. Пізніше створено єврейські тимчасові гетто на Буковині: у Сторожинцях, Вижниці, Вашківцях, Лужанах і центральне в Чернівцях, щоб звідти відтранспортувати їх пізніше групами в Трансністрію, де вони в більшості вмирали від недоїдання, різних хвороб і непосильної праці.⁸

У Басарабії було створено 5 єврейських гетто, а саме: в Секурянах, Єдінцях, Маркулештах, Вертужанах і Кишиневі, де було приміщено 65,742 особи, з котрих пережило цю румунську добу всього 6,833 особи.⁹

«Незацікавлення» Німеччини Північною Буковиною дозволило Румунії вживати тут всіх заходів як вповні суверенної влади. У своєму листі до генерала Антонеску Гітлер писав: «повернення (Вам) Басарабії (і Буковини — I.Н.) є найбільшою природною платнею за зусилля Вашій Вашого хороброго війська».¹⁰

Від самого початку військової окупації введено на окупованих теренах особливий поліційний терор проти нерумунського населення, а передусім проти українців, які підносили політичні претенсії до земель, на яких вони жили. Так, декретом від 9.7.1941 р. введено кару смерти за порушення окупаційного режиму, затримання або недонесення про затримання матеріальних цінностей, залишених ворогом, які були проголошенні державною власністю.¹¹ А командир 8 Дівізії, якому доручено військову адміністрацію Буковини, наказом від 2.7.1941 р. про встановлення окупаційного режиму на Буковині ввів сувору кару (смерти, тюрми, грошу та позбавлення громадянства) за порушення встановлених ним правил поведінки населення.¹²

⁷ Ibidem, pag. 290, footnote 6; und No 159, pag. 225 sq..

⁸ Dr. Manfred Reiser: Geschichte der Juden in der Bukowina (1919-1945) Band II, Tel Aviv, 1962, S. 14, 16 ff.

⁹ В.С. Зеленчук: Население Молдавии. АН МССР. Кишинёв. 1973, стор.41

¹⁰ Documents on German Foreign Policy, Vol. 13, Doc. 159, pag. 225 sq.

¹¹ Радянська Буковина 1940-1945, док. №119, стор. 195-196

¹² Там таки, док. №118, стор. 194-195

Тюрми й концтабори наповнилися переважно українцями. Так обласний інспектор подавав губернаторові Буковини число осіб, висланих до концентраційних таборів — по 24.8 1941 р.— 28,689 осіб.¹³

За резолюцією губернатора Буковини від 29.9.1941 р. робилися заходи для арештування і передання до суду української письменниці Ольги Кобилянської за її письменницьку працю під час совєтської влади.¹⁴ Але до арешту не дійшло, бо тим часом письменниця покинула цей світ...

Виходить заборона говорити по-українському в урядових установах, на площах, вулиці, а також співати українських і російських пісень.¹⁵

* * *

Правне життя на Буковині й Басарабії нормувалося чотирма законодекретами від 3.9.1941 р. Перший законодекрет ч. 2506 був присвячений «Організації Басарабії і Буковини».¹⁶ Згідно з цим законодекретом кожна з цих провінцій творить окрему юридичну особу, з власним бюджетом (стаття 2), керовану окремим губернатором, призначеним і підлеглим безпосередньо диктаторові. Губернатори мали правотворчі уповноваження: вони видавали розпорядження і регуляміни, які мали силу закону на всій провінції. Губернатор управляв за допомогою Директоратів — числом 9 — для окремих ділянок адміністрації. Найважливішим з них був Директорат румунізації і колонізації (стаття 5). Було зроблено адміністративно-територіальний поділ провінції на округи, повіти і громади-комуни. Округи й повіти не були юридичними особами, ними були лише провінції і громади. Провінція Буковина складається з округ: Кімполунгської, Чернівецької, Хотинської (Басарабія), Радовецької, Сторожинецької, Сучавської і Дорогойської (Молдавія), а Басарабія з округ: Бельської, Акерманської, Кагульської, Кілійської, Ізмаїльської, Лупушнянської, Оргеївської, Сороцької і Тигінської. Все керівництво округів, повітів і громад призначувалося. Жодних адміністративних органів не обиралося.

Другим за значенням був законодекрет ч. 2507 «Про законні заходи стосовно Басарабії й Буковини».¹⁷ Цей закон скасовував все совєтське законодавство, чинне тут після 28.6.1940 р., та вводив все румунське законодавство, яке було чинне в цих провінціях до 28.6.1940 р., а також всі румунські закони, які були видані після цієї дати (стаття 1).

¹³ Там таки, док. №122, стор. 197

¹⁴ Там таки, док. №125, стор. 199

¹⁵ Там таки, док. №128, стор. 201, док. №134, стор. 204, док. №150, стор. 218

¹⁶ Monitorul Oficial 209-1941; Hermann Weher, op. citat. S. 62-69

¹⁷ Monitorul Oficial 209-1941; Hermann Weher, op. citat. S. 69-70

Єврейські добра, а також добра осіб, які покинули територію Румунії, не залишивши уповноваженого адміністратора, підлягають адміністрації Директорату румунізації і колонізації (стаття 2, 3, абзац 2).

Третім був законодекрет ч. 2508, який передбачав «деякі виняткові постанови про організацію судочинства в Басарабії і Буковині».¹⁸ Від дня оголошення цього закону в «Урядовому журналі» судові інстанції, що існували перед 28.6.1940 р. у Північній Буковині й Басарабії, відновлять там свою урядову чинність (стаття 1). Міністер юстиції може зменшити або збільшити число судових установ. Він також може суддів всякого ступня делегувати в адміністративні установи (стаття 4). Цим самим скасовано гарантію суддівської непорушності. А ці делегування є для даного судді обов'язковими. Oprіч того, у Басарабії скасовано інституцію публічних нотарів (стаття 8).

Четвертий законодекрет ч. 2509 стосувався «упорядкування питання громадянства мешканців Басарабії і Північної Буковини».¹⁹

Ці 4 законодекрети надруковані у цитованій праці Германа Вебера, у німецькому перекладі, на сторінках 62-73.

У підсумку можна сказати, що правний стан на Буковині й Басарабії після згаданих 4-х законодекретів від 3.9.1941 р. був такий: все румунське законодавство, яке діяло в цих провінціях до їх окупації ССР 28.6.1940 р., а також всі закони, видані румунською владою після цієї дати, набули чинності в Північній Буковині й Басарабії — із змінами, які вводили згадані чотири законодекрети від 3.9.1941 р.

Погіршення становища на східному фронті після поразки німців під Сталінградом дещо злагіднює поліційний терор проти українського населення на Буковині й Басарабії. Румунські урядові кола «пригадали собі українців» і почали переговорювати з українськими представниками, обіцяючи їм деякі полегші. Але тепер вони вже не могли викликати довір'я в українців.²⁰

Східній фронт повільно, але впевнено, пересувався на захід. Вже 1.2.1944 р. Румунія скасувала цивільну адміністрацію в Трансністрії, а 30.3.1944 р. совєтська армія зайняла м. Чернівці. У квітні 1944 р. Басарабія й Буковина (за винятком частини буковинських Карпат) опинилися під совєтською окупацією. А 23.8.1944 р. Румунія перейшла на сторону союзників, оголосивши Німеччині війну. Слідом за цим 12.9.1944 р. відбулося підписання в Москві договору між ССР і Румунією про перемир'я. Но основі цього договору кордон між ССР і

¹⁸ Monitorul Oficial 209-1941; Hermann Weber, op. citat. S. 71

¹⁹ Monitorul Oficial 209-1941; Hermann Weber, op. citat. S. 72-73

²⁰ Аркадій Жуковський: Історія Буковини. В «Буковина — її минуле й сучасне». Париж-Детройт-Філадельфія, 1956, стор. 410

Румунією залишався гой, що був устійнений домовленням від 28.6.1940 р. За цим договором Північній Буковині й Басарабії привернено міжнародньо-правний статус від 1940 р. Мирний договір з Румунією від 10.2.1947 р. підтвердив цей статус.

БІБЛІОГРАФІЯ

Проф. Д.Азарович: История Византийского права. Ярославль, 1876-1877. 2 частини

АН Молдавской ССР: Археологические исследования в Молдавии в 1968-1969 гг. Кишинёв, «Штиинца», 1972

АН МССР: Исторический акт 1812 г. и его значение в судьбах молдавского народа. Кишинёв, 1982

И.А.Анцупов: Государственная деревня Бессарабии в XIX веке. Кишинёв, «Карта молдовеняскэ», 1966, АН МССР. Институт истории

В.М.Бабій: Возз'єднання Західної України з Українською РСР. Вид. АН УРСР. Київ, 1954

Бессарабские местные законы и устройство судебной части в Бессарабии. «Энциклопедический словарь», Ф.А.Брокгаузъ — И.А.Эфронъ. Т. VI, Ст.Птрбг, 1893, стор. 608-614

М.Ю.Брайчевський: Походження Русі. АН УРСР. Київ, 1968

Д.В.Вержховский — В.Ф.Ляхов: Первая мировая война 1914-1918 гг. Военно-исторический очерк. Москва, 1964

Византийский земледельческий закон (*Nomos georgikos*). Текст, исследование, комментарий подготовили Е.Э.Липшиц, И.П.Медведев, Е.К.Пиотровская. Под редакцией И.П.Медведева. Ленинград. «Наука», 1984

С.І.Вільнянський: Радянське цивільне право. Частина I. Харків, 1966

Іван Власовський: Нарис історії Української Православної Церкви. Т. I, Нью-Йорк, 1955

Восточные источники по истории народов юго-восточной и центральной Европы под. ред. А.С.Тверитиновой. АН СССР. Т. I-III. Москва, 1964, 1969 1974; Страшимир Ат.Димитров (София); Турецкие документы о состоянии Хотинской округи (нахие) в первой пол. XVIII в. Т. II, стор. 140-160 (за списком від 7.IV.1717 р.)

Гражданское право. Т. I, Москва, 1969

Б.Д.Греков: Борьба Руси за создание своего государства. АН СССР. Москва-Ленинград, 1945

Б.Д.Греков: Крестьяне на Руси. Т. I-II. АН СССР. Москва, 1952, 1954

Ф.А.Грекул: Аграрные отношения в Молдавии в XVI — первой половине XVII вв. Кишинёв, 1961

- Ф.А.Грекул: Социально-экономический и политический строй Молдавии второй половины ХУ века. Москва, 1949**
- Я.С.Гросул: Историческое значение присоединения Бессарабии к России для судеб молдавского народа. «Вопросы истории» №7, 1962**
- Я.С.Гросул: Крестьяне Бессарабии (1812-1861 гг.) Кишинёв, 1956**
- Я.С.Гросул — И.Г.Будак: Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1812-1861). Кишинёв, 1967**
- М.Грушевський: Історія України-Русі. Т. I-X, Нью-Йорк, 1954-1958**
- Эклога. Византийский законодательный свод VIII века. Вступительная статья, перевод и комментарии Е.Э.Липшиц. АН СССР. Москва, 1965**
- Енциклопедія Українознавства. Т. II-2 (гаслова), Париж-Нью-Йорк, 1955-1957**
- Дм.Дорошенко: Історія України 1917-1923. 2 вид. Т. I-II. Нью-Йорк, 1954**
- Дм.Дорошенко: Мої спомини про недавнє минуле 1914-1920. 2 вид. Мюнхен, 1969**
- Михайло Ждан: До питання про залежність Галицько-Волинської Русі від Золотої Орди. «Український Історик», 1967, Кн. 1-2; 1967, Кн. 3-4**
- Д-р Аркадій Жуковський: Історія Буковини. В: «Буковина — її минуле й сучасне», стор. 63-420. Париж-Філадельфія-Детройт, 1956**
- Валентин Зеленчук: Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в. АН Молд. ССР. Кишинёв, 1979**
- В.С.Зеленчук: Население Молдавии. АН Молдавской ССР, Кишинёв, 1973**
- История государства и права СССР. Т. I, Москва, 1972**
- История Молдавской ССР. Т. I, АН Молдавской ССР, Кишинёв, 1965**
- Історія держави і права Української РСР (1917-1960). Вид. АН УРСР, Київ, 1961**
- В.М.Кабузан: Народонаселение Бессарабской области. Кишинёв, 1974**
- Джиованни дель Плано Карпини: История монголов;**
- Гильом де Рубрук: Путешествие в восточные страны — Редакция, вступительная статья и примечания Н.П.Шастиной и А.И.Маленина. Москва, 1957**
- Леонид А.Кассо: Византийское право в Бессарабии. Москва, 1907. Також у румунському перекладі Ал. Варзару. Кишинёв, 1923**
- Класова боротьба селянства Східної Галичини 1772-1848. Документи і матеріали. Київ, 1974**
- Александр Лазаревский: Суды в Старой Малороссии. «Киевская Старина», 1898, Ч. 7-8, стор. 75-115**
- Ростислав Лашченко: Лекції по історії українського права. Часть I., Прага, 1923**
- Проф. О.Лотоцький: Українські джерела церковного права. «Праці Українського Наукового Інституту у Варшаві». Варшава, 1931**
- В.М(аркусь): Візантійське право. ЕУ 2.Т. I. стор. 270**

- Я.Михайлович: Колаборантство з німцями під час 2 Світової війни. «Народна Воля», Ч. 16 за 5.5.1983 (4-те продовження)**
- Международное право в избранных документах. Т. I, Москва, 1957**
- Молдавия в эпоху феодализма. АН Молдавской ССР. Т. УІІ. Часть І: Переписи населения Молдавии 1772-1773 и 1774 гг. Ред. П.В.Советова. Кишинёв, 1975**
- М.П.Мунтян: Экономическое развитие дореформной Бессарабии. «Учёные записки кишинёвского госуниверситета». Т. 117, Кишинёв, 1971, стор. 3-385**
- Нариси стародавньої історії Української РСР. АН УРСР. Київ, 1957**
- Д-р І.М.Новосівський: Залежні селяни на Буковині в світлі хризовоу Гр. А.Гіки з 1.I.1766 р. ЗНТШ Т. 177, Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1963**
- Лев Окіншевич: Вступ до науки про право й державу. Курс Інституту заочного навчання при УВУ. Зшиток II, Мюнхен, 1949 (друк циклостилевий)**
- Проф. Лев Окіншевич: Лекції з історії українського права. Державне право. Доба станового суспільства. Циклостилеве вид. УВУ, Мюнхен, 1947**
- М.Павлюк-І.Робчук: Регіональний атлас українських говірок Румунії. Праці XII республіканської діалектологічної наради. Київ, 1971**
- Д-р Ярослав Падох: Давнє українське судове право. (Циклостилеве видання). Мюнхен-Париж, 1949**
- Д-р Ярослав Падох: Нарис історії українського карного права, НТШ – Бібліотека українознавства, ч. I, Мюнхен, 1951**
- Д-р Ярослав Падох: Охорона чести й свободи людини в карному праві Княжої України. «Науковий Збірник УВУ». Ювілейне видання. Т. VI, Мюнхен, 1956**
- Памятники права Київського государства. Составил доц. Зилин. Москва, 1952**
- О.Я.Пергамент: Приданое по бессарабскому праву. Одесса, 1901**
- О.Я.Пергамент: О применении законов Арменопула и Донича. Одесса, 1905**
- И.С.Перетерский: Дигести Юстиниана. Москва. Юрид. лит, 1956**
- Повесть временных лет. Ч. I-II АН СССР. Москва-Ленинград, 1950**
- М.В.Равич: Сборник сенатских разъяснений по вопросам местных законов Бессарабии. Кишинёв, 1893**
- Радянська Буковина 1940-1945 рр. Документи і матеріали. Київ, 1967**
- Исак Александрович Рафалович: Славяне VI-IX веков в Молдавии. Кишинёв, 1972**
- Павел Васильевич Советов: Исследования по истории феодализма в Молдавии. Т. I, вид. АН Молд. ССР. Очерки по истории землевладения в ХУ-ХУІІІ вв. Кишинёв, 1972**
- Советская Молдавия. Краткая Энциклопедия. Кишинёв, «Главная Редакция Молдавской Советской Энциклопедии», 1982**
- Советское уголовное право. Общая часть. Госиздатюрлит, Москва, 1959**
- Леонід Соневицький: Нариси з історії України. ЗНТШ. Том 202. Праці Історично-Філософічної Секції. Париж-Нью-Йорк-Сідней-Торонто, 1982**

Статут Великого Княжества Литовского 1529 года. Минск. Изд. АН БССР, 1960

А.П. Таранов: Історія Конституції Української РСР. Київ, Вид. АН УРСР, 1957

Б.О. Тимошук: Північна Буковина — земля слов'янська. Ужгород, 1969

Б.О. Тимошук: Слов'яни північної Буковини У-ІХ ст. Київ, 1976

М.Н. Тихомиров: Пособие для изучения Русской Правды. Под ред. проф. Рыбакова. Москва, Изд. Московского университета, 1953

М.Н. Тихомиров: Исследование о Русской Правде. Происхождение текстов. Изд. АН СССР. Москва-Ленинград, 1941

о. Іван Ткачук: Церковно-релігійне життя (на Буковині). В: «Буковина — її минуле й сучасне» стор. 724-757. Париж-Філадельфія-Детройт, 1956

Українські грамоти ХУ ст. Вид. АН УРСР, Київ, 1965

Г.Б. Фёдоров — Л.Л. Полевой: Археология Румынии. Москва. «Наука», 1973

Альфред Фердрасс: Международное право. Переклад з німецької мови 3-го видання. АН ССР. Москва, 1957

Хрестоматия по истории СССР. Т. I, с древнейших времён до конца 17 века. 4 изд. Москва, 1951

Проф. М. Чубатий: Історія джерел і державного права. Ч. I-II. Мюнхен, 1947, УВУ — видання циклостилеве

Проф. С. В. Юшков: История государства и права СССР. Часть I, изд. 3-е. Москва. Госиздюрлит, 1950

* * *

'Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana Colecta' T. II: 'Acta Patriarchatus Constantinopolitani'. Ediderunt Franciscus Miklosich et Josephus Mueller, Vindobonae, 1862

Teodor Balan: Administrația și justiția în Bucovina sub generalii Spleny și Enzenberg 1774-1786, 'Junimea literară' No 7-8, 1908

St. Gr. Berechet: Istoria vechiului drept românesc. Vol. I, Iași, 1933

Dr. Edmund Bernatzik: Die österreichischen Verfassungsgesetze, 2 Aufl. Wien, 1911

Emil Biedrzycki: Historia Polaków na Bukowine, Kraków, 1973

Alex V. Boldur: La Bessarabie. Paris, 1927

Alex V. Boldur: Istoria Basarabiei. Contribuții la studii istorice Românilor. Vol. I. Chișinău: 'Dreptatea', 1937

Dr. Burckhard: Leitfaden der Verfassungskunde der österreichisch-ungarischen Monarchie. Wien, 1893

Dimitrie Cantemir: Descrierea Moldovei, Cu studiu introductiv, antologie si note finale de C-tin Maciucă, Editura tineretului, București, 1967

Leonid A. Casso: Dreptul bizantin în Basarabia. Din limba rușă tradus de Al. Vărzaru, Chișinău, 1923

Stefan Ciobanu-editor: Basarabia, Monografia sub îngrijirea lui St. Ciobănu Chișinău, 1926

Theodore B. Ciuciura: 'Romanian Views on Bessarabia and Bukovina: A Ukrainian Perspective'. (In: 'Nationalities Papers'. Spring 1985, Vol. XIII, No 1, pag. 106-117). (This leading article is, properly, a rezensia-review of two separate works on the same subject: 1) N.Dima, 'Bessarabia and Bucovina: The Soviet-Romanian Territorial Dispute', and 2) Maria Manoliu-Maneaed 'The Tragic Plight of a Border Area: Bessarabia and Bucovina').

Codul general al României, Editori: C.Hamangiu-C.Stoicescu-G.Alexianu. Vol. I-XXVII, București: L.Alcalay, (1914?-1939)

V.Costachel-P.Panaitescu-A.Cazacu: Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVIII). București, 1957

Miron Costin: Opere. Ediția critică de P.P.Panaitescu Acad. RPR București, 1958. Poema versificată în limba polonă, traducerea română de P.P.Panaitescu

Ioan D.Dan: De fontibus Codicis Moldavi a. 1646 deque eius doctrina et argumentes. 'Acta scientiarum socialium'. T. I-II. Monachii, 1959, 1965

Dan, Ioan D.: Sobre los origines del derecho romano antiguo. 'Obiceiul pamântului'. La costumbre de la tierra. 'Acta scientiarum socialium' T. II, Monachii, 1965, pag. 53-70

Sylvester Daszkowicz: Die Lage der gr.-orientalischer Ruthenen in der bukowiner Erzdiözese. Czernowitz, 1891

Dima, Nicholas: Bessarabia and Bukovina. The Soviet-Romanian Territorial Dispute. East European Monographs, Boulder. Distributed by Columbia Press. New York, 1982

Joannis Dluğosii seu Longini Historiae Polonicae libri XII. Lipsiae, 1711

Documents on German Foreign Policy 1918-1945. Dep. of State, Seria D, Vol. 13 Washington, 1964

Enciclopedia României. Vol. I-III. București, 1938, 1939

Vespasian Eribiceanu: Naționalizarea justiției și unificarea legislativă în Basarabia. București, 1934

Jurij Fedynskyj: Sovietization of an Occupied area Through the Medium of the Courts (Northern Bukovina). 'The American Slavic and East European Review' Vol. XII, pp. 44-56

I.C.Filitti-Eugen Decusara-Al. Costin: Organizarea judecătorească. Istoricul: dela origini — 1831. 'Enciclopedia României' Vol. I, pag. 327-330

I.C.Filitti-I.V.Gruia: Administratia Centrala a României. Istoricul. 'Enciclopedia României' Vol. I, pag. 271-277

I.C.Filitti-I.G.Vântu: Administrația locală a României. Istoricul dela origini — 1831. 'Enciclopedia României' Vol. I, pag. 296-302

I.C.Filitti-George Vrabiescu: Legislația penală, 'Enciclopedia României' Vol. I, pag. 397-405

Alfred Fischel: Das Oesterreichische Sprachrecht. 2-te Aufl. Brunn, 1910

- Focas Spiridon G.: Bessarabia in the Political Order of Southeast Europa in the 19th Century.** Societatea Academica Dacoromana, Acta Historica Tom. VIII, 1968
- Klaus Frommelt: Die Sprachenfrage im österreichischen Unterrichtswesen 1848-1859.** Graz-Köln, 1963
- G.Georgescu-Vrancea: Legislația (in Basarabia).** In: 'Basarabia' redactată de St. Ciobanu. Chișinău, 1926
- Geschichte der Juden in der Bukowina.** Herausgegeben von Dr.Hugo Gold. B.I-II. Tel Aviv, 1958, 1962
- Dionisie Gherman: Die kommunistische Umdeutung des Mittelalters.** München, 1967
- Alexandru I. Gonța: Domeniile feudale și privilegiile mănăstirilor moldovenesti în timpul domniei lui Ștefan cel Mare.** Biserica Ortodoxă Română', Buletinul oficial al Patriarhiei Române. Anul LXXV No 5 Mai 1957, pag. 438-455
- L.K.Götz: Zur Frage nach dem Umfang des kirchlichen Gerichtsbarkeit im vormonogoloschen Russland.** 'Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte' B. III, 1913, S. 327-341
- A.C. Grecu-P.P.Panaitescu: Incepiturile dreptului scris în limba română.** 'Studii' VII 1954 No 4, pag. 215-228
- Bogdan Petriceicu Hajdău: Istoria critică a românilor din ambele Dacii.** București, 1874
- Fritz Hartung: Deutsche Verfassungsgeschichte vom XV Jahrhundert bis zur Gegenwart.** 4 Aufl. Berlin-Leipzig, 1933
- Louis Hausknecht: Die Vereinheitlichung der Gesetzgebung. Der gegenwärtige Stand des allgemeinen Privatrechtes in Rumänien, einschließlich der Bukowina.** Cernăuți, 1938
- Karl Gottfried Hugelmann: Das Nationalitätenrecht des alten Österreich.** Wien-Leipzig, 1934
- Karl Hugelmann: Die österreichischen Landtage im Jahre 1848** 'Archiv für österreichische Geschichte', B. 114, S. 260-268
- Istoria României, Ediția Acad. Rep. Populare Române. Vol. I-IV,** București, 1960, 1962. 1964
- Jewsburg, G.F.: The Russian Annexation of Bessarabia 1774-1828. A Study of Imperial Expansion.** East European Monograph. New York, 1976
- Raimund Fridreich Kaindl: Geschichte der Bukowina. Von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart — unter besonderer Berücksichtigung der kulturellen Verhältnisse. Teil I-III.** Czernowitz, 1903
- Raimund Friedrich Kaindl: Das Unterthanswesen in der Bukowina, Ein Beitrag zur Geschichte des Bauernstandes und seiner Befreiung.** 'Archiv für österreichische Geschichte' B. 86, S. 553-714
- Gustav Kolmer: Parlament und Verfassung in Österreich. B I—VIII,** Wien, 1902-1914
- Legea pentru incurajarea construirii de locuințe din 3.V.1927 Art 1-88 (Despre proprietatea pe etaje sau pe apartamente: art. 58-66).** 'Codul general al României vol. XV-XVI, pag. 690-705

Legislatia Statului Național Roman. Decrete legi, Regulamente, Decizii ministeriale, Jurnale ale Consiliului de ministri. Vol. I-21 & suplimente 5.IX.1940-IV.1942 monthly. București 1940-1942. (Sept.-Dec. 1940 titlu a fost 'Legislația Statului Român Legionar')

Dr. Karl Edmund Zacharia von Lingenthal: Geschichte des griechisch-römischen Rechts. III. Aufl. Aalen Württemberg, 1955

Stefan G. Longinescu: Istoria dreptului românesc din vremile cele mai vechi și până azi. București. 1908

Dr. Lupu Octavian: Bemerkungen zur Lage der Rumänen in der Bukowina während der habsburgischen Herrschaft. Fondation Europeenne Dragan, Roma: Foro Traiano, 1980

Dr. Wilhelm Malaniuk: Lehrbuch des Strafrechtes. B. I. Allgemeine Lehren. Wien, 1947

Anuarul Metropoliei Bucovinei pe anul 1937. Editura Consiliului Eparhial orthodox al Bucovinei. Tipografia Mitropolitului Silvestru. Cernăuți (1937)

Pavel N. Miliukov: The Case of Bessarabia. A Collection of Documents on the Rumanian Occupation, with Preface by Prof. P.N.Miliukov. London, (1919)

Ion Neculce: Letopisul Tării Moldovei. București, 1963

Paul Negulescu: Constituția României. Enciclopedia României Vol. I, p. 171.

I.I.Nistor: The Union of Bucovina with Rumania. București, 1940

I.M.Nowosiwsky: Bukowinian Ukrainians. A Historical Background and Their Selfdetermination in 1918. New York, 1970

Isidor Onciu: Der griechisch-orientalische Religionsfond. Oesterreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild B. XX, Wien, 1899

P.P.Panaiteșcu: Manuscrisele slave din biblioteca academiei RPR. Vol. I, Editura Acad. Rep. Populare Romîne. București, 1959

Johann Polek: Die Bukowina zu Anfang des Jahres 1783. Nach einer Denkschrift des Mappierungsdirektors Johann Budinski. Czernowitz, 1895

G. Popa-Lisseanu, editor: Izvoarele istoriei românilor. Vol. V, București, 1935

Erich Procopowitsch: Entwicklung des Schulwesens in der Bukowina. 'Buchenland 150 Jahre Deutschtums in der Bukowina. München, 1961

Erich Prokopowitsch: Die rumänische Nationalbewegung und der Dakoromanismus. Graz-Köln, 1965

Feliks Przysiecki: Rządy rosyjskie w Galicji Wschodniej. Piotrków, 1915

Andrei Rădulescu-I.Rozetti-Bălănescu: Legislația civilă. Enciclopedia României. Vol. I, pag. 369-378

Canonicus Rogerius: Carmen miserabile. 'Scriptores rerum Hungaricorum' II 563 sq. Budapest, 1938

Lazăr Săineanu: Dictionar universal al limbii române. Ed. VI. Craiova, 1929

Schriften der Publikationsstelle Wien für den Dienstgebrauch. Die Bevölkerungszahlung in Rumanien 1941. Geheim. Wien, 1943 Selbstverlag der Publikationsstelle

- Desiderius Sozanski: Anfang und Ende des Mongolentums in Osteuropa 1241-1242.**
‘Südostdeutsche Vierteljahres-Blätter’ 1980, Folge 4, S. 282-287
- Constantin Spulber: Cursul de istoria dreptului român (Litigrafiat) Cernăuți, 1926-1927**
- C.A. Spulber: L’Eclogue des Isauriens. Cernăuți, 1929**
- Constantin Spulber: Cea mai veche pravila românească. Cernăuți, 1930**
- Bertold Spuler: Die Goldene Horde. Wiesbaden, 1965**
- H.H. Stahl: Organizarea socială a țărănimii. ‘Enciclopedia României’ Vol. I, pag. 559-563**
- Stanislaus Starzynski: Eine neue Konstruktion der Minoritätenvertretung. ‘Oesterreichische Zeitschrift für öffentliches Recht’ Jhg. III. Wien, 1918 (Sonderheft: Länderautonomie)**
- Das neue russische Strafgesetzbuch (Ugolovnoye ulozheniye) vom 22.3.1903 (Sammlung ausserdeutscher Strafgesetzbücher) Berlin, 1908**
- Dr. Alexandru Suga: Die völkerrechtliche Lage Bessarabiens in der geschichtlichen Entwicklung des Landes. (Köln), 1958**
- J. Toporul: Die staats- und völkerrechtliche Stellung Bessarabiens und der Bukowina, erörtert von J. Toporul. Wien, 1925**
- The Tragic Plight of Border Area: Bassarabia and Bucovina. A.R.A. American Romanian Academy of Arts and Sciences vol. III, edited by Maria Manoliu-Manea. Humboldt State University, California, 1983 .**
- Grigore Ureche: Letopisețul Țării Moldovei. București, Clasici Români, 1956**
- Hermann Weber: Die Bukowina im Zweitem Weltkrieg. Darstellungen zur auswärtigen Politik. Hamburg, 1972**
- D. Werenka: Topographie der Bukowina. Czernowitz, 1895**
- Franz Adolf Wickenhauser: Bochotin oder Geschichte der Stadt Czernowitz und ihrer Umgebung. Heft. 1. Wien, 1874**
- Franz Adolf Wickenhauser: Molda. B. 4. Czernowitz, 1890**
- Alexandru D. Xenopol: Istoria Românilor din Dacia Traiană. Vol. I-XIV. Editia III, Bucuresti, 1925-1930**
- A.D. Xenopol: Istoria Românilor din Dacia Traiană. (Traducerea din Limba franceză) Vol. I-IV. Madrid, 1953-1954**
- Ferdinand von Zieglauer: Geschichtliche Bilder aus der Bukowina zur Zeit der österreichischen Occupation. Bilderreihe I-XI. Czernowitz, 1893-1905**
- Ferdinand Zieglauer von Blumenthal: Landesgeschichte (der Bukowina) seit Besitzergreifung. ‘Oesterreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild.’ B. XX. Bukowina. Wien, 1899, S. 127-154**

ІНДЕКС ІМЕН І ТЕРМІНІВ

А

Австрія 1, 3, 79, 87, 94

Австрія — дуалістична монархія 90, 116, 121, 122

Аграрна реформа для Буковини 128

Аграрний закон для Басарабії 126

Адвокатура 134

Адміністраційна влада 24

Адміністраційне право 131, 132

Азія 19, 22

Акерман, фортеця і район 76, 77, 99, 100

Акерман-цінут 102

Acta et diplomata 27

Алексеєв, ген. 117

Анафора 1817 р. 46, 50, 55

Андрієвич-Морар — митрополит 97

Анти 2, 7

Антонеску Йон, ген. 2, 148, 150

Андронаке Доніч, підручник 68, 103, 104, 105, 108, 109, 110

Арамейське письмо 19

Аристократичний стан 16, 22

Б

Бабин — село 123

Бабій М.В. 147

Багрій О. 119

Багрянородний Константин 109

Базиліка (Базилікале) 50, 67, 68, 69, 72, 109

Балчиску Николай 46

Бальш Василь 83, 84

Банулеску-Бодоні — митрополит 103, 108

Барновський-Могила Мирон 42, 63, 65

Басарабія 1-5, 8, 15-17, 21, 25, 27, 29, 30, 31, 36, 37, 45, 76, 77, 99, 102, 103, 112, 121, 141, 142, 148, 149

«Басарабська молдаванська республіка» 3

«Басарабський Протокол» 114, 115, 116

Баскаки 19, 20, 21, 23

Бату-хан 19

Беджицький Е. 124

- Безродний 120
 Бела — угорський король 28
 Бекер Йосиф 85
 Бендерська (Тігінська), фортеця і район 76, 78, 99, 100
 Берг Л.А. 2
 Берлад 26, 61
 Берладське князівство 16, 17, 24, 25
 Берладники 16, 26
Berechet St. Gr. 15, 67-74, 103, 108, 109
 ТЬєрлінський Конгрес 102
Bernatzig Edmund 86, 87, 88, 89, 90, 91, 94, 96
 Білгород Дністровська (Ізмаїльська) область 2, 143
 Більський повіт 30
 Блажкевич — митрополит 97
 Бобринський Олексій, граф 114, 115, 118, 120
 Болгарія 41
 Борго (*Bargău*) 26
 Ботошанщина 20
 Бояри 6, 7-9, 37, 38
 Брайчевський М.Ю. 148
Brauchitsch — фельдмаршал 148
 Броштяну, ген. 113
 Брунов, граф. 110
 Будай—Деляну Йон 47
 Буджак 1, 28, 79, 99, 107
 Будінський Йоган 91
 Букарешт 99, 123
 Буковина 8, 15-17, 21, 23, 25-27, 29-31, 36, 37, 45, 76, 79, 80, 83, 84, 85, 87, 89, 90, 91-96, 114-117, 122, 125, 141, 142, 148, 149, 150-153
 Буковинська делегація УНР (Український Крайовий Комітет) 122
 Буковинська Православна Церква (Епархія) 84, 88, 96, 97
 Буковинський Релігійний Фонд 84
 Буковинські українці у боротьбі за рівноправність 91
 Buldur A. 113
Burckhard Dr. 81, 82

В

- Валахія 28, 41
 Васальна залежність від Орди 19
 Васальна залежність Молдавії 57
 Василів — село на Буковині 25
 Василь Македон 68
 Василько Микола 95, 96, 98
 Василько Теребовельський 25

- Вашківці — місто 150
Weber Hermann 150
 Велика яса — збірник законів 20
 Великий Корультай 19
 Верв — територіальна одиниця 7, 9, 10, 65
 Веренка Д. 80
 Вертюжани 150
 Виборче право 131
 Вижниця 150
 Відень 83, 87, 92
 Візантія 7, 14
 Візантійське право 13, 14, 24, 66
Wickenhauser Franz Adolf 43, 54, 63, 65
 «Вільнодумний Союз» 96
 Вільнянський С.І. 143
 Вільсонівська програма самовизначення 121
 Вічіна-Дітціна в Добруджі 25
 Влада господаря 33
 Власовський Іван 24, 41
 Властарес Матей (Сінтагма) 66, 69, 70, 71, 73
 Воєвода — господар 32, 33, 35
 Воєводські хризови 65
 Володковський 120
 Володимир Великий 8
 Володимир Мономах 13
 Волохи — румуни 17, 27, 28, 29
 Волошина (Волоська — Мунтянська держава) 17, 26, 28, 29
 Воробкевич Іполіт — єпископ 98
 «Временные права» 1914 р. для окупованих теренів Австрії 115
 «Временное положение об управлении в Галицком Ген.-Губернаторстве 1916 г.» 117, 119
 «Всеросійський Земський Союз» 118
 «Всеросійський Союз Міст» 118
- Г
- Гаждиу, Богдан Петрічейку 30
 Гаєвський Ю. 119
 Гакман Евген — митрополит 97
 Галицько-Волинська держава 3, 7, 8, 10, 11, 15, 16, 17, 18, 24, 41, 79
 Галичина 1, 79, 80, 83, 85-87, 92, 93, 95, 114, 117, 122
 Галицька Делегатура УНР 122
 Галицька метрополія 41, 42
 Hamangiu Constantin 57
 Гарменопул Константін 66, 70, 73, 103

- Harting Fritz 81
Гатішеріф— акт про залежність (капітуляції) 57, 58
«Генеральний Конгрес Буковини» 123
Герб Рюриковичів 25
Герца 2, 143
Гітлер Адольф 148, 150
«Гоненія по слідах» 17, 65
«Городское положение» 104
«Градские люди» 7, 9
Греков Б.Г. 9, 13, 16
Григорієв 120
Громадянські права мешканців Буковини і Басарабії (1941) 144
Грушевський Михайло 7, 12, 16, 17, 21, 69
Hugelmann Karl Gottfried 94

Г

- Gherasim Dionisie 34
Геновезці 25
Georgescu-Francea C. 100
Геровський А. 115
Gestae Hungarorum 28
Гийом де Рубрук 22, 23, 28
Гіка Скарлат господар 63
Gonța Al. I. 62, 63
Gruia I. V. 35

Д

- Давідеску амбасадор у Москві 142
Данила село 1
Данило князь 4
Дашкевич Сильвестер 98
Decusara E. 35
Демократичний правопорядок 6
Державний земельний фонд 34
Descălăcage — осадництво, окупація 26
Desiderius Sozanski 19, 21
Джебе 19
Джінгіс-хан 19, 20, 21
Джугатай-хан 19
Джучі-хан 19
Диван — прибічна Рада господаря 36
Длugoш Ян 31
Дніпро 19
Дністер 1, 2, 3, 7, 15, 16, 17, 20, 21-30, 77, 80
Довгополе (Вижниччина, вільні селяни) 47, 54, 83

Договір Молотов-Ріббентроп: 23.8.1939 р. 141
Documents on German Foreign Policy 149, 150
Долгоруков, князь 119
Dominium eminens 34
Доніч Андронаке 68, 103, 104, 105, 108, 109, 114
Дорогий 61
Дорогийщина 29
Дорошенко Дмитро 114, 115, 116, 118, 119, 120, 121
Драгомір Сільвію 140
Драгош Вода 30
Дунай 2, 7, 15, 16, 17, 20, 22, 23, 24, 26, 28, 29
Духівництво 27, 40

Е

Європа 1, 22
Еклога 14, 15, 66, 67, 68, 69, 72, 109
Энциклопедический словарь Брокгауза-Эфрана т. VI, 612 101, 108, 110
Енциклопедія Українознавства, т. II 104
Encyclopædia Românei I. 35, 36, 52, 60, 61
Енценберг Карло 50, 82, 83, 84
Епанагога 68
Erbiceanu Vespasian 102, 103

Є

Євлогій — архиєпископ 116
Єvreйнов — губернатор Буковини 1914 р. 115
Єдінці 150

Ж

Жуковський Аркадій 80, 95, 98, 140, 152

З

Задік Йон, ген. 122
Закон про акти цивільного стану 137
Закон про вексель і переказовий білет та про чеки від 1934 р. 138
Закон про державну владу на Буковині (рум.) 122
Закон про захопту будови мешканевих домів (власність окремих апарт.) 136
Закон про організацію кадастру (ґрунтових книг) 137
Закон про організацію румунської православної Церкви і про режим культів 136, 137
Закон про організацію судочинства 129
«Закон судний людям» 13, 14, 67
Законодавство про санацію хліборобських боргів 136
Закон про штемплі й оплати від актів і правних чинів 137
Закон о штрафах 111
Закон ВР СССР від 2.8.1940 про включення Чернівецької і Акерманської областей у склад УРСР 143

- Закон ВР ССР про створення нової Молдавської ССР 143
Законодекрет про організацію Басарабії і Буковини (1941 р.) 151
Законодекрет про скасування совєтських законів і про жидів. добра 152
Законодекрет про виняткові постанови щодо судочинства 152
Законодекрет про упорядкування питання громадянства в Басарабії й Буковині 152
- Закупи 7
- Задежні селяни — їх повинності 23, 27, 28
- Залуче — село 116
- Західня Українська Народна Республіка (ЗУНР) 122
- Звinyaче — село 123
- Звичаєве право 4, 5, 11, 14, 18, 24, 33, 64, 65, 68, 71, 110
- Зеленчук В.С. 2, 76, 150
- Землекористування, плата за... 8
- Земства в Басарабії 104
- Золота Орда 20, 23
- И**
- История Молдавской ССР, т. I. 7, 16, 17, 28, 76, 77, 99, 100, 102, 103-107
- Й**
- Йосиф II — ціsar 80, 83, 85, 86, 93
- I**
- Іван Берладник 15, 17
- Іваницький Г. (повітовий коміsar Вашковеччини) 119
- Князь Ігор 7
- Ізмаїл — цінут, фортеця й райя 2, 77, 78, 99, 100, 102
- Іліяш — господар 107
- Індія 23
- Інкулец Йон 112
- Іслам 20, 21
- Історія права 1, 2, 4, 5, 8, 32
- Istoria României 16, 17, 21-23, 25, 28, 31, 32, 34, 36, 39, 41, 43-45, 48, 53, 55, 58, 59, 60, 65-67, 70, 75, 76, 78, 107
- K**
- Кадан-хан 21
- Кадії — судді в Золотій Орді 20, 78
- Cazacu A. 34
- Казанський ханат зі столицею в Астрахані 20
- Kaindl R. F. 40, 54
- Калімах Скарлат 68, 69, 72
- К К, К ПК - уніфікаційні кримінальні закони 1936 р. 138
- Калка — річка 19
- Кантемір Антіох 63, 107
- Кантемір Дімітрій 30, 37, 43, 53, 55, 57, 59, 60, 68, 75

Капчаки — половці 20, 21
Карпати 2, 3, 7, 15, 16, 17, 20 — 29
Карпатська Україна 86
Карпини Джованни де Плано 22, 28
Кассо Леонід 68
Керенський А. 121
Київ 1, 12, 19, 26, 97, 112
Київська Митрополія 41
Київська Русь 7, 8, 10, 12, 18, 20
Київська держава 8, 10, 11, 12, 15, 16, 17, 18, 24, 65
Кишинів 150
Кілія — фортеця і район 26, 77, 78, 99, 100
Кімполунг — вільні селяни, резиши 47, 83
Клерикальна школа (духовна семінарія) 93, 97
Княжа Дума 9
Княжа територія, її адміністраційний поділ 8
Кобилиця Лукіян 87
Кобилянська Ольга 151
Кодекс Василя Лупула 51, 71, 72, 73
Codul general al României 57, 112, 113, 123, 125-132, 133-139
Комнен Алексій 15
Комнен Андронік 17
Кооперація — закон про... 136
Константинополь (Царгород) 28, 41, 70, 79, 103, 109
Конституція Молдавської ССР, принята 10.2.1941 145
Конституція Румунії — уніфікована, 1923 р. 128
Конституційна монархія (Австрії) 87, 89, 90, 94
Constitutio criminalis Theresiana 83, 86
Коран 21, 27
Коріятович Юрій - Юга 40, 41
Кормчі Книги 14, 15, 18, 24, 65, 66
Costin Alex 60, 61
Costin Miron — молдавський літописець 30
Costin Nicolai 57
Кремзієр 87
Крилов 120
Крим 107
Кримський ханат 29
Кримінальний кодекс Стурдзи 73
Крищатик — село 123
Xenopol Alexandru D. 26, 28, 29, 35-39, 42, 48, 49, 52-55, 62, 71, 74, 75
Кумани 29
Курултай — Рада видатних феодалів 20
Куюк-хан 19, 21

Л

- Лащенко Ростислав 1, 4, 5, 15
Лев Ізаврійський 68, 70
Лев Філософ 68, 108
Легіслятивна Рада (Consiliul legislativ) 120
Липушняну Александр — господар 39
Литовський Статут 55
Лігін — губернатор 117
Літової 35
Літописання в Молдавії 31
Лонджінеску Ст. 57, 65, 66, 68, 73, 104
Лотоцький Олександр 14, 15, 71, 109
Лужани — село 150
Лука — село 123
Лупул Василь — господар 51, 54, 67, 69
Людвік Великий 26
Львів 44, 45, 93, 114, 121
Львов, граф 119

М

- Маврокордат Константін (судова реформа) 73
Македонян Василь 15
Маківка 117
Маланчук Вільгельм, д-р 86
Манега Петро 110
Маніфест російського головнокомандувача 5.8.1914 р. 114
Марія Тереза 80, 82, 86
Маркулешти 150
Марморощина 29, 86
Міжнародное право 117
Міжнародное право в изданных документах 142, 143
Мезенцев — полковник жандармерії 115, 116
Мелешівці — село 1
Мереції — село 1
Микита Хоніят 17
Мирна Конференція 122
Мирний договір з Румунією 1947 р. 153
Михайлович Я. 142
Мілковське єпископство 25
Мілюков П. 112, 113
Міста — містечка — мішани 43
Могила Єримія 54
Молдавія — Молдавська держава 1, 3, 7, 8, 17, 18, 21, 25-31, 33-35, 37, 38, 44, 46, 81, 99

- Молдавський діялкет — румунська мова 28, 29
 Молдавські осадники 31, 32
 Молдавани — румуни 1, 2
 Молдавська Автономна Республіка (МАССР) 2, 143
 Молдавська ССР (МССР) 2, 143
 Молдавська ССР — поширення ЦК і КК УССР на Молдавськ 145
 Молотов В. 141
 Монголи 19-22, 24
 Монголія 19, 23
 Монголізація васальних народів 23
 Монгольські кінні курієри для зв'язку 24
 Мономах Володимир 13
 Москва — договір з Молдавією 1711 р. 59
 Мохов Н.А. 17
 Мунтенська держава (Волощина) 17, 29
 Мушат Петро 42
- Н**
- Нариси стародавньої історії УРСР 7, 8, 9, 10
 Нарочитые люди 7
 Народність і розмовна мова 94
 Народня освіта — закон про... 134, 135
 Націоналізація землі, банків і середників транспорту 144
 Національні виборчі курії на Буковині — закон про... 96
 Некульча Йон 76, 100, 107
 Німецько-sovєтська війна 1941 р. 148
 Німеччина 152
 Ністор Йон 122, 124
 Новгородський літопис 12
 Новосівський І.М., д-р 55, 92, 122
 Ногайські татари в Буджаку 107
 Ногай 22, 25
 Нойани — військові достойники 19
 Номоканон Івана Схолястика 14
 Номоканон Малаксаса 69
 Номоканон Патріярха Фотія 14, 69
 Nomos Georgicos (Lex colonariae) 67
 Нормальний (рамовий) контракт (обов'язковий) 106
- О**
- Окіншевич Лев 1, 4, 29, 30
 Олат -- райя, його правний статус 76
 Олександр I -- цар 104
 Олександр Добрій — господар 37, 42, 43, 56, 62, 68
 Ольгерд 26

- Ончул Аврел, д-р 96
«Опис Буковини» Будінського 80, 91
Організація Буковини, закон про... 127
Оргеїв 30
- П**
- Павлюк Микола 29
Падох Ярослав 11
Палата Панів 122
Panaitescu P. R. 29, 34
Паризький Конгрес 102
Пергамент О.Я. 70
Передмонгольські часи в Басарабії і Буковині 14
Перепис населення монголами 23
Петербург 103
Петрічийку Гаждиу Богдан 31
Печеніги 29
Пігуляк Єротей 98
Підручник Андронаке Доніча 68
Повесть временных лет 7, 27
Поділля 29, 30
Поліційне право 132, 133
Половецькі степи 19
«Положение 14 июля 1868 г.» 104, 105
«Положения 19.2.1861 г.» про звільнення з кріпацтва 106
«Положения о царанах или свободных земледельцах» 105
Покуття 29, 30
Polek Johann 50, 91
Польща 44, 45, 54, 123
Popa-Lisseanu 20
Попович Омелян 95, 96
Пошанування монголами релігійних віровизнань 20
Поширення законодавства Старого Королівства на Буковину 128
Похід слов'ян на Візантію 907 р. 4
«Правила временного правления Бессарабией» 100, 107
«Прагматична санкція» 81
Право Київської держави 8
Придворна Військова Рада 82, 83, 84, 85, 93, 96
Прилипче — село 123
Продуктова рента за землекористування 8
Прокопій Кесарійський 7
Прокопович Еріх 93, 97
Проспер Фарінаціос 72
Прохірон 15, 68, 69, 72, 109

Прут 1, 2, 30, 65, 77
Путна -- монастир 43
Пшисоцький Фелікс 116, 117

P

Радгоспи й колгоспи на Буковині і Басарабії 147
Радівецьке єпископство 43
Радянська Буковина 143, 147, 150, 151
Ratio educationis 92
Рафалович І.А. 7
Ревізія громадянства (жидів) 131
Regulamentul Organic 59
Резиші 47
«Резолюції Української Національної Ради» 122
Reifer Manfred 150
Ремесло й торгівля за монголів 24
Реформи Константина Маврокордата 55
Рецепція римсько-візантійського права 35, 71
Римські джерела 7
Римсько-візантійське право 33
Ріббентроп 141, 150
Ріттер Карло 150
Робчук І. 29
Rogerius 21, 22
Роман — князь 11
Росія 1, 3, 79, 97, 99, 102, 103, 115, 117, 118, 141
Росовлахія 27
Рудницький Степан 2
Румунська влада в Басарабії й на Буковині 149
Румунська Національна Рада на Буковині 122
Румунське громадянство на Буковині (індігінат) 127, 130
Румунські осадники з Семигороду 26
Румунія — Старе Королівство — Велика Румунія 1, 3, 29, 86, 122-125, 141, 148, 150, 152
Румунія під тоталітарно-націоналістичним режимом 129
Русь 9, 12
«Руська Правда» 8-14, 18, 19, 24, 65
Ruthenicus cancelarius Stephani voyevodae terrae 40
Рюриковичі 29
Рядовичі 10

C

Сазонов 114
Şăineanu L. 26
Сараєво 114

- «Свиток Ярославль» 14
Севський договір 123
Секуряни 150
«Сельские люди» 9
Селянська власність: боярська і селянська тези 52
Селянське землеволодіння 34
Селянський стан 27, 51, 54, 105
Семигород (Трансільванія) 22, 26, 28, 29, 31, 79, 86, 124
Сенеслав 35
Сент-Жерменський договір 123
Сердюк 119
Серет 25, 44, 80, 82, 89, 122
Сибір 115
Сирійське письмо 19
Sinopsis Basilicorum 69, 109
Сінтагма Властареса 66, 70
Скарлат Калімах 68, 69, 72
Скарлат Струдза — губернатор 100
Скитія 23
Славинецький Еліфант 109
Слово про ігорів похід 16
Слов'янські поселення 7
Смаль-Стоцький Ст. 95
Смерди (власники дрібних господарств) 10
Снятин 45
Sobornicescul Hrisov 73, 103, 105, 108, 110
Советская Молдавия — Краткая Энциклопедия 147
Советські суди в Басарабії і Буковині 146
Сорока 39
Sozanski Desiderius 19, 21
Сплєні, ген. 82, 83
Єпупбер Константин 68, 69
СССР 152
СССР — ультиматум Румунії 1940 р. 141
Сталінград 152
Становий правопорядок 6
Статут Української Національної Ради 122
Стефанович Ст. 96
Стефан Великий 30, 31, 37, 43, 49, 57
Строжинець 150
Структура суспільства в Молдавській державі 33
Субутей 19
Суд у Молдавії 62

Судебник царя Константина 15
Судейська влада за монголів 24
Судочинство — закон про... 133
Suga A. 113, 141
Суспільний мир 1
Сучава 25, 30, 42, 43, 45, 82, 83, 93
Sfatul Țării 3, 112, 113, 125
США 1

Т

Татари в монгольському війську (кипчаки, половці) 21
Теологічний Інститут 97.
Тернопіль 117
Тиверці (предки українського народу) 4, 37
Тигіняни (резиши) 47
Тимінський Тит (Тарас) — єпископ 98
Тимошук Б.О. 7, 25
Тимучин 19
Тимчасовий Уряд 119, 141
Тисяцькі 9
Титов Ф. 120
Тихомиров М.Н. 10, 12, 14
Ткачук Іван, о. 98
Ткачук Ст. 1
Тома Тускус 28
Топорівці 42, 63
Торговельний кодекс 126
Трансільванія (Семигород) 27, 28, 29
Трансністрія 150, 152
Трепов Ф., ген. 117, 118, 119
Тулун-хан 19
Тускус Тома 28
Туреччина (Порта, Отоманська держава) 44, 58, 74, 76, 78, 79, 99, 109
Турецька Басарабія (Наддунайські райони) 100

У

Угедей-хан 19, 21
Уголовне уложение 22.3.1908 р. 111
Угорщина 21, 86
Угри 35
Уйгурські знатоки письма 18
Уличі 3
«Уложение о наказаниях уголовных и исправительных» 111
Улуси 19
Український народ 5, 6, 7

- У**країнці 1, 2
 Українська Національна Партія у Румунії (політична) 131
 Українська Парляментарна Репрезентація 121
 Українська Центральна Рада 112, 121, 141
 Українське Всенародне Віче в Чернівцях (3.11.1918 р.) 122
 Українські Січові Стрільці 117
 Українці в Румунії (урядове визнання як окремої національної меншості) 140
УРСР 2
 Уреке Григорій (літописець) 30, 47, 57
 Устав Володимира Великого 14
 Устав Ярослава Мудрого 13
 «Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судьями» 111
 «Устав образования Бессарабской области 1818 г.» 101
 Утевский Б.С. 111
 Учбові установи 145
 «Учреждение для управления Бессарабской областью» 102
- Ф**
- Фанаріоти 60
 Февдалізм у Молдавській державі 34
 Фев达尔ний правопорядок 6
 Федеров Г. Б. 7
 Filitti I. C. 7
 Фірман (турецький закон-розпорядок) 59
 Флондор Янку 122
 Франц-Йосиф I — цікар 84
 Fredross Alfred 117
 Frommelt Klaus 92
- Х**
- Ханський ярлик 20
 Херескул Дозофей 84, 96
 Хинку I.Г. 16
 Хліборобський закон (*Nomos georgicos*) 67, 70, 72
 Хоніят Микита 17
 Хотин 2, 30, 45
 Хотинщина 2, 30, 124, 141
 Хотинська фортеця, райя 76, 77, 99, 100
 Хрестоматия по истории СССР I. 11
 Хризов Константина Дуки 54
 Хризов Гр. Ал. Гіки 55, 105
 Хромий Петро 39
- Ц**
- Царські Книги (Базілікале) 68, 69, 72
 Церковне землеволодіння 8

- Церковне судочинство, компетенції церковних судів 14
Церковні установи 13
Цивільний кодекс (ЦК) 126
Цивільно-процесуальний колекс (ЦПК) 126
Цінут (округа) 24, 60, 132
Zieglauer Ferdinand 78, 82, 83, 85, 97
- Ч**
- Чамов 120
Чарторижський — губернатор 117
Червона Русь 13, 19
Чернівці 30, 38, 45, 65, 66, 82, 84, 93, 114-118, 122, 123, 150, 152
Чернівчина 30
Чернівецька область 2, 143, 144
Чернівецький німецький університет — стас румунським 123
Чігодару К. 16
Чорне море 2
Чубатий Микола 1, 4, 9
Чужинці в Молдавії — їх права 71
- Ш**
- Şăineanu Lazăr 26
Шаріят — норми, викладені в Корані 21
Шастина Н.П. 22
Шептицький Андрей — митрополит 116
Шестикнижя Гарменопула (Hexabiblos) 67-70, 73, 103, 105, 108-110
Шипинецька Земля 23
Школи на Буковині під опікою римо-католицької Церкви 90
Шляхта 27, 37
Штравхер Бено, д-р 96
- Ю**
- Юридичні особи — закон про... 135
Юрта-джі — монгольська розвідка 19
Jus ducale 9, 32, 33
Юстиніянівське законодавство 68
Юшков С.В. 7, 12, 13, 14, 20, 21, 65
- Я**
- Якубовський А.Ю. 22
Янковський 120
Ян Собеський 57
Ярлик ханський 24
Ярослав Мудрий 8, 12, 14
Ярослав Осмомисл 17
Яси — місто 30, 50, 57, 63, 68, 72, 84, 109
Яцко — український пасічник у Молдавії 47

З М И С Т

Передмова — Ярослав Падох.....	VII
Загальні історично-топографічні відомості	1
Вступні зауваги	4
I	
Доба Київської і Галицько-Волинської держав	7
II	
Монгольська доба	19
III	
Доба Молдавської держави.....	26
1. Суспільство Молдавської держави	32
2. Питання февдалізму в Молдавській державі	34
3. Господар-воєвода	35
4. Боярський стан — шляхта	37
5. Духовний стан — Церква	40
6. Міста, містечка й міщанство	43
7. Селянський стан — вільні селяни	45
8. Залежні селяни	51
Джерела права.....	57
1. Конституційне право	57
2. Адміністрація і суд	59
3. Цивільне й карне право	64
4. Візантійське право. Рецепція візантійського права	66
5. Привілеї і податки.....	74
6. Райї. Турецькі олати-райї на молдавській території і їх правний статус	75
IV	
Буковина під австрійською суверенністю.....	79
1. Загальний історичний перегляд	79
2. Акти конституційного характеру	81
3. Буковина під військовою адміністрацією	81
4. Буковина, об'єднана з Галичиною	85
5. Поширення на Буковину загального австрійського законодавства	85
6. 1848 рік — конституційна монархія	87
7. Боротьба буковинських українців за конституційну рівноправність	91

V

Басарабія під російсько-царською суверенністю	99
--	-----------

1. Тимчасові адміністративно-автономні права Басарабії 99
2. Скасування автономних прав Басарабії 102
3. Суспільство Басарабії..... 105
4. Основне басарабське право..... 107
5. Карне право 111
6. «Самовизначення» Басарабії і її приєднання до Румунії 111

VI

Буковина під російською окупацією — 1914-1918 рр.	114
---	------------

1. Правний характер окупаційної влади 114
2. Лютнева революція — зміна окупаційної адміністрації 119
3. Розвал Австроїї. Українське самовизначення на Буковині ... 121

VII

Буковина й Басарабія під суверенністю «Великої Румунії» —
--

1918-1940 рр.	124
1. Вступні зауваги	124
2. Правні перетворення, застосовані лише в Басарабії	125
3. Правні перетворення, застосовані лише на Буковині.....	127
4. Загальні правні перетворення на Буковині й в Басарабії
під Румунською адміністрацією	128
а) Право румунського громадянства	130
б) Виборче право	131
в) Адміністративне законодавство	131
г) Поліція	132
г) Судочинство	133
д) Адвокатура.....	134
е) Народня освіта.....	134
е) Інші правні перетворення	135

VIII

Буковина й Басарабія у складі СССР — 1940-1941 рр.....	141
---	------------

IX

Буковина й Басарабія під поновною румунською зверхністю —
--

1941-1944 рр.	148

X

Бібліографія	154
Індекс імен і термінів	163
Зміст	179

Зауважені друкарські помилки

стор.: рядок:	надруковано:	треба:
6 5 зн.	«Великої Румунії	«Великої Румунії»
9 3 зг.	на	та
28 3 зн.	tărzui	tărziu
67 8 зн.	законодат	законодатний
69 19 зн.	з части	з частим
75 1 зн.	169	164
75 2 зн.	pag. 336	pag. 181
79 10 зн.	таблею	табелею
80 5 зг.	Отримиує	Отримує
81 11 зг.	новонабула	новонабута
85 5 зг.	publico-politicisi	publico-politicis
104 20 зг.	створення	створенням
139 15 зн.	1038	1938
143 21 зг.	о.	р.
147 4 зн.	цитована	цитована,
154 2 зг.	Д.Азарович	Д.Азаревич
158 14 зн.	Eribiceanu	Erbiceanu
158 1 зн.	Brunn	Brünn
161 3 зг.	Litigrafiat	Litografiat
176 20 зг.	Федеров Г.Б.	Федоров Г.Б.

